તત્વચિંતામણી ઉપર મથુરાનાથની ટીકાથી યુક્ત

વ્યાપ્તિ-પંચક

પ્રેરક : પૂ. પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ. સાહેબ

ગુજરાતી + સંસ્કૃત ચન્દ્રશેખરીયા ટીકા સહિત

વ્યાપ્તિપંચક

મથુરાનાથની માથુરી ટીકા
ઉપર
ચાન્દ્રશેખરીયા નામની
ગુજરાતી+સંસ્કૃત સરળ ટીકા

: પ્રેરક :

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક :

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જીવતલાલ પ્રતાપશી સંસ્કૃતિ ભવન

૨૭૭૭, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧.

ફોન : ૨૫૩૫૫૮૨૩, ૨૫૩૫૬૦૩૩

પ્રેરક-પરિચય :

સિદ્ધાન્તમહોદધિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભગવંત શ્રીમદ્વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા સાહેબના વિનેય

પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી

આવૃત્તિ :

પ્રથમ સંસ્કરણ નકલ : ૧૦૦૦

તા. ૨૫-૨-૨૦૦૪, વિ. સં. ૨૦૬૦

ટાઈપસેટિંગ :

અરિહંત ગ્રાફિક્સ

ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

મુદ્રક :

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

સિદ્ધાન્તમહોદધિ,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,
કર્મસાહિત્યનિપુણમતિ
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના
પટ્ટાલંકાર
ન્યાયવિશારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના
પટ્ટાલંકાર
સિદ્ધાન્તદિવાકર, ગીતાર્થશિરોમણિ
પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય
જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના
કરકમલમાં સાદર સમર્પણ...

પ્રસ્તાવના

બુઠ્ઠી થઈ ગયેલી છરીથી શાક સમારી શકાતું નથી. તો હવે શું કરવું ? એને તીક્ષ્ણ કરાનારા સાધન રૂપ શરાણ ઉપર એ છરીને ચડાવીને તીક્ષ્ણ કરવી પડે. તીક્ષ્ણ બનેલી એ છરી પછી શાક સમારવામાં અતિશય ઉપયોગી બને. અને એનાથી તૈયાર થયેલ ભોજન જાતે ય વાપરીને પેટ ભરી શકાય અને બીજાને ય વપરાવીને ઉપકાર કરી શકાય.

સંયમીઓની પ્રજ્ઞા માત્ર સ્વચ્છ જ હોય એ કરતાં તીક્ષ્ણ પણ હોય તો ખૂબ જ ઉપયોગી બને. તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાથી શાસ્ત્રોની એક-એક પંક્તિમાંથી અણમોલ પદાર્થોને શોધી શકે. તાત્પર્યને પકડી શકે. પણ જો પ્રજ્ઞા સ્થુલ હોય તો માત્ર શાસ્ત્રો વાંચી શકે એ મહાસાગરની અંદર પડેલા રહસ્યોને - રત્નોને ન પામી શકે.

તો સંયમીઓની સ્થુલ પ્રજ્ઞાને તીક્ષ્ણ બનાવવા શું કરવું ? એ બુઠ્ઠી છરી જેવી પ્રજ્ઞાને તીક્ષ્ણતમ બનાવનાર કોઈ શરાણ છે ?

એનો ઉત્તર છે ‘હા’.

(નવ્ય) ન્યાય એ સ્થૂલ પ્રજ્ઞાને ધારદાર બનાવવા માટે અતિશય ઉપયોગી સાધન છે.

ન્યાય ગ્રન્થોમાં પંક્તિઓ પણ અઘરી અને પદાર્થો પણ અતિસૂક્ષ્મ ! એક-એક શબ્દ ઉપર ઘણી-ઘણી વિશાળ ચર્ચાઓ થાય. એ વિસ્તારમાં એક પણ શબ્દ નકામો, વધારાનો લખેલો જોવા ન મળે. એક એક શબ્દની કિંમત ત્યાં આંકવામાં આવે. પ્રત્યેક પંક્તિઓ આગળ-પાછળની પંક્તિઓ સાથે ચોક્કસ સંબંધ ધરાવનારી હોય. ભણનારાઓ જો અડધી-પા મિનિટ પણ બે-ધ્યાન બને તો આખો પદાર્થ હાથમાંથી જતો રહે. ફરી મહેનત કરવી પડે એટલી બધી એકાગ્રતા ત્યાં જોઈએ. વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપકના માથાઓ દુઃખવા માંડે એટલો બધો સખત માનસિક પરિશ્રમ પણ પડે. માટે જ ન્યાયગ્રંથો ભણાવનારાઓ આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય એટલા માંડ મળે છે. એમાં ય ઉપર-ઉપરના (વ્યાપ્તિપંચકાદિ) ગ્રન્થો ભણાવનારાઓને નો શોધવા જવું પડે.

આ તો જે આ ભણશે એને જ અનુભવ થશે કે ઉપરની વાતો કેટલી બધી સાચી છે ?

પણ જો આ શરાણ જેવા ન્યાય ગ્રન્થો ઉપર સ્થૂલપ્રજ્ઞા રૂપી બુઠ્ઠી છરી ચડે અને બરાબર ઉંડાણપૂર્વક ભણવા દ્વારા તીક્ષ્ણ બને તો તો પછી મોટા લાભો મળવા માંડે. એ તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાનો સ્વામી બનેલો સંયમી પછી જિનાગમો વાંચે, મહોપાધ્યાયજી વગેરે મહાપુરુષોના અદ્વિતીય ગ્રન્થો વાંચે, એક-એક પંક્તિમાંથી અનેક રહસ્યો કાઢે. એનો આનંદ આસમાનને આંબે. હર્ષના આંસુઓ છલકાઈ જવાની પ્રક્રિયા સેંકડો વાર બને. મહાપુરુષો પ્રત્યેના બહુમાનભાવના મોજાઓ ઉછળે. પરિણતિ વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર, વિશુદ્ધતમ બનતી જાય. પોતાને મળેલા આ અણમોલ રહસ્યો સેંકડો-હજારો સંયમીઓને, સંઘના સભ્યોને અને છેવટે માર્ગાનુસારીની ભૂમિકાવાળા મિથ્યાત્વીઓને પણ એમની યોગ્યતા અનુસારે આપતો જાય. જે મોક્ષનો માર્ગ પાંચમાં આરામાં સુમસામ જેવો બનવા માંડ્યો છે. જે મોક્ષ માર્ગ ઉપર ચાલનારા મુસાફરો ઘટવા માંડ્યા છે. તે મોક્ષમાર્ગ ઉપર હજારો-લાખો આત્માઓ માત્ર ચાલતા નહિ, પણ દોડતા થઈ જાય. સુમસામ મોક્ષમાર્ગ ભીડથી ધમધમતો બની જાય.

તીક્ષ્ણ બનેલી છરીથી શાક સમારીને એ લોકો પોતાના ય પેટ ભરે. અને બીજાના ય ભરે. એમ ન્યાયગ્રન્થોના અભ્યાસથી તીક્ષ્ણ બનેલી પ્રજ્ઞા દ્વારા શાસ્ત્રોના બેનમૂન રહસ્યોને તૈયાર કરીને, પ્રગટ કરીને એ સંયમી પોતે તો મોક્ષમાર્ગ ઉપર પુરપાટ દોડવા જ માંડે. એ સાથે બીજા ય અનેકોને દોડાવવા માંડે.

આ વાત અત્યારે તો એકદમ સાચી દેખાઈ રહી છે. પૂજ્યપાદ ન્યાયવિશારદ સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબે છઠના પારણે છઠ્ઠ કરવાપૂર્વક ન્યાયના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો. પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને કરાવ્યો. એના પ્રતાપે પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી જયસુંદરસૂરીશ્વરજી, પૂજ્ય આ. દેવ શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી, પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી પુણ્યરત્ન+યશોરત્નવિજયજી+પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી અજીતશેખરવિજયજી,

પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રી રશ્મિરત્નવિજયજી, પૂજ્ય ગણિવર્ય શ્રીમેઘદર્શનવિજયજી, પૂજ્ય મુનિરાજ યશોવિજયજી, પૂજ્ય મુનિરાજ ઉદયવલ્લભવિજયજી વગેરે વગેરે અનેક સુવિહિત,વિદ્વાન્ સંયમીઓ તૈયાર થયા. તેઓએ સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મ.ના અતિ-અણમોલ, અતિ અઘરા ગ્રન્થોને અત્યંત સરળ બનાવી શ્રમણસંઘ સામે મૂક્યા કે ભણાવ્યા. (આ તો જેટલા નામો યાદ આવ્યા એ લખ્યા, એ સિવાય અનેક સંયમીઓ છે. જેઓએ જૈનસંઘ ઉપર પુષ્કળ ઉપકાર કર્યો છે અને કરી રહ્યા છે.)

અને વર્ષોથી જે ગ્રન્થોને સંયમીઓ હાથમાં લેતા પણ ગભરાતા હતા. એ ગ્રન્થો આજે સેંકડો સંયમીઓ ભાષાંતરાદિના સહાયે વાંચતા થઈ ગયા. સંયમજીવનમાં જોમ આવ્યું. ઉત્સાહ વધ્યો. નવી દિશાઓ ખૂલી.

સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, ઉપદેશરહસ્ય, ધર્મસંગ્રહણી, સામાચારી પ્રકરણ, જૈન તર્કભાષા, સ્યાદ્વાદ મંજરી, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય, વાદમાલા, બત્રીશ-બત્રીશી, અધ્યાત્મમતપરીક્ષા, ધર્મપરીક્ષા, પ્રતિમાશતક, ષોડશક, યોગવિંશિકા, યોગશતક, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગબિંદુ, લલિતવિસ્તરા.... વગેરે વગેરે સેંકડો ગ્રન્થો આજે ભાષાંતરાદિ સહિત શ્રમણસંઘ પાસે વિદ્યમાન છે. એ આપણું પ્રચંડ પુણ્ય છે.

પણ આમાં એવું દેખાય છે કે જે જે મહાત્માઓએ આ વિશિષ્ટ ગ્રન્થોના સંપાદનના કામ કર્યા છે. લગભગ એ બધાય મહાત્માઓએ પ્રથમ અજૈન ન્યાયગ્રન્થોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે. એ પણ માત્ર મુક્તાવલિ પુરતો નહિ. પણ આગળ વધીને દિનકરી, વ્યાપ્તિ પંચક, સિધ્ધાન્તલક્ષણ વગેરે ગ્રન્થોનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે એટલે એવું લાગે છે કે આ જે કલ્પવૃક્ષ ઉગેલું દેખાય છે. એના મૂળ તરીકે અજૈન ન્યાયગ્રન્થોનો અભ્યાસ છે.

તો હવે વિચાર આપ્યો કે શા માટે ઘણા સંયમીઓ આ ન્યાયગ્રન્થોનો અભ્યાસ સરળતાપૂર્વક કરી શકે એવો પ્રયત્ન ન કરવો ? મુક્તાવલિ ઉપર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજીએ ખૂબ જ સુંદર છણાવટ સાથે પુસ્તક બહાર પાડ્યું જ છે. પણ શક્તિશાળી સંયમીઓ ન્યાયનો થોડોક વધુ અભ્યાસ કરે તો તેઓ પણ સ્વ-પરને ઘણા જ ઉપકારી બને.

માત્ર આ એક જ આશયથી 'વ્યાપ્તિપંચક'નામના આ એક ગ્રન્થ ઉપર વધુમાં વધુ સરળ એવી સંસ્કૃતટીકા અને ગુજરાતી વિવેચન સાથે આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. આ સાથે જ નજીકના જ કાળમાં 'સિદ્ધાન્તલક્ષણ' પણ બહાર પડશે.

ધ્યાનમાં રાખો :

(૧) વ્યાપ્તિપંચક અતિકઠિન ગ્રન્થ છે જ. એટલે 'એની પંક્તિઓ ઉપરથી જ પદાર્થ સમજવો' એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કામ છે. એમાં સહાયક તરીકે કોઈક ભાષાંતર, સરળ ટીકા કે છેવટે ભણાવવામાં હોંશિયાર વિદ્યાગુરુની જરૂર પડે જ. હા ! માત્ર ગુજરાતી વિવેચન પણ ચાલત. પણ સંયમીઓ સંસ્કૃતમાં વાંચે તો ભાષાની દૃષ્ટિએ તેનો ખૂબ લાભ થાય. સંસ્કૃત વાંચનનો અભ્યાસ પણ થાય.

બે ય ટીકાઓ (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી) વધુમાં વધુ સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા વિદ્યાર્થી મુનિઓનો અભિપ્રાય છે કે 'મુક્તાવલિ ભણી ચૂકેલા અમે વિદ્યાગુરુ વિના પણ આ ગ્રન્થ આ બે ટીકાના આધારે ૯૦, ૯૫% ભણી-સમજી શકીએ છીએ.' આ મારા માટે સંતોષકારક બાબત હતી.

(૨) છતાં ય ગ્રન્થ અઘરો તો છે જ. મહેનત તો પડશે જ. પદાર્થ ન સમજાય તો બે-ત્રણ-ચારવાર વાંચવો. પ્રયત્ન કરવો. સફળતા મળશે. સંસ્કૃતમાં ન સમજાય તો ગુજરાતીમાં જોવું. ગુજરાતીમાં ન સમજાય તો સંસ્કૃતમાં જોવું. ક્યાંક ગુજરાતી કરતાં ય સંસ્કૃતમાં વધુ સ્પષ્ટ નિરૂપણ દેખાશે.

(૩) વ્યાપ્તિપંચક ગ્રન્થમાં નિરૂપણ કરવાની શૈલિ ક્યાંક એવી છે કે પહેલા ઉત્તરપક્ષરૂપી પંક્તિ આવે. અને પછી एतेन....अपास्तम्, इत्थञ्च....न क्षतिः...... એ રીતે લખીને એમાં પૂર્વપક્ષ આપેલો હોય. હવે ખરેખર તો પહેલા

પ્રશ્ન=પૂર્વપક્ષ આવે. અને પછી ઉત્તર આવે. એટલે વિવેચનમાં અને સંસ્કૃત ટીકામાં પહેલા 'પ્રશ્ન' તરીકેનો પછી આવનારી પંકિતનો પદાર્થ આપ્યો છે. અને પછી 'ઉત્તર' તરીકેનો પહેલા આવેલી પંક્તિનો પદાર્થ આપ્યો છે. હવે વાંચનારની સામે તો પહેલા 'ઉત્તર'ની જ પંક્તિ આવે. એટલે વિદ્યાર્થી વિવેચન જોવા જાય. તો એને એમ લાગે કે 'આ પંક્તિનો અર્થ તો અહીં દેખાતો નથી. આ તો તદ્દન બીજો જ પદાર્થ લાગે છે.'

એટલે વિદ્યાર્થીઓએ વ્યાપ્તિપંચક(માથુરી)ની આગળ-પાછળ આવતી પંક્તિઓ જોવી અને આવી બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો.

(૪) ક્યાંક પદાર્થને સરળ બનાવવા માટે 'વ્યાપ્તિપંચક'ની પંક્તિને અક્ષરશઃ ખોલવાને બદલે એનો ભાવાર્થ લખ્યો છે. એટલે આવા કેટલાંક સ્થાનોમાં વ્યાપ્તિપંચકની પંક્તિઓનો અક્ષરાર્થ સ્વયં કરી લેવો.

(૬) 'જે ભણો એ લખીને ભણો અને સાંજે પાઠ કરો' એવી અમારી નમ્ર-ખાસ સુચના છે. એનાથી પદાર્થો વધુ દૃઢ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

(૭) વ્યાપ્તિપંચક મૂળગ્રન્થ તો માત્ર પાંચ-છ લીટીનો જ છે. જે તત્ત્વચિંતામણિગ્રન્થની પંક્તિઓ રૂપ છે. એના ઉપર મથુરાનાથ અને જગદીશજી એમ બે વિદ્વાનોએ વિવેચન કર્યું છે. એ જ ખરેખર વ્યાપ્તિપંચક કહેવાય છે. એમાં અહીં મથુરાનાથની 'માથુરી' ટીકા જ લીધેલી છે. એના ઉપર સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિવેચન છે.

સાવધાન ! :

અમે પહેલા જ કહ્યું છે કે આ ન્યાયગ્રન્થો બુઠ્ઠી છરીરૂપ સ્થુલ બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવવા માટેના શરાણ જેવા છે. શરાણની કિંમત શરાણ જેટલી જ છે. છરીને તીક્ષ્ણ બનાવનારના મનમાં તો શાક સમારી ભોજન કરવાની જ ભાવના રમે છે. જો શાક સમારવાદિ કામ ન હોત તો એ છરી કે છરીને તીક્ષ્ણ કરનાર શરાણની કોઈ જ કિંમત રહેતી નથી. જે માણસ કલાકો સુધી છરીને શરાણ ઉપર ઘસ્યા જ કરવાનું કામ કરે એ લોકમાં હાંસીપાત્ર બને છે. છરી તીક્ષ્ણ બને એટલે શરાણ છોડી દેવાનું છે અને શાક સમારવા બેસી જવાનું છે.

એમ જો સંયમીઓ બે-પાંચ-સાત વર્ષ આ ન્યાયગ્રન્થો જ ભણ્યા કરે. અને અતિ-અણમોલ આગમગ્રન્થાદિનું અધ્યયન ન કરે. અને છેવટે વ્યાખ્યાનાદિમાં ચડી જાય તો એ યોગ્ય નથી. અત્યારના કાળમાં એવું દેખાય છે કે લગભગ સંયમીઓના ઉપર ૧૦/૧૨/૧૫ વર્ષે સંઘાદિની અનેક જવાબદારીઓ આવી જતી હોય છે. સ્વાધ્યાય ઘટે કે બંધ પડે છે. ન્યાયગ્રન્થો ભણવાની મહેનત જેને માટે કરી છે. એ જ જો ન કરવામાં આવે તો આ ગ્રંથો ભણવાનો અર્થ ઝાઝો નથી રહેતો. પણ હવે આજના કાળની દૃષ્ટિએ જો ૧૨-૧૫ વર્ષમાં જ અભ્યાસાદિ ઓછા પડવાના હોય કે બંધ પડી જવાના હોય. તો હવે સંયમીએ એ રીતે જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે જેમાં મુખ્ય ધ્યેય=આગમો-વિશિષ્ટગ્રન્થોનું વાંચન, મનન જળવાઈ રહે.

ત્રણ પ્રકારના સંયમીઓ છે (૧) મંદ ક્ષયોપશમવાળા (૨) મધ્યમક્ષયોપશમવાળા (૩) તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળા. એમાં મંદક્ષયોપશમવાળા સંયમીઓ માત્ર મુક્તાવલિ ભણે તો પણ એકવાર ચાલી રહે. તેમને વ્યાપ્તિપંચકાદિ ગ્રન્થો ન કરાવાય એ જ સારું. આમ પણ મુક્તાવલિ પણ તેઓ માટે ખૂબ કઠિન જ પડવાની. મુક્તાવલિમાં પણ માત્ર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ખંડ જ કરાવીએ તો ચાલી રહે. અલબત્ત આ સંયમીઓ ઉપાધ્યાયજીના ગ્રન્થો લગભગ નહિ વાંચી શકે. પણ શું થાય ? ક્ષયોપશમ મંદ હોય તો એમાં શું કરી શકાય ?

પણ મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળાઓએ તો ઓછામાં ઓછું વ્યાપ્તિ-પંચક અને સિદ્ધાન્તલક્ષણ સુધી કરવું જોઈએ. અને વધુમાં વધુ પણ આટલું જ કરે એ ઉચિત છે. આનાથી વધારે સમય આ ન્યાયગ્રન્થોમાં કાઢવો એ આ કાળની દૃષ્ટિએ અમને ઉચિત લાગતું નથી. આટલો ન્યાય ભણવાનું પણ અમે ના-છુટકે જ કહીએ છીએ, કેમકે એના વિના મહાપુરુષોના અમુક ગ્રન્થો વાંચવા શક્ય જ નથી. એના રહસ્યો પકડવા અતિ-કઠિન છે. તીવ્ર ક્ષયોપશમવાળાઓ પણ આટલો ન્યાય તો કરે જ. એ પછી વધુ ન્યાય ન કરે એ આ કાળની દૃષ્ટિએ ઉચિત લાગે છે. જૈન ગ્રન્થો

સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં છે. એનું જ વાંચન-પરિશીલન થાય એ અત્યંત ઉચિત છે.

આ અમારો અભિપ્રાય છે. છતાં છેવટે દરેક સંયમીઓએ પોતાના ગુરુજનો અને વિદ્યાગુરુઓની સુચના મુજબ જ કરવું એ હિતાવહ છે.

ફરીથી એ વાત ખાસ યાદ કરાવી દઉં કે આ ન્યાયગ્રન્થો સાધન ગ્રન્થો તરીકે જ છે. અમારો ઉદ્દેશ સંયમીઓ અતિ-અદ્ભુત એવા જૈનગ્રન્થોને વાંચતા થાય, તાત્પર્ય પકડતા થાય એ જ છે . એ માટે સાધન તરીકે જ આ ન્યાય છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

અંતે જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધ-ત્રિવિધ મિચ્છા મિ દુક્કડં !

શાંતિનગર, અમદાવાદ — પ્રેરક

ચૈત્રસુદ-૧૨, ૨૦૬૦ પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

•

વ્યાપ્તિપંચક

મથુરાનાથની માથુરી ટીકા

ઉપર

ચાન્દ્રશેખરીયા નામની

ગુજરાતી+સંસ્કૃત સરળ ટીકા

: પ્રેરક :

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

તત્વચિંતામણી ગ્રન્થની કેટલીક પંક્તિઓ + એનું વિવરણ કરતી માથુરી ટીકા + એ માથુરી ટીકા ઉપર 'ચાન્દ્રશેખરીયા' નામની સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સરળ ટીકાઓ સહિત

व्याप्तिपंचकम्

तत्व चिंतामणि : ननु अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નવ્યન્યાયના પ્રણેતા ગંગેશ ઉપાધ્યાયજીએ તત્વચિંતામણીગ્રન્થની રચના કરી. એમાં, ચાર ખંડ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અનુમાનપ્રમાણ, ઉપમાનપ્રમાણ અને શબ્દ પ્રમાણ. એમાં જે અનુમાન પ્રમાણ છે. તેમાં પહેલા અનુમિતિ જ્ઞાનનું લક્ષણ અને "વ્યાપ્તિજ્ઞાન એ પ્રમાણ છે." એ સાબિત કરતું અનુમાન તેઓએ આપી દીધું છે. હવે, તેઓ વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરવા માંગે છે. કોઈપણ એક પદાર્થના નિરૂપણ બાદ બીજા પદાર્થનું નિરૂપણ કરતી વખતે, એ બે પદાર્થો વચ્ચે કોઈક સંગતિ દેખાડવી પડે. અહીં, તેઓ ઉપોદ્ઘાત સંગતિ દેખાડવા માંગે છે. આ ઉપોદ્ઘાત સંગતિ શી રીતે આવે ? એ અંગે બે મતો છે. એ બે ય મતો, માથુરી ટીકામાં બતાવશે. હવે, એ સંગતિ જણાવનાર મુળપંક્તિ જોઈએ.

चान्द्रशेखरीया : नव्यन्यायस्य प्रणेतारो गंगेशोपाध्यायाः तत्वचिंतामणीग्रन्थं रचितवन्तः । तस्मिन् चत्वारः खण्डाः । प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानप्रमाणम्, उपमानप्रमाणं, शाब्दप्रमाणम् च। एतेषु यद् अनुमानप्रमाणम् अस्ति, तस्मिन् पूर्वं अनुमितेः लक्षणं, "अनुमानं (व्याप्तिज्ञानं) प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्" इत्यनुमानम् च दर्शितवन्तः उपाध्यायाः । साम्प्रतं ते व्याप्तिनिरूपणं कर्तुं इच्छन्ति । कस्यचिदपि पदार्थस्य निरूपणानन्तरं अन्यस्मिन् पदार्थे निरूपयितव्ये, तयोः द्वयोः पदार्थयोः मध्ये संगतिः दर्शनीया भवति । अत्र तु उपाध्यायाः उपोद्घातसंगतिं दर्शयितुमिच्छन्ति । सा संगतिः अत्र केन प्रकारेण भवति, इति अत्र द्वे मते स्तः। ते द्वे अपि मते माथुरीटीकायां प्ररूपिते । साम्प्रतं तां संगतिं दर्शयितुकामानां उपाध्यायानां अनुमानप्रमाणग्रन्थस्थं इदं मूलवाक्यम्... ।

ननु..... इत्यादि ।

माथुरी : अनुमानप्रामाण्यन्निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

अनुमितिहेत्वित्यस्याऽनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः । व्याप्तिज्ञाने इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः, तथाचानुमाननिष्ठ-प्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमिति-हेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनाद-नुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे उपोद्घात एव सङ्गतिः सूचिता । उपपादकत्वं चात्र ज्ञापकत्वम् ।

चान्द्रशेखरीया : माथुरीटीकायां मूलवाक्यस्य निरूपणं करोति । अनुमानप्रामाण्यं... इत्यादि.... उपाध्यायाः "अनुमानखंडे पूर्वं अनुमानं प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्" इत्याकारक-

अनुमाने=व्याप्तिज्ञाने प्रामाण्यं दर्शयित्वा, साम्प्रतं व्याप्ति-स्वरूपनिरूपणं कुर्वन्ति ।

तत्र, "अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः" इति मूलवाक्यस्य अयं अर्थः, अनुमानं प्रमाणम् इति आकारिका अनुमानपक्षक-प्रामाण्यसाध्यका या अनुमितिः, तस्याः हेतुः यद् व्याप्तिज्ञानम्="यत्र प्रमितिकरणतावच्छेकधर्मः तत्र प्रामाण्यम्" इत्याकारकं, तज्ज्ञाने विषयीभूता व्याप्तिः का = कीदृशी इत्यर्थः।

अत्र उपोद्घातसंगतिः मूलवाक्येन प्रदर्शनीया । तत्र यदि अनुमिति-इति मूलवाक्यघटक-अनुमितिपदेन पर्वतो वह्निमान्, घटः द्रव्यं.... इत्यादिकाः अनुमितयः गृह्यन्ते । तदा तादृश्यः अनुमितयः अत्र ग्रन्थे पूर्वं न निरूपिताः, अतः ताः अनुमितयः "प्रकृताः" न भवन्ति । तथा च, प्रकृत-उपपादकत्वात्मिका संगतिः न मीलति । अतो, मूलस्थ-अनुमितिपदेन, अनुमानं प्रमाणं.... इति पूर्वनिरूपिता, अतः एव प्रकृता अनुमितिः ग्राह्या । सा च अनुमितिः तदा एव भवति, यदा यत्र यत्र प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मः तत्र प्रामाण्यम् इति व्याप्तिज्ञानम् भवति । अर्थात् अनुमानपक्षे यद् प्रामाण्यं साध्यम् । तस्य उपपादकं=साधकं यद् व्याप्तिज्ञानम् भवति । तस्य विषयीभूता व्याप्तिः अपि प्रकृतोपपादिका भवति । प्रकृतम् च अनुमाननिष्ठप्रामाण्यम् । तस्य उपपादिका व्याप्तिः । अतो व्याप्तौ उपोद्घातसंगतिः संगच्छते ।

एषः भावार्थः । अक्षरार्थस्तु अयम्-अनुमितेः हेतुः यद् व्याप्तिज्ञानम् तद्ज्ञान-विषयीभूता व्याप्तिः का । अर्थात् "अनुमानं प्रमाणं" इति अनुमितेः हेतुभूतस्य व्याप्तिज्ञानस्य विषया व्याप्तिः किंलक्षणा ? इति तु परमार्थः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : માથુરી ટીકામાં ઉપોદ્ઘાતસંગતિ દર્શાવવા માટે, મૂળ વાક્યનો અર્થ કરે છે કે અનુમાનખંડમાં અનુમાનં (વ્યાપ્તિજ્ઞાનં) પ્રમાણં પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મવત્વાત્ (વ્યાપ્તિજ્ઞાનત્વધર્મવત્ત્વાત્) એ રીતે અનુમાનમાં પ્રામાણ્યને બતાવીને હવે, વ્યાપ્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ શરૂ કરે છે. અને, એ માટે નનુ.... એ પંક્તિ લખી છે.

મૂળમાં અનુમિતિહેતુ.... એ પંક્તિ છે. તેમાં અનુમિતિ તરીકે પર્વતો વહ્નિમાન્, ઘટઃ દ્રવ્યં, ગુણઃ સત્તાવાન્ ઈત્યાદિ કોઈ અનુમિતિ ન લેવી, કેમકે આ વાક્ય ઉપોદ્ઘાતસંગતિ દર્શાવવા માટે લખાયેલ છે. અને 'પ્રકૃતોપપાદકત્વમ્' એ આ સંગતિનો અર્થ છે. પૂર્વે જે નિરૂપણ કરેલ હોય, તે 'પ્રકૃત' તરીકે કહેવાય. અને તેને સિદ્ધ કરી આપનાર વસ્તુ એ તેની ઉપપાદક ગણાય. હવે વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરવા માંગે છે. માટે, વ્યાપ્તિમાં આ સંગતિ રહેવી જોઈએ. વ્યાપ્તિની પહેલા આ ગ્રન્થમાં પર્વતો વહ્નિમાન્.... ઈત્યાદિ અનુમિતિ બતાવી જ નથી. એટલે, એ અનુમિતિઓ પ્રકૃત તરીકે ન આવે. પણ અનુમાનમ્ પ્રમાણમ્....એ અનુમિતિ બતાવી છે. એટલે, એ જ પ્રકૃત તરીકે આવે અને આ અનુમિતિ તો જ થાય જો પ્રમાણત્વ=પ્રામાણ્ય અને પ્રમિતિકરણતાવચ્છેદકધર્મ વચ્ચે વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાય. એટલે, વ્યાપ્તિજ્ઞાન એ પ્રકૃત=અનુમિતિને સિદ્ધ કરનાર છે અથવા પ્રકૃત=અનુમાનનિષ્ઠ પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરનાર છે. અને એટલે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના વિષયભૂત વ્યાપ્તિ પણ પ્રકૃતની ઉપપાદક=સિદ્ધ કરનાર ગણી શકાય. આ રીતે, વ્યાપ્તિમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ મળે.

મૂળ વાક્યનો સમાસ આ પ્રમાણે – अनुमितेः हेतु यद् व्याप्तिज्ञानम् तस्मिन् विषयीभूता व्याप्तिः का, સાતમીનો અર્થ વિષયતા કરવાનો છે, અને તેનો અન્વય વ્યાપ્તિમાં થાય.

चान्द्रशेखरीया : अत्र उपपादकत्वम् न उत्पादकत्वरूपम् । यतः अनुमाने प्रामाण्यं अस्ति एव । व्याप्तिः

तस्य उत्पादिका नास्ति । केवलं अनादिकालेन अनुमाने निष्ठं प्रामाण्यं सा ज्ञापयति । अतः ज्ञापकत्वरूपं उपपादकत्वम् ग्राह्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : વ્યાપ્તિમાં જે "પ્રકૃતોપપાદકત્વ" છે. તેનો "પ્રકૃતજ્ઞાપકત્વમ્" એમ અર્થ કરવો. દંડ એ ઘટનો ઉપપાદક ગણાય. એનો અર્થ એ કે, દંડ એ ઘટનો ઉત્પાદક છે. હવે, અનુમાનમાં પ્રામાણ્યનો ઉપપાદક વ્યાપ્તિ છે. તેમાં, વ્યાપ્તિ એ કંઈ પ્રામાણ્યની ઉત્પાદક નથી, કેમકે અનુમાનમાં પ્રામાણ્ય તો પહેલેથી જ હતું. વ્યાપ્તિ તો માત્ર એ પ્રામાણ્યનો બોધ કરાવે છે. માટે, વ્યાપ્તિ એ પ્રકૃતની ઉપપાદક=જ્ઞાપક છે. તેવો અર્થ કરવો.

चान्द्रशेखरीया : एवं तावत् मुख्यमतं दर्शयित्वा साम्प्रतं केषाञ्चित् मतं दर्शयति केचिदित्यादि । ते हि इत्थं उपोद्घातसंगतिं कथयति - अनुमानखण्डे पूर्वं यद् अनुमितिलक्षणम् "व्याप्ति-प्रकारकपक्षधर्मता-ज्ञानजन्यज्ञानत्वम्" अभिहितम् । तदेव प्रकृतपदेन ग्राह्यम् । तस्य उपपादिका व्याप्तिः भवति । व्याप्तिज्ञानेनैव व्याप्तिप्रकारक-ज्ञानत्वरूपम् लक्षणम् ज्ञायते । यथा घटं विना घटवत् भूतलं न उपपद्यते । एवं व्याप्तिं विना व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वम् अपि न उपपद्यते । तथा, मूलवाक्यस्य अयमर्थः कर्तव्यः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રમાણે મુખ્યમત બતાવી હવે, બીજી રીતે ઉપોદ્ઘાત સંગતિ બતાવનારાઓનો મત કહે છે. "પ્રકૃત" તરીકે પહેલા મતે, "અનુમાનનિષ્ઠપ્રામાણ્ય" હતું. જ્યારે આ બીજા મતે, આ જ અનુમાન ખંડમાં પહેલા કહી ગયેલ અનુમિતિનું લક્ષણ છે. લક્ષણ હંમેશા સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવી આપે. જેમકે સાસ્નાવત્ત્વ એ ગાયનું લક્ષણ છે. તો, "ગૌઃ સ્વેતરભેદવતી સાસ્નાવત્ત્વાત્" એમ, અનુમાન દ્વારા ગાયમાં સ્વેતરભેદની સિદ્ધિ થાય.

એટલે, અહીં પણ, અનુમિતિલક્ષણ એ સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવશે. તે આ પ્રમાણે - अनुमितिः स्वेतरभेदवती व्याप्तिप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्त्वात् આમાં, હેતુ એ લક્ષણ છે. આના દ્વારા "અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી" એવી અનુમિતિ થઈ શકે. મૂળમાં લખેલા અનુમિતિ પદથી આ અનુમિતિ લેવાની છે અને તેનો હેતુ વ્યાપ્તિ.... જ્ઞાનત્વ છે. અને એમાં ઘટક તરીકે વ્યાપ્તિપ્રકારક જ્ઞાન છે. અને એ જ્ઞાનમાં વિષય તરીકે વ્યાપ્તિ છે. આમ, વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થાય, તો વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન થાય. અને એ થાય, તો તત્જ્ઞાનજન્યજ્ઞાનત્વ હેતુ મળે અને તેના દ્વારા "અનુમિતિઃ સ્વેતરભેદવતી" એ અનુમિતિ થઈ શકે. આમ, પ્રકૃત તરીકે અનુમિતિનું લક્ષણ, અને તેની ઉપપાદક આ વ્યાપ્તિ બને. અને એ રીતે તેમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ મળે.

माथुरी : केचित्तु अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम्, तथाचानुमितिनिष्ठेतरभेदा-नुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपस्तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । घटकत्वार्थकसप्तमीतत्पुरूष-समासात्, तथा च प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्घात एव सङ्गतिरनेन सूचितेत्याहुः ।

चान्द्रशेखरीया : लक्षणम् स्वेतरभेदानुमितिसाधकम् भवति । यथा, गोः सास्नावत्त्वम् लक्षणम् । तत्र च "गौः स्वेतरभेदवती सास्नावत्त्वात्" इति अनेन गवि स्वेतरभेदानुमितिः भवति ।

अत्र च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानम् "वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः" इत्यादि आकारकं, तज्ज्ञानजन्यज्ञानत्वम् अनुमितिलक्षणम्। तथा च "अनुमितिः स्वेतरभेदवती व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्य-ज्ञानत्त्वात्" इति अनुमानम् भवति । अतः मूलस्थं अनुमितिपदं "अनुमितिः स्वेतरभेदवती" इति अनुमितिवाचकं। तस्याः हेतुः, व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वम् । तद्हेतौ घटकं व्याप्तिज्ञानम् । तस्मिन् विषयीभूता व्याप्तिः का.... इत्यर्थः मूलवाक्यस्य कर्तव्यः । अत्र अनुमितिहेतौ व्याप्तिज्ञानम् इति सप्तमीतत्पुरूष समासः । सप्तम्याः अर्थो घटकत्वम् । ततः "अनुमितिहेतु-घटकं यद् व्याप्तिज्ञानम्" इति अर्थो लभ्यते । एवं च प्रागुक्त-अनुमितिलक्षण-उपपादकत्वरूपः उपोद्घातो व्याप्तौ लभते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : લક્ષણ એ સ્વેતરભેદની અનુમિતિને સાધી આપનાર હોય છે, જેમકે "સાસ્નાવત્ત્વ"લક્ષણ ગાય=પક્ષમાં ગવેતરભેદની અનુમિતિને લાવી આપે છે.

અહીં વ્યાપ્તિપ્રકારક=પક્ષધર્મતાજ્ઞાનનો આકાર આ પ્રમાણે છે કે "વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ" અને આવા પરામર્શજ્ઞાનથી જન્ય એવું જે જ્ઞાન હોય. એ અનુમિતિ કહેવાય એટલે કે અનુમિતિ=વ્યાપ્તિપ્રકારક-પક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાન. એટલે આ પ્રમાણે અનુમાન થઈ શકે કે **अनुमितिः स्वेतरभेदवती व्याप्तिप्रकारकपक्षंधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्त्वात्**

ચિંતામણીમાં જે અનુમિતિ પદ છે. એ 'અનુમિતિ સ્વેતરભેદવતી' એવા આકારના જ્ઞાનરૂપ અનુમિતિની સૂચક છે. તેનો હેતુ=પંચમી વિભક્તિથી સૂચિત કરાતો હેતુ એ વ્યાપ્તિપ્રકારકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્ય જ્ઞાનત્વ છે. અને તે હેતુમાં ઘટક તરીકે વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે અને "એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના વિષયભૂત એવી વ્યાપ્તિ શું છે ?" એ પ્રમાણે ચિંતામણીગ્રન્થના વાક્યનો અર્થ કરવો.

અહીં 'અનુમિતિહેતૌ વ્યાપ્તિજ્ઞાનં' એ પ્રમાણે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ કરવો. સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ 'ઘટકત્વ' છે તેથી 'અનુમિતિના હેતુમાં ઘટક તરીકે રહેલું જે વ્યાપ્તિજ્ઞાન' એ અર્થ થાય.

આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલ અનુમિતિલક્ષણ-ઉપપાદકત્વ રૂપ ઉપોદ્ઘાતસંગતિ વ્યાપ્તિમાં મળે છે.

चान्द्रशेखरीया : प्रथममते अनुमितिहेतु यद् व्याप्तिज्ञानम्.... इति कर्मधारयसमासो भवति । द्वितीयमते "अनुमितिहेतौ यद् व्याप्तिज्ञानम्" इति तत्पुरूषसमासो भवति । प्रथममते "अनुमितिहेतुः=अनुमिति-उत्पादकं" इति अर्थः आश्रयणीयः । द्वितीयमते "अनुमितिं कर्तुं यः पञ्चमीविभक्तिप्रतिपाद्यो हेतुः उच्यते, स ग्राह्यः" इति विशेषः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પહેલા મતમાં અનુમિતિહેતુ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્ એમ કર્મધારયસમાસ છે. બીજા મતમાં "અનુમિતિહેતૌ યદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્" એમ તત્પુરુષ છે. પહેલા મતમાં "અનુમિતિહેતુ=અનુમિતિને ઉત્પન્ન કરનાર" એવો હેતુનો અર્થ છે. બીજા મતમાં અનુમિતિ કરવા માટે, જે પાંચમી વિભક્તિથી હેતુપ્રયોગ કરવામાં આવે, તે હેતુ" એમ અર્થ કરવાનો છે.

चान्द्रशेखरीया : प्रथममते लघुभूता व्याख्या अतो गुरुभूत-व्याख्यावति द्वितीयमते माथुरीकारस्य अस्वरसो बोध्यः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પહેલા મતમાં નાની વ્યાખ્યા દ્વારા જ ઉપોદ્ઘાતસંગતિ મળી જાય છે. માટે, લાંબી

કલ્પનાવાળા બીજા મતમાં માથુરીકારને અસ્વરસ છે.

तत्वचिंतामणि : (सा व्याप्तिः) न तावद् अव्यभिचरितत्वम् । तद् हि न साध्य-अभाववद्-अवृतित्वम् ।

माथुरी : न तावदिति । 'तावद्'वाक्यालङ्कारे । अव्यभिचरितत्वं-अव्यभिचरितत्वपद-प्रतिपाद्यम् । तत्र हेतुमाह तद्धीत्यादि । हि यस्मात्, तत्—अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यम्, नेति सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सम्बध्यते, तथाच व्याप्तिर्यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न, "अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा नेत्यर्थः पर्यवसितः । विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति न नञ्द्वयोपादानं निरर्थकम् ।

चान्द्रशेखरीया : तत्वचिन्तामणीग्रन्थे न तावत्.... इत्यादौ तावत्शब्दः केवलं वाक्यस्य शोभायां वर्तते। तावत्शब्दप्रयोगेन तद् वाक्यं श्रवणे मधुरं भवति । अत्रेदं अवधेयम् । व्याप्तिपंचकग्रन्थः पूर्वपक्षभूतो वर्तते। अत्र व्याप्तेः पञ्च लक्षणानि विस्तरतो व्याख्यातानि । तदन्ते तल्लक्षणानां दोषसहितत्वम् निरूपितम् । एवम् पूर्वपक्षे समाप्ते सति तस्य उत्तरदायको ग्रन्थः सिद्धान्तलक्षणः । अतः अत्र ग्रन्थे तु पूर्वपक्षः एव मुख्यः । तेन च प्रश्नः कृतः "व्यातिः का" इति । तस्य उत्तरं केनचित् मध्यस्थेन दत्तं "अव्यभिचरितत्वम् एव व्याप्तिः" इति । एवं प्रोक्ते सति पूर्वपक्षः आह — न तावत् अव्यभिचरितत्वम् व्यातिः । यतः अव्यभिचरितत्वं इति कोऽर्थः । मध्यस्थः प्राह "साध्याभाववद्-अवृत्तित्वं अव्यभिचरितत्वम्" साध्यवद्-भिन्न-साध्याभाववद्-अवृत्तित्वम् अव्यभिचरितत्वं .... इत्यादीनि पञ्च लक्षणानि मध्यस्थेन निरूपितानि । तत्र पूर्वपक्षः प्राह — तानि पञ्चापि लक्षणानि दोषयुक्तानि । अतः व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्या न भवति।

तथा च पूर्वपक्षकृतम् अनुमानम् इदम्

व्याप्तिः न अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्या साध्याभाववत्-अवृत्तित्वादिपंच-अव्यभिचरितत्वपदप्रति-पाद्यत्वाभावात्"

यथा उपाश्रये पञ्च साधवः चातुर्मासाय स्थिताः । तत्र उत्तरदिने यदि प्रथमो द्वितीयः तृतीयः चतुर्थः पञ्चमोऽपि च साधुः तत्र न दृश्यते । तर्हि उपाश्रये साधुसामान्याभावो व्यवह्रियते । एवं यदि व्याप्तौ पञ्चापि अव्यभिचरितत्वरूपाणि लक्षणानि न घटन्ते । तर्हि व्याप्तौ अव्यभिचरितत्वसामान्याभावः सिध्यति एव, न तत्र कश्चिद् विवादः अस्ति ।

મધ્યસ્થ : અમે અવ્યભિચરિતત્વને વ્યાપ્તિ માનશું. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ એ "અવ્યભિચરિતત્વ" એ પદથી પ્રતિપાદ્ય છે, એમ માનશું.

પૂર્વપક્ષ : અવ્યભિચરિતત્વનો તમે શું અર્થ કરશો ? તમે પાંચ અર્થો બતાવવાના છો. પણ, એમાંથી એકપણ અર્થ સાચો નથી. અને એટલે જ વ્યાપ્તિ એ અવ્યભિચરિતત્વપદથી ન ઓળખી શકાય.

મધ્યસ્થ : અવ્યભિચરિતત્વપદના પાંચેય અર્થો ખોટા હોય, વ્યાપ્તિમાં ન ઘટતા હોય, એટલે વ્યાપ્તિ

અવ્યભિચરિતત્વપદથી ન ઓળખાય. એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

પૂર્વપક્ષ : વિશેષાભાવનો કૂટ એ સામાન્યના અભાવને સાધી આપનારો બને છે એ બધાને માન્ય જ છે. જેમકે, ઉપાશ્રયમાં ચાર સાધુ ચાતુર્માસ માટે આવ્યા. હવે વહેલી સવારે નં. ૧ સાધુ (સાધુવિશેષ) ઉપાશ્રયમાં નથી, નં. ૨,૩,૪ પણ નથી. તો કહી શકાય કે સાધુસામાન્યનો અભાવ છે. તેમ અવ્યભિચરિતત્વના પાંચ અર્થો કર્યા. એમાંથી એક પણ અર્થ વ્યાપ્તિમાં ન ઘટે. એટલે વ્યાપ્તિ એ અવ્યભિચરિતત્વ રૂપ નથી. એમ માની શકાય છે. અનુમાનનો આકાર આ પ્રમાણે છે.

"व्याप्तिः न अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्या साध्याभाववद्-अवृत्तित्वादिपंच-अव्यभिरतत्वपदप्रतिपाद्यत्वाभावात्."

વ્યાપ્તિ એ સાધ્યાભાવવદ્ - અવૃત્તિત્વ રૂપ અવ્યભિચરિતત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી.

વ્યાપ્તિ એ સાધ્યવદ્-ભિન્ન-સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વરૂપ અવ્યભિચરિતત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી.

એ રીતે પાંચેય પ્રકારના અવ્યભિચરિતત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી.

છટ્ઠો પ્રકાર છે નહી. માટે વ્યાપ્તિ એ અવ્યભિચરિતત્વપદથી પ્રતિપાદ્ય નથી. અર્થાત્ અવ્યભિચરિતત્વ રૂપ નથી. મૂળમાં જે 'ન' લખેલો છે. તે પાંચેય લક્ષણો સાથે જોડવાનો છે. ખ્યાલ રાખવો કે, આ આખોય ગ્રન્થ પૂર્વપક્ષરૂપે છે. જેમાં વ્યાપ્તિનાં પાંચેય પ્રકારના લક્ષણોને વિસ્તારથી બતાવી "તેઓ ખોટા છે." એમ છેલ્લે કહેવાના છે. તેનો ઉત્તર=સાચી વ્યાપ્તિનું લક્ષણ દર્શાવનાર ગ્રન્થ એ સિદ્ધાન્તલક્ષણ છે.

माथुरी : अतः एव नञ्द्वयोपादानं न निरर्थकम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तत्वचिंतामणीग्रन्थे "न तावद् अव्यभिचरितत्वम् । तध्धि ने...." इति यद् नञ्द्वयोपादानं कृतम्, तद् निरर्थकम् । केवलं न तावत् साध्याभाववत्-अवृत्तित्वम् अव्यभिचरितत्वम् व्याप्तिः" इत्येव वक्तव्यम्." तेनैव यथार्थबोधसम्भवात् इति चेत् न, यतः पूर्वपक्षो विशेषाभावकूटेन सामान्याभावं साधयितुं इच्छति । तदर्थं अनुमानं कर्तुं इच्छति । अतः एव पूर्वपक्षो नञ्द्वयोपादानेन तद् अनुमानं सूचितवान् तथा हि – 'व्याप्तिः न अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्या साध्याभाव वद्-अवृत्तित्वादिभिः प्रतिपाद्यत्वाभावात्' इति अनुमानम् मूलस्थवाक्येन स पूर्वपक्षः सुचितवान् । तत्र प्रथमनञ् पदेन सामान्याभावो द्वितीयनञ् पदेन च विशेषाभावकूटो निरूप्यते । अतो नञ्द्वयोपादानं न निरर्थकम् । तदुपादानं विना एतद् अनुमानं न प्रतिपादयितुं शक्यते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તત્વચિંતામણીમાં ન તાવત્ સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વં અવ્યભિચરિતત્વમ્ (વ્યાપ્તિઃ) એમ લખ્યું હોત. તો ય અર્થ સમજાઈ જાત કે "વ્યાપ્તિ એ સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વાદિ રૂપ = અવ્યભિચરિતત્વ સ્વરૂપ નથી. તો એના બદલે ન તાવત્ અવ્યભિચરિતત્વમ્, તધ્ધિ ન.... એમ બે વાક્યો કરીને ગૌરવ શા માટે કર્યું ?

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે હમણા જ કહી ગયા કે "પૂર્વપક્ષ એ વિશેષાભાવ કૂટ દ્વારા સામાન્યાભાવને સિદ્ધ કરવા માંગે છે. અને એટલે જ એ અનુમાનનો આકાર દર્શાવવા જ બે 'ન'નો ઉપયોગ કરેલો છે. "વ્યાપ્તિમાં તમામ વિશેષો નથી, માટે વ્યાપ્તિમાં અવ્યભિચરિતત્વ સામાન્ય પણ નથી." એવો અર્થ લેવો છે

અને એ માટે જ બે 'ન' લીધા છે.

व्याप्तिः न अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्या साध्याभाववद.... प्रतिपाद्यत्व-अभावात् ।

આમાં એક 'ન' એ સામાન્યાભાવ સાબિત કરવા માટે છે. બીજો 'ન' એ વિશેષાભાવકૂટ દેખાડવા માટે છે.

चान्द्रशेखरीया : सम्प्रति माथुर्यां क्रमशः पञ्चानामपि लक्षणानां निरूपणं विस्तरतः क्रियते । तत्र तावत् प्रथमलक्षणम् ''साध्याभाववद्-अवृतित्वम् व्याप्तिः'' इति । अत्र प्राचीनाः इमां व्युत्पत्तिं प्रतिपादयन्ति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : હવે માથુરીટીકામાં ક્રમશઃ પાંચેય લક્ષણોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરશે. એમાં પ્રાચીનો આ પ્રમાણે કહે છે.

माथुरी : साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । वृत्तम् वृत्तिः, भावे निष्ठाप्रत्ययात्, वृत्तस्याभावोऽवृत्तं वृत्त्यभाव इति यावत्, साध्याभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तम् साध्याभाववद्वृत्त्यभाव इति यावत्, तद्यत्रास्ति स साध्याभाववदवृत्ती मत्वर्थीयेन्प्रत्ययात्, तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम्, तथा च साध्याभाववद्वृत्यभाववत्त्वमिति फलितमिति प्राञ्चः ।

चान्द्रशेखरीया : वृत्धातोः भावे ''त'' प्रत्ययः अत्र अस्ति । वृत्+ त+इन्(भत्वर्थीयः)+त्व'' इति विभागो बोध्यः । वृतम्+वृत्ति+वृत्तिता+वर्तनम् इति एकार्था शब्दाः । वृत् धातोः भावे ''ति'' लगति, तथा वृत् धातोः ''त'' योजयित्वा मत्वर्थीय-इन् प्रत्ययं योजयित्वा अपि ''वृत्ति'' इति पदं भवति । पश्चात् ''ता'' लगति, तदा ''वृत्तिता'' शब्दो भवति ।

वृत्तस्य=वर्तनस्य अभावः अवृत्तम् इति अव्ययीभावसमासः । साध्याभाववतः अवृत्तम् इति च षष्ठीतत्पुरुषः समासः । तत् अवृत्तम् यत्र अस्ति स साध्या....अवृत्ती इति मत्वर्थीय-इन् प्रत्ययः । तस्य भावः साध्या....अवृत्तित्वम्=साध्याभाववद्निरूपितवृत्तिता-अभावः इति व्याप्तिलक्षणस्य अवयवार्थः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એમાં "સાધ્યાભાવવદ્-અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ" એ સૌથી પહેલું લક્ષણ છે. પ્રાચીનો એનો વ્યુત્પતિ અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

છેલ્લે અવૃત્ત્વિમ્ શબ્દ છે. એમાં, अ+वृत् ધાતુ+ "त" પ્રત્યય+ मत्वर्थीय इन् પ્રત્યય+ त्व પ્રત્યય એટલું સમજી રાખવું.

वृत् ધાતુને ભાવ અર્થમાં "त" લાગેલો છે. એટલે वृत्=રહેવું એ वृत् ધાતુને "ति" લગાડો, તો પણ वृत्ति=રહેવું એ જ અર્થ થાય. અને वृत् ધાતુને "त" લગાડી मत्वर्थीय इन् લગાડ્યા પછી પાછો "ता" લગાડો, તોય वृत्तिता=રહેવું અર્થ થાય. આમ, वृत्त+वृत्ति+वृत्तिता એ ત્રણેય સમાનાર્થી જાણવા.

वृतस्य अभावः=अवृत्तम् એ અવ્યયીભાવ સમાસ થાય. साध्याभाववतः अवृत्तम्=वृत्ति-अभावः અર્થાત્ સાધ્યાભાવવત્‌થી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ એમ અર્થ થયો.

साध्याभाववद्-अवृतम् यत्र अस्ति स साध्या...अवृती" સાધ્યાભાવવાળાથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાના

અભાવવાળો" એમ અર્થ થાય. એને વળી "ત્વ" લગાડીએ એટલે સાધ્યા.... અવૃત્તિત્વમ્" બની જાય. જેનો અર્થ "સાધ્યાભાવવાળાથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાના અભાવવાળા પણું." એમ થાય. જ્યાં વાળાપણું એવો અર્થ જણાય. ત્યાં વાળાપણું કાઢી નાંખી જે અર્થ બચે એ અને તે 'વાળાપણું' એક જ ગણાય. જેમકે, ઘટ અને ઘટવત્ત્વ એ એક જ ગણાય. એટલે સાધ્યાભાવવાળાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાનો અભાવ એ જ વ્યાપ્તિ બનશે.

चान्द्रशेखरीया : ननु साध्याभाववववति अवृत्तम् "इति सप्तमी-तत्पुरुषसमासं अनादृत्य, कथं षष्ठीतत्पुरुषः अङ्गीकृतः इति चेत् । षष्ठीविभक्तेः निरूपितता इति अर्थो भवति । स च अत्र उपयोगी । साध्याभाववत् निरूपितवृत्तिता-अभावः इति अर्थस्य आद्रियमाणत्त्वात् । तथा च तादृशार्थप्रतिपत्यर्थं षष्ठी विभक्तिः समादृता । तत्र दृष्टान्तो यथा-साध्यो वह्निः, तदभाववान् ह्रदः, तत्र मीनादयो वर्तन्ते, अतः तेषु वृतिता । सा वृतिता ह्रदनिरूपिता । तस्याः अभावो धूमे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । तदेतद् प्राचां मतम् । अधुना तत्खण्डनं करोति मथुरानाथः । तदसत् इत्यादिना ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : "સાધ્યાભાવવાળામાં વૃત્તિતાનો અભાવ" એમ કરવાને બદલે શા માટે "સાધ્યાભાવવતઃ" ષષ્ઠી વિભક્તિ કરીને સમાસ ખોલ્યો ?

ઉત્તર : સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા એવો અર્થ લેવો છે માટે ષષ્ઠી વિભક્તિ કરી છે. ષષ્ઠી વિભક્તિનો "નિરૂપિતતા" અર્થ થઈ શકે. ધારો કે સાધ્ય=વહ્નિ છે. તો વહ્નિ-અભાવવાન્=હ્રદ આવે. અને તે હ્રદમાં મીન વગેરે રહે છે. એટલે મીનાદિમાં વૃત્તિતા આવી. આ વૃત્તિતા એ હ્રદથી (સરોવરથી) નિરૂપિત છે અને આવી વૃત્તિતાનો અભાવ=વ્યાપ્તિ એ ધૂમમાં છે. એમ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

આ પ્રાચીનોનો મત જોયો. માથુરીકાર આ વ્યુત્પત્તિને ખોટી સાબિત કરતા તેમાં ભુલો બતાવે છે. જેની શરૂઆત તદસત્...થી કરે છે.

माथुरी : तदसत्, 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेतदर्थप्रतिपत्तिकर' इत्यनुशासनविरोधात् ।

चान्द्रशेखरीया : प्राचीनानां इयं व्युत्पत्तिः न समीचीना । यतः इदं अनुशासनं प्रसिद्धं यदुत "**न कर्मधारयात् मत्वर्थीयप्रत्ययो, बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपतिकरः**" इति । अस्य अयमर्थः । कर्मधारयसमासानन्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययकरणेन यः अर्थो लभ्यते । स एव अर्थो यदि केवलं बहुव्रीहिसमासेन प्रतीयते । तर्हि बहुव्रीहिः एव कर्तव्यः लाघवात् । न तु कर्मधारयकरणानन्तरं मत्वर्थीयः, गौरवात् । यथा महत् च तत् धनं च, इति महद्धनम्, तद् यत्रास्ति स महाधनी । महाधनवान् इत्यर्थः । स एव अर्थः "महत् धनं यस्य स महाधनः" इति बहुव्रीहिणा लभ्यते । अतः महाधनीप्रयोगः न सम्यग् "महाधनः" इत्येव प्रयोगः सम्यग् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનોની આ વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી કેમકે એવો નિયમ છે કે જો કર્મધારયસમાસ કરીને પછી ઈન્ પ્રત્યય લગાડવાથી જે અર્થ થાય એ જ અર્થ કર્મધારય વિના, ઈન્ લગાડ્યા વિના બહુવ્રીહિ સમાસથી મળી જતો હોય તો ત્યાં કર્મધારયસમાસથી મત્વર્થીય ઈન્ પ્રત્યેય કરી ન શકાય. જેમકે, श्वेतं च तद् अम्बरं च । श्वेताम्बरं, तद् अस्ति "श्वेताम्बरी"=શ્વેતવસ્ત્રવાળો. અહીં કર્મધારય પછી ઈન્ પ્રત્યય લગાડી આ અર્થ

લાવ્યા. હવે, श्वेतं अम्बरं यस्य स श्वेताम्बरः" શ્વેત વસ્ત્રવાળો. અહીં સીધો બહુવ્રીહિ સમાસ કરીને જ ઉપરનો અર્થ મેળવી લીધો. એટલે શ્વેતામ્બરી એ પ્રયોગ ખોટો ગણાય. એમ,

महत् च तद्धनं च, महद्धनम्, तत् अस्ति अस्य इति महाधनी ।

महत् धनम् यस्य स महाधनः બેયનો અર્થ એક જ થાય છે. એટલે કર્મધારય કરીને પછી ઇન્ લગાડીને કરેલો પ્રયોગ ખોટો ગણાય.

चान्द्रशेखरीया : अत्र प्राचीनाः वदन्ति । भवतु तथा नियमः । का अस्माकं क्षतिः ? नहि अस्माभिः कर्मधारयात् मत्वर्थीयः कृतः, अपि तु षष्ठीतत्पुरुषात् मत्वर्थीयः कृतः । तथा च भवतां अनुशासनस्य अत्र न कोऽपि अवकाशः प्रतिभाति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનો : તમારો નિયમ સાચો. પણ એ અહીં લાગુ પડતો જ નથી. કેમકે અમે તો "સાધ્યાભાવવતઃ અવૃતમ્" એમ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ કર્યા પછી મત્વર્થીય લગાડેલો છે. પણ કર્મધારય પછી મત્વર્થીય લગાડેલો જ નથી. તો પછી આ નિયમ અહીં ક્યાં લાગુ પડે ?

माथुरी : तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : तत्र इदमुत्तरम् । अत्र नियमे यत् कर्मधारयपदं अस्ति । तत् बहुव्रीहिभिन्नानां सर्वेषां समासानां प्रतिपादकं दृष्टव्यम् । तथा च बहुव्रीहिभिन्नेभ्यः समासेभ्यः न मत्वर्थीयो,.... इति नियमः अभवत्। भवतां च समासः षष्ठीतत्पुरुषः । ततः सोऽपि बहुव्रीहिभिन्नः एव । तेन तस्मात् मत्वर्थीयकरणे अनुशासनविरोधः स्फुटः एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આ અનુશાસનમાં જે "કર્મધારય" શબ્દ છે. એનો અર્થ "બહુવ્રીહિ સિવાયનો કોઈપણ સમાસ." એમ અર્થ કરવાનો છે. એટલે તમારો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ પણ બહુવ્રીહિ સિવાયનો હોવાથી તેનાથી મત્વર્થીય કરવામાં આ અનુશાસનને વિરોધ આવવાનો જ છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु भवद्भिः नैयायिकैः अयं अन्यायः कथं क्रियते ? अस्माकं व्युत्पत्तौ सम्यक्त्वाभावसिद्ध्यर्थं अनुशासनस्थस्य कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहिभिन्नसमासे लक्षणा क्रियते तत् किं उचितं भवादृशाम् उत न इति चिन्त्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીન : તમે અમારી વ્યુત્પત્તિને ખોટી પાડવા માટે આ નિયમના કર્મધારય પદનો અર્થ બદલી નાંખો. એ કંઈ યોગ્ય ન ગણાય.

माथुरी : तच्चाऽगुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये दीधितिरहस्ये च स्फुटम् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र उच्यते । अस्माकं भवादृशेषु महापुरुषेषु लेशोऽपि द्वेषो नास्ति । भवन्निरूपण-असत्यत्वसिध्ध्यर्थं न स अर्थः क्रियते । किन्तु स अर्थः वर्धमानोपाध्यायकृतप्रकाशनामकटीकाग्रन्थे, तत टीकायाः रघुनाथशिरोमणिकृत-दीधितिनामकटीकाग्रन्थे च पूर्वमेव सिद्धः । तत्र विस्तरतः इदं साधितम् यदुत अस्य नियमस्य कर्मधारयपदस्य अर्थो बहुव्रीहिभिन्नसमास" इत्येव कर्तव्यः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ભાઈ ! તમને ખોટા પાડવા અમે આ અર્થ કરીએ છીએ એવો આરોપ ન મુકો, કેમકે આ અર્થ તો પહેલેથી જ મહાપુરુષોએ સિદ્ધ કરેલો છે. વર્ધમાન ઉપાધ્યાયે જે પ્રકાશટીકા રચી છે અને તેની ઉપર રઘુનાથશિરોમણીએ જે દીધિતિ ટીકા રચી છે. તેમાં તેઓએ જ આ સાબિત કરેલ છે કે આ નિયમના કર્મધારયપદનો "બહુવ્રીહિભિન્નસમાસ" એમ અર્થ કરવો.

चान्द्रशेखरीया : तयोः द्वयोः ग्रन्थयोः मध्ये अयं चर्चः । द्रव्यभिन्नानां षट्पदार्थानां साधर्म्यम् "अगुणवत्वम्" उक्तम् । अस्य कोऽर्थः करणीयः इति प्रश्नः । यदि गुणस्य अभावः, अगुणम्, तत् अस्ति यस्य स अगुणवान्, तस्य भावः, इत्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । तदा प्रथमक्षणीयो घटोऽपि गुणाभाववान्=अगुणवान् अस्ति एव । एवं प्रथमक्षणीयघटादिद्रव्येषु एतत्साधर्म्यस्य अतिव्याप्तिः भवति । तच्च न युक्तम् । अतः एषा व्युत्पत्तिः न स्वीकर्तव्या । किन्तु केन प्रतिबन्धकेन तस्याः स्वीकारः प्रतिबध्यते ? इति चिन्तायां सत्यां "पूर्वोक्तानुशासननिष्ठस्य कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहिभिन्नसमासः" इति अर्थः कर्तव्यः, इति निर्णीतम् । तथा च "गुणस्य अभावः" इति समासोऽपि बहुव्रीहिभिन्नसमासः एव । अतः तस्य मत्वर्थीय प्रत्ययो न कर्तुं शक्यते। अतः उपर्युक्ता असद्व्युत्पत्तिः निरस्ता भवति ।

किन्तु यदि बहुव्रीहिः तदर्थप्रतीतिकरः भवति, तदा एव मत्वर्थीयनिषेधः तस्मिन् नियमे कृतः, अतः अत्र बहुव्रीहिकरणपूर्वकं अतिव्याप्तिदोषनिरासः करणीयः । अतः स्वमतेन अगुणवत्वम् इति साधर्म्यस्य सम्यक्व्युत्पत्तिं दर्शयन्ति तस्मिन् ग्रन्थे ते महापुरुषाः । तथा हि । गुणः अस्ति अस्य इति गुणवान् । न गुणवान्=अगुणवान्, तस्य भावः अगुणवत्तत्वम् एवं प्रथमं मत्वर्थीयबहुव्रीहिकरणानन्तरं पश्चात् नञ्तत्पुरुषसमासादरणेन दोषनिरासोऽपि भवति=असम्यक्व्युत्पत्तिनिरासोऽपि भवति । यतो बहुव्रीहि समासः एव तदर्थप्रतीतिकरः अत्र अस्ति । अतो गुणस्याभावः.... इत्यादिका व्युत्पत्तिः न भवितुं शक्या ।

न च तथापि "प्रथमक्षणीयो घटः गुणवान् न" इति वक्तुं शक्यत्त्वात् अगुणवत्पदेन घटादयोऽपि गृह्यन्ते एव, तथा च अतिव्याप्तिः तदवस्था एव इति **वाच्यम्** । घटः यदि पटः न, तदा कदापि स घटः पटो न भवति। पुस्तकं यदि पटः न तदा कदापि तत् पुस्तकं पटो न भवति । तथा च यत्र पदार्थे यस्य पदार्थस्य भेदो वर्तते। स भेदो तत्र पदार्थे सर्वदा एव वर्तते । अतः भेदो व्याप्यवृत्तिः गण्यते । प्रकृते च "प्रथमक्षणीयो घटः न गुणवान्" इति अस्य गुणवद्भेदवान् इत्येव अर्थः । अत्र नञ्प्रयोगस्य भेददर्शकत्त्वात् । स एव घटो द्वितीयक्षणे "गुणवान् न=गुणवद्भेदवान्" इति वक्तुं न शक्यते । अतः द्वितीयक्षणे "स गुणवद्भेदः तस्मिन् घटे नास्ति" इति मन्तव्यम् एवं च स भेदः अव्याप्यवृत्तिः भूतः । तथा च सिद्धान्तविरोधः । न च स विरोधः इष्टः अतः तस्मिन् घटे प्रथमक्षणेऽपि "गुणवान् न," इत्यादिको व्यवहारः न कर्तव्यः । एवं च तस्मिन् घटे प्रथमक्षणेऽपि गुणवद्भेदो नास्ति एव । तथा च अगुणवत्पदेन घटादयो न ग्रहीतुं शक्याः । किन्तु गुणादिषट्पदार्थाः एव, ते पदार्थाः सर्वदा एव गुणवद्भेदवन्तः । एवं च घटादिद्रव्येषु अगुणवत्वम् साधर्म्यम् न अतिव्याप्तम् एवं च सर्वं सूपपन्नम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તેની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે. ત્યાં દ્રવ્ય સિવાયના છ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય "અગુણવત્વમ્"

બતાવેલ છે. "આ શબ્દનો શું અર્થ કરવો ?" એની ત્યાં ચર્ચા છે. ત્યાં કહ્યું છે કે "જો ગુણસ્ય અભાવઃ, અગુણમ્ અને પછી અગુણમ્ અસ્તિ અસ્ય" એ પ્રમાણે મત્વર્થીય કરીએ તો ઘટાદિ દ્રવ્યો પણ ઉત્પત્તિની પ્રથમક્ષણે તો ગુણના અભાવવાળા જ છે. માટે અગુણવત્વં સાધર્મ્ય એ ઉત્પતિક્ષણે રહેલા ઘટાદિ દ્રવ્યોમાં અતિવ્યાપ્ત બનશે. માટે આવો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ન કરી શકાય. પણ "આવી વ્યુત્પત્તિ અટકાવવા શું કરવું ?" એની વિચારણામાં નક્કી કર્યું કે આ નિયમના "કર્મધારય" પદનો "બહુવ્રીહિભિન્નસમાસ" એમ અર્થ કરી દેવો. જેથી "ગુણસ્ય અભાવઃ" એ સમાસ તો અવ્યયીભાવ હોવાથી તે પણ બહુવ્રીહિભિન્ન જ ગણાય. અને તેથી તેનાથી મત્વર્થીય લગાડી ન શકાય. આમ આ ખોટી વ્યુત્પત્તિ અટકી જાય.

પણ, આ વ્યુત્પત્તિ સિવાય બીજી કોઈ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સાચો અર્થ પણ લાવવો પડે. અને એ અર્થ બહુવ્રીહિ સમાસથી જ લાવવો પડે. કેમકે નિયમમાં તો એમ જ લખેલ છે કે "જો બહુવ્રીહિથી તેનો અર્થ નીકળતો હોય તો જ મત્વર્થીય નથી કરવાનો." એટલે સાચી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થશે કે "गुणः अस्ति अस्य इति गुणवान्" આમ પહેલા મત્વર્થીય બહુવ્રીહિ કરીને પછી न गुणवान् अगुणवान्...तस्य भावः, अगुणवत्वम् એમ સમાસ કરવો. ગુણ, કર્માદિ છ પદાર્થો "ગુણવાન્" નથી જ. માટે તેઓ અગુણવાન ગણાશે. અને તેથી તેમાં અગુણવત્વમ્ સાધર્મ્ય પણ મળી જશે અને આ અર્થ બહુવ્રીહિથી જ મળેલો હોવાથી પેલો નિયમ પણ લાગુ પડતા ખોટી વ્યુત્પત્તિ ઉડી જશે.

પ્રશ્ન : એમ તો ઉત્પત્તિક્ષણવાળો ઘટ પણ ગુણવાન્ નથી જ. તો અગુણવાન તરીકે એ પણ આવશે. અને તો પછી આ સાધર્મ્યમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ તો ઉભો જ રહે છે.

ઉત્તર : ના, જરાક ધ્યાનથી સાંભળજો. "उत्पतिक्षणीयः घटः गुणवान् न" એનો અર્થ એ કે "उत्पतिक्षणीयो घटः गुणवद्भेदवान्" અહીં "न" એ ભેદને જ જણાવે છે. હવે એક વાત તો નક્કી છે કે જે ઘટ પટભેદવાળો છે એ કાયમ માટે પટભેદવાળો જ રહે છે. જે પુસ્તક પટભેદવાળું છે એ કાયમ માટે પટભેદવાળું જ રહે છે. એટલે જે વસ્તુમાં જેનો ભેદ રહે તે જ વસ્તુમાં પછી તે ભેદ નીકળી જાય તેવું ન જ બને. અર્થાત્ ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. પ્રસ્તુતમાં આ ઘટમાં પ્રથમક્ષણે ગુણવત્ભેદ છે. પણ એ બીજી ક્ષણે ગુણવત્ભેદ નથી જ રહેતો. આ રીતે તો એ ભેદ અવ્યાપ્યવૃત્તિ બની જાય છે. એ તો સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે. માટે એ ઘટમાં પ્રથમક્ષણે પણ ગુણવત્ભેદ નથી એમ જ માનવું પડે. અને એમ માનીએ એટલે પ્રથમક્ષણીય ઘટઃ "न गुणवान्"=गुणवत्भेदवान् એમ ન જ બોલાય. એટલે તેમાં अगुणवत्त्वम्=गुणवद्भेदवत्त्वम् સાધર્મ્ય પણ ન મળે. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु यदि अयं नियमः सम्यक् स्यात् । तर्हि सर्वे ग्रन्थकाराः तदनुसारेणैव प्रयोगं कुर्युः। न च एतद् अस्ति । ग्रन्थेषु नीलोत्पलवत् सरः इत्यादि प्रयोगस्यापि दर्शनात् । अत्र "नीलं उत्पलं यस्मिन् तद् नीलोत्पलं सरः" इति बहुव्रीहिसमाससंभवेऽपि "नीलं च तद्-उत्पलं च, नीलोत्पलं तद् अस्ति अस्य इति नीलोत्पलवत् सरः" इति कर्मधारयानन्तरं मत्वर्थीयः कृतः। अर्थात् अस्य नियमस्य उल्लंघनं कृतम् । अतो ज्ञायते यदुत अयं नियमः न सर्वेषां अभिमतः । तथा च वयमपि यदि तं नियमं अवमत्यैव समासं कुर्मः, तदा को दोषोऽस्माकम्, न कोऽपि इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે આ નિયમ બનાવ્યો. પણ ગ્રન્થોમાં નીલોત્પલવત્ સરઃ એવો પ્રયોગ પણ મળે છે. ત્યાં "नीलं उत्पलं यस्य/यस्मिन् तत् नीलोत्पलं सरः" એમ બહુવ્રીહિ દ્વારા પણ અર્થ મળી જતો હોવા

છતાં, ''नीलं च तद् उत्पलं च, इति नीलोत्पलं तत् अस्ति अस्य....'' એ રીતે કર્મધારય કર્યા પછી મત્વર્થીય કરેલ જ છે. એટલે આ તમારો નિયમ પ્રામાણિક માની ન શકાય.

माथुरी : अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्त्वात्, यथा भूतलोपकुम्भं भूतलाऽघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटसमीपतदत्यन्ताभावयोरप्रतीतेः ।

चान्द्रशेखरीया : न, यदि पूर्वोक्तं अनुशासनं न सम्यग् इति मन्यते । तथापि अन्यो दोषः विद्यते । तथाहि अव्ययीभावसमासे विद्यमानं यत् उत्तरपदं भवति । तस्य अर्थेन सह तत्समासबहिर्भूतपदार्थस्य साक्षात् अन्वयो न भवितुं अर्हति । लोके तथैव प्रसिद्धत्त्वात् । यथा भूतले अघटम् इति अत्र भूतलस्य घटपदार्थेन सह अन्वयो न भवति । अन्यथा भूतलवृत्तिः यः घटः, तस्य अभावः इति अर्थः स्यात् । न च स इष्टः । किन्तु भूतलवृत्तिः घटाभावः इत्येव अर्थः इष्टः । एवं भूतले उपकुम्भम् इति अत्रापि ''भूतलवृत्तिः यः घटः तस्य समीपम्'' इति अर्थो न प्रसिद्धः । किन्तु ''भूतलवृत्ति यद् घटसमीपम्'' इति अर्थः इष्टः । एवं च ज्ञायते यत् अव्ययीसमासनिष्ठ-उत्तरपदार्थेन सह तत्समासबाह्यपदार्थस्य साक्षात् अन्वयो न प्रतीतः=न लोकसिद्धः । भवता च ''साध्याभाववतो अवृत्तिः'' इति समासः आदृतः । तत्र साध्याभाववत्पदं ''अवृत्ति'' इति अव्ययीभावसमासबाह्यम् अस्ति । तस्य वृत्तिपदेन अन्वयः क्रियते । अर्थात् साध्याभाववद्-निरूपिता या वृत्तिः, तस्याः अभावः'' इति अर्थो निर्णीयते । स एव इष्टः, किन्तु एवं करणेन अनन्तरोक्तस्य लोकप्रसिद्धस्य नियमस्य भङ्गः आपद्यते । अतो न भवतां व्युत्पत्तिः समीचीना प्रतिभाति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ વાત જવા દો. તો ય બીજી આપત્તિ આવે છે. એવો નિયમ છે કે અવ્યયીભાવસમાસમાં જે ઉત્તરપદ હોય તેની સાથે તે સમાસની બહારના પદાર્થનો સીધો અન્વય ન થઈ શકે. એવો અનુભવ છે. દા.ત. ભૂતલે અઘટમ્ આમાં घटस्य अभावः=अघटम् એ અવ્યયીભાવસમાસ છે. ભૂતલ એ આ સમાસની બહારનો પદાર્થ છે. સમાસમાં અ=અભાવ એ પૂર્વપદ છે. અને ઘટ એ ઉત્તરપદ છે. જો ભૂતલનો અન્વય સીધો ઘટ સાથે કરીએ તો ભૂતલ પછી સપ્તમી વિભક્તિ છે. એટલે ભૂતલમાં વૃત્તિ એવો ઘટ એમ અન્વય થાય. અને પછી "તેનો અભાવ" એવો અર્થ થાય. એટલે કે "ભૂતલમાં રહેલા ઘટનો અભાવ છે" આમ અર્થ થાય. એ ઈષ્ટ નથી કેમકે ખરેખર તો "ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે." એમ અર્થ કરવાનો છે. એ જ રીતે भूतले उपकुम्भम् માં પણ ભૂતલવૃત્તિ એવો જે કુમ્ભ અને તેની પાસે... એવો અર્થ નથી કરવાનો. પણ ભૂતલમાં વૃત્તિ એવી કુંભ પાસેની જગ્યા." એમ ઉપ શબ્દાર્થની સાથે જ ભૂતલનો સીધો અન્વય કરવાનો છે. હવે પ્રસ્તુતમાં તમે "સાધ્યાભાવવતઃ અવૃત્તિઃ" એમ સમાસ કર્યો. એમાં તો, સાધ્યાભાવવત્નો વૃત્તિ=વૃત્તિતા સાથે જ અન્વય કરવો પડે છે. "સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા અને તેનો અભાવ" આવો જ અર્થ કરવાનો છે. આમાં તો સમાસની બહાર રહેલા સાધ્યાભાવવત્ પદાર્થનો અવ્યયીભાવસમાસના ઉત્તર પદાર્થ=વૃત્તિતા સાથે જ સીધો અન્વય થાય છે. જે ઉપર જોયા પ્રમાણે અમાન્ય છે. માટે પણ તમારી વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી.

चान्द्रशेखरीया : ननु प्रथमपक्षे वृत् धातौ त प्रत्ययो योजितः, पश्चात् षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा मत्वर्थीय इन्

प्रत्यय: कृत: । एवंकरणे प्रथमोक्तस्य अनुशासनस्य भंग: अभवत् । परंतु इदानीं वृत् धातो: ति प्रत्ययं योजयित्वा साध्याभाववतो अवृत्ति: यत्र इति बहुव्रीहि: क्रियते । एवं च अनुशासनस्य भंगो न भवति । इष्टश्च अर्थो लभ्यते इति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ચાલો. અમે કર્મધારય કરીને મત્વર્થીય કરવાનું પણ છોડી દઈએ. પણ, वृत्ते: अभाव: = अवृत्ति એમ અવ્યયીભાવ કર્યા પછી साध्याभाववतो अवृत्ति: यत्र એમ બહુવ્રીહિ કરશું. પ્રથમપક્ષમાં वृत् ધાતુને "त" લગાડીને મત્વર્થીય ઇન્ લાવેલો. અહીં તો वृत् ધાતુને સીધો "ति" પ્રત્યય જ લગાડી દીધો છે. એટલે, મત્વર્થીય ઇન આવતો નથી. માટે પહેલા નિયમને પણ કોઈ વાંધો ન આવે.

माथुरी : एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तीत्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतो-ऽवृत्तिर्यत्रेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम्, वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्ते: ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र उच्यते । यद्यपि भवदुक्ता द्वितीया व्युत्पत्ति: प्रथमानुशासनस्य विरोधिनी न भवति। तथापि अस्माभि: य: द्वितीयो नियम: उक्त:, यथा "अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन सह तत्समासबहिर्भूतस्य पदार्थस्य अन्वयो न भवति" इति । स नियमो द्वितीयव्युत्पत्तौ बाधक: भवति । यत: द्वितीयव्युत्पतौ साध्याभाववत्पदस्य अव्ययीभावसमासबर्हिभूतस्य अव्ययीभावसमासोत्तरपद-वृत्तिना सहैव अन्वयो भवति । स य द्वितीयनियमानुसारे न भविष्यति । अत: एषा द्वितीया व्युत्पत्ति: अपि न युक्ता।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ પ્રથમ અનુશાસનમાં ભલે વાંધો ન આવે. પણ અમે હમણાં જ બીજો નિયમ પણ બતાવી ગયા કે "અવ્યયીભાવસમાસના ઉત્તરપદની સાથે તે સમાસની બહારના પદાર્થનો સીધો અન્વય ન થઈ શકે." હવે તમે આ જે બીજી વ્યુત્પત્તિ કરી છે. એમાં "સાધ્યાભાવવત્ નિરૂપિત એવી વૃત્તિ=વૃત્તિતા અને તેનો અભાવ છે જેમાં" એવો જ અર્થ કરવાનો છે. અને એમાં સાધ્યાભાવવત્પદનો સમાસના ઉત્તરપદ(વૃત્તિ) સાથે જ સીધો અન્વય કરાય છે. એટલે આ બીજા નિયમનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવે. માટે આ બીજી વ્યુત્પત્તિ પણ યોગ્ય નથી. આ નિયમાનુસારે તો વૃત્તિ સાથે સાધ્યાભાવવત્નો અન્વય કરી જ ન શકાય.

चान्द्रशेखरीया : ननु भवदुदीरित: द्वितीयो नियम: एव न युक्त: । यत: "भूतले उपकुम्भम् भूतले अघटम्" इति द्वाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां भवता अयं नियमो निर्णीत: । न च एतद् युक्तम् । अन्यथा "यत्र वह्नि: तत्र धूम:" इति महानस-चत्वर-पर्वतादिषु प्रभूतेषु स्थानेषु दर्शनात् यत्र वह्नि: तत्र धूम: इत्यपि नियम: अङ्गीक्रियताम् भवता । न च क्रियते । किन्तु यत्र धूम: तत्र वह्नि: इत्येव मन्यते । एवं अत्रापि यदि अमुकेषु स्थानेषु उत्तरपदार्थेन सह अन्वयो न भवति । तर्हि मा भूत् । किन्तु एतावता सर्वत्र स न भवति इति नियमस्य अङ्गीकारो मूर्खतासूचक: । तथा च तस्य नियमस्य असम्यक्त्वात् द्वितीया व्युत्पत्ति: समीचीना भविष्यति इति चेत् न ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારો બીજો નિયમ પણ બરાબર નથી. તમે ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ અને ભૂતલે અઘટમ્ એ બે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એ નિયમ બનાવી દીધો. પણ એ બે જગ્યાએ ભલે ઉત્તરપદ સાથે અન્વય ન થાય. એટલે

કંઈ બધે ન જ થાય એમ તો શી રીતે કહેવાય ? નહીં તો તો, "જ્યાં જ્યાં વહ્નિ ત્યાં ત્યાં ધૂમ" એવો નિયમ પણ બનાવવો પડશે. કેમકે અયોગોલકાદિ અમુક સ્થાનો સિવાય તો બધે જ આવું દેખાય છે. પણ જેમ બે-ત્રણ સ્થાને દેખાતી હકીકત બધી જગ્યાએ ન જોડાય તેમ તમારે પણ આ બીજો નિયમ બનાવી ન શકાય.

माथुरी : अव्ययीभावसमासस्याव्ययतया तेन समं समासान्तरा-ऽसम्भवाच्च ।

चान्द्रशेखरीया : भवतु नाम द्वितीयो नियमोऽपि असत् । तथापि न भवदुक्ता द्वितीया व्युत्पत्तिः समीचीना । यतः अव्ययीभावसमासः स्वयमेव "अव्ययो" गण्यते । यदि च, अव्ययीभावसमासस्य व्ययो भवति, ततः स "अव्ययः" न कथयितुं शक्यते । किन्तु सर्वेषां अव्ययीभावसमासः अव्ययत्वेनैव प्रसिध्धः, अतः अव्ययीभावसमासेन समं अन्यः समासो न भवितुमर्हति इति नियमः । तथा च, "साध्याभाववतो अवृत्तिः यत्र" इति, भवता अवृत्तिपदेन अव्ययीभावसमासात्मकेन सह साध्याभाववत्पदस्य पुनः समासः क्रियते। स च अनन्तरोक्तनियमेन बाध्यते । अतो भवतां द्वितीया व्युत्पत्तिः न सम्यक् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ બીજો નિયમ ખોટો માનીએ, તો પણ વાંધો આવે છે. અવ્યયીભાવ સમાસ પોતે પણ અવ્યય ગણાય છે. એટલે, તેમાં કોઈપણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી. હવે, જો એ સમાસની સાથે બીજો સમાસ કરો. તો, એ અવ્યય રૂપ અવ્યયીભાવસમાસ ફેરવાઈ ગયો. તેનો વ્યય થયો. એ તો ઈષ્ટ નથી. માટે, અવ્યયીભાવસમાસ સાથે બીજો કોઈપણ સમાસ થઈ ન શકે. તમે તો "વૃત્તેઃ અભાવઃ" એમ અવ્યયીભાવસમાસ કરી, પછી તેની સાથે સાધ્યાભાવવત્નો સમાસ કરેલો છે. આ નિયમાનુસારે તે ન થઈ શકે. માટે, બીજી વ્યુત્પત્તિ પણ ખોટી છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु अयं तृतीयः नियमोऽपि न युक्तियुक्तः प्रतिभाति । "अव्ययेन समं अन्यः समासो न भवति" इति अयं तृतीयो नियमः । स च प्रत्यक्षबाधितः । यतो नञ्, अधि, उप आदि अव्ययैः सह समासो भवति एव। **न च** अव्ययेन समं अव्ययीभावसमासभिन्नसमासो न भवति इत्येव नियमः, नञादिना सह तु अव्ययीभावसमास एव जायते, तथा च न नियमे प्रत्यक्षबाधः इति **वाच्यम्** । भूतले उपकुम्भम्=भूतलोप-कुम्भम् इति अत्र अव्ययस्वरूपस्य "उपकुम्भम्" इति अव्ययीभावसमासस्य भूतलेन सह सप्तमीतत्पुरुषः= अव्ययी-भावसमासभिन्नः समासो जायते एव इति चेत् न ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ ત્રીજો નિયમ પણ ખોટો જ છે. કેમકે, જે અવ્યય હોય, તેની સાથે સમાસ ન થાય." એ વાત જ ખોટી છે. નમ્, અધિ, ઉપ વિગેરે અવ્યયોની સાથે સમાસ થાય જ છે. જેમકે, અઘટમ્, અધ્યાત્મં, ઉપકુમ્ભમ્.

જો તમે એમ કહો કે "અવ્યયની સાથે અવ્યયીભાવસમાસ સિવાયનો સમાસ ન થાય" એવો નિયમ છે. નઞ્ વિગેરે સાથે તો અવ્યયીભાવસમાસ જ થાય છે. એટલે અમારા નિયમને કોઈ વાંધો નથી આવતો." તો એ વાત પણ બરાબર નથી. કેમકે, **ભૂતલે ઉપકુમ્ભમ્ = ભૂતલોપકુમ્ભમ્** અહીં **ઉપકુમ્ભ** એ પોતે અવ્યય જ છે. અને એનો ભૂતલ સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ સિવાયનો જ સપ્તમીતત્પુરૂષ સમાસ થાય જ છે. એટલે આ નિયમ પણ પ્રત્યક્ષ બાધિત જ છે.

माथुरी : नञुपाध्यादिरूपाव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : अस्माकं अयमेव नियमो यदुत "नञुपाधि-उपकुम्भादिनां कैश्चिदेव अव्ययैः सह अन्यः अव्ययीभावः तत्पुरुषादिः वा समासो भवितुमर्हति । तद्भिन्नैः अव्ययैः सह तत्पुरुषादिसमासाः न भवन्ति" । तथा च "अवृत्ति"रूप-अवययीभावसमासेन अव्ययात्मकेन समं साध्याभाववत्-पदस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः उक्तनियमानुसारेण बाधितः । तस्मात् भवदुक्ता द्वितीया व्युत्पत्तिः न समीचीना इति सिद्धम्।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમારો નિયમ એવો છે કે, **નञ્, ઉપ, અધિ, ઉપકુમ્ભ** વિગેરે અમુક ચોક્કસ પ્રકારના અવ્યયો સાથે જ બીજા અવ્યયીભાવ કે તત્પુરૂષાદિ સમાસ થઈ શકે. પણ એ સિવાયના કોઈપણ અવ્યયો સાથે તત્પુરૂષાદિ સમાસ થતા માનેલા નથી. એટલે **અવૃત્તિઃ** સાથે પણ ષષ્ઠીતત્પુરૂષ સમાસ એ નિયમવિરુદ્ધ હોવાથી તે ન થઈ શકે. માટે એ બીજી વ્યુત્પત્તિ ખોટી છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु तर्हि कया रीत्या मूलोक्तस्य व्याप्तिलक्षणस्य व्युत्पत्तिः क्रियते, इति भवान् एव तावत् प्रतिपादयतु ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો કઈ રીતે આ વ્યાપ્તિલક્ષણની વ્યુત્પત્તિ કરવી એ તમે જ બતાવો.

माथुरी : वस्तुतस्तु साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीह्युत्तरं त्वप्रत्ययः। साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । अन्वयश्चास्य वृत्तौ । तथाच साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्त्यभाववत्त्वम् अव्यभिचरितत्वमिति फलितम् ।

चान्द्रशेखरीया : तर्हि श्रुयतामस्माकं मतं सावधानम् । साध्या-भाववतः न वृत्तिः यत्र स साध्याभाववद्-अवृत्तिः=साध्याभाववत्निरूपितवृत्तिता-अभाववान् इति यावत् । अत्र साध्याभाववत्+न+वृत्तिः इति त्रीणि पदानि सन्ति । साध्याभाववत् पदं षष्ठयन्तं, अवृत्तिपदं प्रथमान्तं, तथा च अत्र पदानि समानाधिकरणानि=समानविभक्तिकानि न सन्ति, अपि तु व्यधिकरणानि= भिन्नविभक्तिकानि सन्ति । अतः, अयं बहुव्रीहिसमासः त्रिपद-व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासः परिगण्यते । अत्र षष्ठीविभक्तेः निरूपितत्वम् अर्थः, तस्य च वृत्तितायाम् अन्वयः कर्तव्यः । स च अनन्तरं एव दर्शितः । अत्र बहुव्रीहिकरणेनैव कर्मधारयसमासानन्तरं कृतस्य मत्वर्थीयप्रत्ययस्य प्राचीनोक्तस्य अर्थो लभ्यते । अतः अत्र प्राचीनोक्ता प्रथमा व्युत्पत्तिः निरस्ता भवति, इत्यपि ज्ञेयम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવવતઃ ન વૃત્તિઃ યત્ર એમ ત્રણપદવાળો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કરવો. અને પછી **ત્વ** પ્રત્યય લગાડવો. અહીં **સાધ્યાભાવવત્ + ન + વૃત્તિ** એમ ત્રણ પદ છે. અને સાધ્યાભાવવત્ પદને ષષ્ઠી તથા વૃત્તિને પ્રથમા વિભક્તિ લાગી છે. માટે આ શબ્દો સમાનાધિકરણ=સરખી વિભક્તિવાળા નથી. પરંતુ વ્યધિકરણ=જુદી જુદી વિભક્તિવાળા છે. એટલે આ ત્રિપદ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. અહીં જે ષષ્ઠી વિભક્તિ કરી છે. તેનો અર્થ નિરૂપતિત્વ થાય. અને એનો અન્યય વૃત્તિમાં કરવાનો. એટલે સાધ્યાભાવવત્થી નિરૂપિત છે એવી જે વૃત્તિતા, તેનો અભાવ છે જેમાં, તે સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિ બને. અને તેમાં રહેલ તાદશ-અવૃત્તિત્વ એ વ્યાપ્તિ બને. આમાં ઉપરના કોઈ જ દોષ આવતા નથી. એ જાતે જ વિચારી લેવું. અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ દ્વારા જ સૌથી પહેલા જે કર્મધારય+ઇન દ્વારા અર્થ કરેલો એ અર્થ મળી જાય છે. એટલે પ્રાચીનોની સૌપ્રથમ વ્યુત્પત્તિ પણ ખોટી પડે છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु यत्र अन्येन केनापि समासेन इष्टः अर्थो लभ्यते, तत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिः न कर्तव्यः इति नियमः । अत्र तु प्राचीनोक्त-व्युत्पत्ति-अनुसारेण इष्टः अर्थः प्राप्यते एव । तथा च अत्र भवता कृतो व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासो न संगतः इति चेत्...

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એવો નિયમ છે કે, જ્યાં બીજા સમાસ વડે ઈષ્ટ અર્થ મળી જતો હોય ત્યાં જો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કરવામાં આવે તો એ ખોટો ગણાય છે. હવે પ્રાચીનોએ કરેલી વ્યુત્પત્તિથી પણ આ અર્થ મળી શકે છે. માટે તમે કરેલો વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ ખોટો ગણાય.

माथुरी : न च व्यधिकरणबहुव्रीहिः सर्वत्र न साधुरिति वाच्यम् । अयं हेतुः साध्याभाववदवृत्तिरित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्तराभावतोऽत्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहेः साधुत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : सत्यम्, किन्तु प्राचीनोक्तायाः व्युत्पत्त्याः आदरे तु प्रभूता दोषाः भवन्ति इति प्रागेव परिभावितम् । तथा च अत्र तेषां व्युत्पत्तिः न स्वीकर्तुं शक्या । अतः अत्र अन्येन समासेन इष्टः अर्थो न लभ्यते एव । तेन अत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासस्यैव उचितं स्थानम् न तत्र कश्चित् विरोधः । न वा भवद्भिः उक्तस्य नियमस्य खण्डनम् इति अलं विस्तरेण ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એકદમ સાચી વાત છે તમારી. પણ આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવામાં ઘણી આપત્તિ આવે છે. એટલે એ તો કરી જ ન શકાય. આમ અહીં બીજા સમાસો વડે ઈષ્ટ અર્થ મળતો જ નથી. માટે વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કરવામાં કોઈ વાંધો નથી.

चान्द्रशेखरीया : एवं तावत् "प्रथमलक्षणस्य व्युत्पत्तिः केन प्रकारेण कर्तव्या", इति विस्तरतो निरूप्य, साम्प्रतं अस्यैव लक्षणस्य न्यायानुसारेण सविस्तरं चर्चं प्रतिपादयन्ति माथुर्यां मथुरानाथाः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રમાણે "પ્રથમલક્ષણની વ્યુત્પત્તિ શી રીતે કરવી ?" એની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી, હવે એ લક્ષણમાં જ વિસ્તૃત ચર્ચાઓ ન્યાયાનુસારે શરૂ કરે છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु साध्याभाववत्निरूपितवृत्तितायाः अभावः एव व्याप्तिलक्षणं फलितम् । तद् च "धूमवान् वह्नेः" इत्यादौ अतिव्याप्तम् । तथाहि साध्यो धूमः, तस्य अभावः धूमाभावः, तद्वत् अयोगोलकं हृदश्च, तत्र ह्रदनिरूपितवृत्तिता मीने-जले च वर्तते, किन्तु वह्नौ न वर्तते । अतो, वृत्तितायाः अभावः वह्नौ मीलितः । तथा च लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः। यदि च साध्याभाववत्पदेन अयोगोलकं गृह्यते । तदा यद्यपि, अयोगोलकनिरूपिता वृत्तिता वह्नौ वर्तते, इति नातिव्याप्तिः । किन्तु अयोगोलकनिरूपिता वृत्तिता जलत्वं च एतद्-उभयं वह्नौ न वर्तते । तथा च उभयाभावो मीलितः । तन्मध्ये अयोगोलकनिरूपितवृत्तितायाः अपि अभावो मीलितः एव । एवं च भवति अतिव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું છે. **પર્વતોધૂમવાન્ વહ્નેઃ** સ્થળે, ધૂમાભાવવત્ =સરોવર લઈએ, તો તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં છે જ. અર્થાત્ ધૂમાભાવવત્ હ્રદમાં વહ્નિ= હેતુ ન રહેલો હોવાથી અહીં લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. ધૂમાભાવવત્ તરીકે અયોગોલક

લઈએ, તો તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતા જો કે, વહ્નિમાં છે. પણ, એ વહ્નિમાં અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતા+ જલત્વ=ઉભય તો નથી જ. આમ, વહ્નિમાં એ રીતે ઉભયાભાવ મળે છે. અને, એટલે, વૃત્તિતાનો અભાવ પણ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : साध्याभावाधिकरणवृत्यभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादिवृत्यभावस्य धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वह्नौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

चान्द्रशेखरीया : न, साध्याभाववत्‌निरूपितायाः यत्किञ्चित्‌वृत्तितायाः अभावो न व्याप्तिः । किन्तु साध्याभाववत्‌निरूपिताः यावन्त्यः वृत्तिताः, तासां सर्वासां अभावो हेतौ व्याप्तिः उच्यते । अत्र अयमर्थः भूतले रक्तो घटो अस्ति, किन्तु श्यामो, नीलो, पीतश्च घटो नास्ति । तथा च अत्र भूतले घटस्य अभावः वर्तते । किन्तु घटसामान्यस्य अभावो न वर्तते । अपि तु श्यामघटादीनामेव अभावो वर्तते । अतः अत्र अभावनिरूपिता या घटनिष्ठा प्रतियोगिता । तस्य अवच्छेदकं घटत्वम् न भवति, किन्तु श्यामघटत्वादिकम् । अतः अत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको अभावो न वर्तते । नहि रक्तघटवति भूतले कोऽपि बुधः, "घटो नास्ति" इति प्रतीतिं करोति, किन्तु "श्यामघटो नास्ति,"....इत्यादिकामेव प्रतीतिं करोति । एवम् साध्याभाववत्‌पदेन ह्रद-अयोगोलक-भूतलादीनि गृह्यन्ते । तैः निरूपिताः वृत्तिताः जले, मीने, वह्नौ, घटादौ च वर्तन्ते । तत्र वह्नौ ह्रदादिनिरूपिता वृतिता न भवति, तथापि साध्याभाववत्-अयोगोलकनिरूपिता वृत्तिता अस्ति एव, अतो वह्नौ वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वृत्तितासामान्याभावो न मीलति । तथा च न भवति अतिव्याप्तिः इति हृदयम् ।

इदानीं अक्षरार्थः । साध्यस्य धूमस्य अभावः इति साध्याभावः, तस्य अधिकरणम् इति साध्याभावाधिकरणम् साध्याभाववत् इति यावत् । तस्य वृत्तिताः=साध्याभाववत्‌निरूपिताः वृतिताः । तासां अभावः । साध्याभाववद्‌निरूपितानां समस्तानां वृत्तितानाम् अभावो अत्र ग्राह्यः । अर्थात् साध्याभाववद्‌निरूपितानां वृत्तित्वत्वावच्छिन्नवृत्तितानां अभावो ग्राह्यः । तेन पूर्वोक्तस्थले नातिव्याप्तिः इति भावः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવવત્ થી નિરૂપિત એક-બે-પાંચ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં મળે, એ ન ચાલે. પણ, સાધ્યાભાવવત્‌થી નિરૂપિત તમામે તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં મળે. તો જ એ લક્ષણસમન્વય ગણવો. એટલેકે, મીનવૃત્તિતાત્વથી અવચ્છિન્ન કે જલવૃત્તિતાત્વથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો અભાવ ન ચાલે. પણ, સાધ્યાભાવવત્‌નિરૂપિતવૃત્તિતાત્વથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો અભાવ જ ચાલે, એ જ વ્યાપ્તિ ગણવી. અહીં, સાધ્યાભાવવત્-અયોગોલકનિરૂપતિવૃત્તિતા વહ્નિમાં તો છે જ. માટે, વૃત્તિતાસામાન્યનો અભાવ ન મળવાથી, અતિવ્યાપ્તિ ન ગણાય.

પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે – સાધ્યાભાવના અધિકરણથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ જે લેવાનો છે. એ, સાધ્યાભાવવત્‌નિરૂપિતવૃત્તિતાત્વાવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો અભાવ લેવાનો છે. એટલે, ધૂમાભાવવત્ હ્રદનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ અને ધૂમાભાવવદ્ નિરૂપિતવૃત્તિતાત્વ + જલત્વ ઉભયનો અભાવ વહ્નિમાં મળે,

તો પણ, ધૂમાભાવવદ્ - અયોગોલક નિરૂપિતવૃત્તિતા તો વહ્નિમાં છે જ. માટે, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु यदा घटः संयोगेन भूतले वर्तते, तदा घटे संयोगेन भूतलनिरूपिता वृत्तिता अस्ति, इति उच्यते। एवं अत्र साध्याभाववति केन संबंधेन हेतोः वृत्तिता ग्राह्या ? इति भवता न कथितम्। ततो भवति अव्याप्तिः। तथा हि वह्निमान् धूमान् इति अत्र वह्नि-अभाववान् धूमावयवः, तत्र समवायेन धूमो वर्तते। तथा च धूमे साध्याभाववत्निरूपिता वृत्तिता समवायेन मीलिता। तस्याः अभावो न मीलितः इति अव्याप्तिः भवति।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ઘટ એ ભૂતલમાં રહેનાર છે. તો, ઘટમાં વૃત્તિતા=વૃત્તિ આવી. ઘટ એ સંયોગ સંબંધથી રહે છે. માટે, આ વૃત્તિ=વૃત્તિતા એ સંયોગસંબંધથી આવેલી ગણાય. અહીં, સાધ્યાભાવવત્માં હેતુ રહે છે કે નહિ ? એ જોવાનું છે. જો ન રહે, તો તેમાં વૃત્તિતા ન આવે. અને તેથી તેમાં વૃત્તિતાનો અભાવ મળે. પણ, આ વૃત્તિતા કયા સંબંધથી લેવી ? એ તો તમે કહ્યું નથી. તો પછી, પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ માં વહ્નિ-અભાવવત્ ધૂમાવયવ માં સમવાયસંબંધથી ધૂમ રહે છે. એટલે, ધૂમમાં સાધ્યાભાવવત્ એવા ધૂમાવયવથી નિરૂપિત વૃત્તિતા સમવાય સંબંધથી મળી જાય છે. પણ, વૃત્તિતાનો અભાવ નથી મળતો. માટે અવ્યાપ્તિ આવી.

माथुरी : वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षणीया, तेन वह्न्यभाववति धूमावयवे जलह्रदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र उच्यते। हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्याभाववत्निरूपिता वृत्तिता ग्राह्या। तस्याः हेतौ अभावो व्याप्तिः। पक्षे येन सम्बन्धेन हेतुः विवक्षितः। स संबंधो हेतुतावच्छेदकसंबंधः कथ्यते। अत्र पर्वते पक्षे संयोगेन धूमो विवक्षितः। अतः संयोगः एव हेतुतावच्छेदकसंबंधः अत्र अस्ति। तथा च वह्नि-अभाववद्धूमावयवे यद्यपि समवायेन धूमः अस्ति। अतः धूमे साध्याभाववत्निरूपिता समवायसंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता वर्तते। किन्तु धूमावयवे संयोगेन धूमो नास्ति, अतो धूमे धूमावयवनिरूपितायाः संयोगा-संबंधावच्छिन्नायाः वृत्तितायाः अभावः एव। तथा च लक्षणसमन्वयात् न अव्याप्तिः। एवं साध्याभाववति ह्रदादौ धूमः कालिकसंबंधेन वर्तते। अतो धूमे साध्याभाववत्ह्रदनिरूपिता कालिकसंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता अस्ति। किन्तु धूमे साध्याभाववत्ह्रदनिरूपिता संयोगसंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता न अस्ति। अतो न अव्याप्तिः।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : "સાધ્યાભાવવત્માં હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી હેતુનું ન હોવું" એ વ્યાપ્તિ ગણવાની. અર્થાત્ સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી વૃત્તિતાનો હેતુમાં અભાવ એ જ વ્યાપ્તિ છે. વહ્નિ-અભાવવત્ ધૂમાવયવમાં ધૂમ સમવાયથી રહે છે. પણ, હેતુતાવચ્છેદક સંબંધ તો સંયોગ સંબંધ છે. અનુમાનમાં પક્ષમાં જે સંબંધથી હેતુ રાખીએ, એ સંબંધ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધ ગણાય. અહીં પર્વતમાં સંયોગ સંબંધથી ધૂમને રાખીએ છીએ. એટલે સંયોગ જ હેતુતાવચ્છેદક સંબંધ બને. હવે ધૂમાવયવમાં ધૂમ સંયોગથી તો રહેતો જ નથી. એટલે, ધૂમમાં સાધ્યાભાવવત્-ધૂમાવયવથી નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદકસંયોગ સંબંધથી અવચ્છિન્ન વૃત્તિતાનો તો અભાવ જ છે. માટે, લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : अत्र इदं अवधेयम्। भूतले घटस्य अभावः अस्ति इति वाक्यस्य अयमर्थः। यथा

भूतले संयोगेन घटो नास्ति । भूतले स्वरूपेण घटाभावः अस्ति । अर्थात् घटाभावस्य प्रतियोगिता घटे वर्तते, सा च संयोगावच्छिन्ना । घटाभावे भूतलनिरूपिता वृत्तिता वर्तते । स च स्वरूपसंबंधावच्छिन्ना । तथा च संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटाभावो स्वरुपेण भूतले वर्तते इति भावः । अयं च पदार्थः सम्यग् मनसि अवधार्यः, अन्यथा बहुषु स्थानेषु शिष्याणां स्खलना भवितुं शक्या ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એક વાતનું ધ્યાન રાખવું. "ભૂતલમાં ઘટનો અભાવ છે." એમ બોલીએ, તેનો અર્થ એ છે કે, "ભૂતલમાં સંયોગ સંબંધથી ઘટ નથી. અને ભૂતલમાં સ્વરૂપસંબંધથી ઘટાભાવ છે." અર્થાત્ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટમાં છે. અને, તેનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે. અને, ઘટાભાવમાં જે ભૂતલનિરૂપિતવૃત્તિતા છે. તેનો અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ છે. આને, ન્યાયની ભાષામાં એમ કહેવાય કે, "સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો ઘટાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી ભૂતલમાં છે." આ પદાર્થ બરાબર સમજી રાખવો. કેમકે, આનો વારંવાર ઉપયોગ આવે છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु साध्यस्य केन संबंधेन अभावः प्रतिपाद्यते, इति भवता न निरूपितम् । तथा च, **वह्निमान् धूमात्** इति अत्र समवायेन वह्निः वह्नि-अवयवेषु एव वर्तते । महानसादौ समवायेन वह्नेः अभावो वर्तते । तथा च, साध्याभाववन्तो महानसादयः आपतिताः । तेषु च धूमस्य वृत्तिता अस्ति । अतः अव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : સાધ્યનો કયા સંબંધથી અભાવ લેવાનો છે ? એ તો તમે કહ્યું નથી. તો પછી, "પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્" માં વહ્નિનો સમવાય સંબંધથી મહાનસમાં, અયોગોલકમાં, પર્વતમાં અભાવ જ છે. એટલે, સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવા સાધ્યાભાવના અધિકરણ તરીકે તો મહાનસાદિ પણ બન્યા. અને, તેમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावाच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिताको बोध्यः । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वह्नित्ववह्निजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः ।

चान्द्रशेखरीया : न । साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्यस्य अभावो ग्राह्यः । पक्षे येन संबंधेन साध्यः साध्यते, स संबंधः साध्यतावच्छेदकसंबंधः परिगण्यते । अत्र तु पर्वते संयोगेन वह्निः साध्यते । अतः संयोगः एव साध्यतावच्छेदकः अत्र । तथा च यद्यपि समवायेन वह्नेः अभावो महानसादौ अस्ति । किन्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संयोगेन वह्नेः महानसादौ अभावः न वर्तते । किन्तु संयोगेन वह्नि-अभाववन्तो ह्रदादयः एव, तेषु च धूमस्य अभावः, अतो न अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી જ સાધ્યનો અભાવ લેવાનો છે. પક્ષમાં જે સંબંધથી સાધ્યને સિદ્ધ કરતા હોઈએ, એ સંબંધ સાધ્યતાવચ્છેદક ગણાય. અહીં, પર્વતમાં સંયોગથી વહ્નિને સિદ્ધ કરવાનો છે. તેથી, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ જ ગણાશે. એટલે, સંયોગસંબંધથી વહ્નિનો અભાવ તો

મહાનસાદિમાં નથી. પણ, ભૂતલાદિમાં છે. અને, તેમાં ધૂમનો અભાવ જ છે. એટલે, અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : अथ तथापि "महानसो न पर्वतीयवह्निमान्" इति न्यायेन पर्वतीयवह्नि-अभाववान्=साध्याभाववान् महानसो भवति । यतः पर्वतीयवह्निः अपि साध्यः एव । तस्मिन् महानसे धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । एवं "महानसो न वह्निजल-उभयवान्" इत्यपि वक्तुं शक्यते । यथा "भूतले घटो अस्ति, पटो नास्ति, तत्र भूतलं न घटपटवत्" इति कथ्यते । तथा, महानसे वह्नेः सत्त्वेऽपि महानसे वह्निजलोभयस्य अभावः एव । तथा च एवंरीत्याऽपि वह्नि-अभाववान् महानसो मीलितः । तस्मिन् च धूमस्य वर्तमानत्त्वात् अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો ય આપત્તિ આવશે. વહ્નિ એ સાધ્ય છે. મહાનસમાં સંયોગથી પર્વતીયવહ્નિ નથી. એટલે, પર્વતીયવહ્નિ=સાધ્યના અભાવવાળા એવા મહાનસમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. વળી, મહાનસમાં પણ વહ્નિ-જલ-ઉભયનો તો અભાવ જ છે. જેમ ભૂતલમાં ઘટ હોય, અને પટ ન હોય, ત્યારે "ભૂતલમાં ઘટપટ છે ?" એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "ભૂતલમાં ઘટપટ નથી" એમ જ કહેવાય. તેમ, મહાનસમાં વહ્નિ હોવા છતાં જલ ન હોવાથી, વહ્નિ-જલ ઉભયનો તો અભાવ જ છે. એટલે એ રીતે વહ્નિના અભાવવાળું મહાનસ બની જાય. અને તેમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : महती प्रज्ञा भवताम् । तथापि, उतरं दीयते । यथा अनन्तरमेव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावः कथितः । तथा, साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि साध्याभावो ग्राह्यः । अत्र वह्निः साध्यः, तस्मिन् साध्यता, तदवच्छेदको धर्मो वह्नित्वम् । तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्नि-अभावः एव अत्र ग्राह्यः । महानसे पर्वतीयवह्नि-अभावो अस्ति । किन्तु तस्य प्रतियोगिता पर्वतीयवह्नित्वावच्छिन्ना अस्ति । शुद्धवह्नित्वावच्छिन्ना न । अतः स अभावो न गृह्यते । एवं महानसे वह्निजलोभयाभावो अस्ति । किन्तु सोऽपि उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको अस्ति । शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताको न । अतः सोऽपि न साध्याभावपदेन ग्रहीतुं शक्यः । किन्तु ह्रदे वह्नि-अभावो अस्ति । स च साध्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको एव, तथा च स एव साध्याभावपदेन ग्राह्यः । तद्वान् च ह्रदः, तस्मिन् संयोगेन धूमस्य अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

इदानीं अक्षरार्थः । साध्याभावश्च=वह्न्यादि-अभावश्च 'साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिधर्मावच्छिन्ना या वह्न्यादिसाध्यनिष्ठप्रतियोगिता' तादृशप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन, समवायसंबंधेन वह्निसामान्याभाववति महानसादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि, संयोगसंबंधेन तत्-तत्वह्नि-अभाववति वह्निजलोभयाभाववति वा महानसादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि न अव्याप्तिः । यथा च न भवति अव्याप्तिः, तथा अनन्तरं एव प्रतिपादितम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જેમ, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો સાધ્યાભાવ કહ્યો. તેમ હવે, સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો જ અભાવ લેવાનો છે, એમ જાણવું. તમે, મહાનસમાં સંયોગથી પર્વતીયવહ્નિનો અભાવ લીધો. એટલે, પર્વતીયવહ્નિમાં પ્રતિયોગિતા આવી. આ પ્રતિયોગિતા સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન છે, અને પર્વતીયવહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન છે. પણ, અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મ તો વહ્નિત્વ

જ છે. એટલે, આ પર્વતીયવહ્નિ અભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મ થી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાવાળો નથી. માટે, એ ન લેવાય. એમ, મહાનસમાં વહ્નિ-જલોભયનો અભાવ લીધો. તો, એની પ્રતિયોગિતા વહ્નિ-જલ-ઉભયમાં આવી. અને, એ વહ્નિ-જલોભયત્વથી અવચ્છિન્ન છે. પણ, વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન તો નથી જ. એટલે, આ અભાવ પણ લેવાય નહી. પણ, વહ્નિનો અભાવ લઈએ, તો એની વહ્નિમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ વહ્નિત્વથી અવચ્છિન્ન જ છે. એટલે, આ અભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ગણાય. પણ, આ અભાવ મહાનસમાં તો મળતો જ નથી. કેમકે, "મહાનસે પર્વતીયવહ્નિઃ નાસ્તિ" એમ ભલે બોલાય. પણ, "મહાનસે વહ્નિઃ નાસ્તિ." એમ તો બોલી જ ન શકાય. એટલે, હવે વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિના અભાવવાળો તો હ્રદાદિ જ આવશે. અને, તેમાં તો ધૂમની વૃત્તિતા ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : एषः चर्चः तावत् मुक्तावल्यादौ पठितः एव शिष्यैः । मुख्यग्रन्थस्तु सम्प्रति प्रारभ्यते। तस्मात् सावधानीभूय श्रूयताम् न तु अन्तरा मनश्चञ्चलता कार्या । अतिगहनत्त्वात् कथयिष्यमाणपदार्थानाम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અત્યાર સુધીની વ્યાપ્તિચર્ચા તો, મુક્તાવલિમાં પણ આવી ગઈ હતી. ખરી ચર્ચા હવે શરૂ થશે.

माथुरी : ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वाद्, सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्तमानत्त्वादव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : अहो, भूयान् परिश्रमः कृतो भवता अव्याप्त्यादिदोषनिवारणाय । तथापि, अव्याप्तिदोषो विद्यमान एव । तथा हि

'ज्ञानम् गुणत्ववान् ज्ञानत्त्वात्' इति अत्र समवायेन साध्यं समवायेन च हेतुः विवक्षितः । यत्र ज्ञानत्वम् तत्र समवायेन गुणत्वं अस्ति एव । अतो अयं सद्धेतुः । इदं तु ध्येयम् भवता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन अभावो ग्राह्यः इति उक्तम् । किन्तु स अभावः केन संबंधेन ग्राह्यः इति नोक्तम् । अतः एव अत्र स्थाने अव्याप्ति-अवकाशः । गुणत्वम् समवायेन साध्यम्, अतो समवायेन गुणत्वाभावो ग्राह्यः । अथ घटे समवायेन गुणत्वम् नास्ति । घटः समवायेन गुणत्वाभाववान् इति ज्ञानम् । अस्य ज्ञानस्य विषयाः घटः, समवायेन गुणत्वाभावः इत्यादयः । ज्ञानम् विषयी । अतः समवायेन गुणत्वाभावः विषयितासंबंधेन ज्ञाने वर्तते । यथा हि पदार्थाः पुस्तके प्रतिपादकतासंबंधेन वर्तन्ते । पुस्तकं पदार्थेषु प्रतिपाद्यतासंबंधेन वर्तते । एवं समवायेन गुणत्वाभावरूपो विषयः विषयिणि ज्ञाने विषयितासंबंधेन वर्तते । तथा च साध्यतावच्छेदकसमवायसंबंधेन गुणत्वाभाववत् ज्ञानम् । तस्मिन् ज्ञानत्वहेतोः वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः ।

एवं, घटः सत्तावान् जातेः इति अत्रापि अव्याप्तिः । तथा हि-सत्ताजातिः साध्यम् । साध्यतावच्छेदक संबंधः समवायः । समवायेन सत्तायाः अभावः अव्याप्यत्वसंबंधेन घटादौ वर्तते । अव्याप्यत्वं नाम स्वाभाववद्-वृत्तित्वम् । स्वं =सत्ता-अभावः, तस्य अभावः=सत्ता-अभावाभावः=सत्ता, तद्वान्=भूतलम्, तस्मिन् वृत्तिः घटः, तथा च स्वं=सत्ता-अभावः स्वाभाववद्-वृत्तित्वात्मकेन अव्याप्यत्वसंबंधेन घटादौ वर्तते। अतः साध्याभाववान् घटो भूतः । तस्मिन् घटत्व-द्रव्यत्त्वादिजातीनाम् हेतुरूपाणाम् सत्त्वात् भवति अव्याप्तिः।

माथुर्यां एतदेवोक्तम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારા આટલા ખુલાસા પછી પણ, આપત્તિ આવે છે. તે આ પ્રમાણે "જ્ઞાનમ્ ગુણત્વવાન્ જ્ઞાનત્વાત્" અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. તમે "સાધ્યનો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી અભાવ લેવો." એમ તો કહ્યું. પણ, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી સાધ્યનો લીધેલો અભાવ કયા સંબંધથી લેવો એ તો કહ્યું જ નથી. અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે. હવે,

घटे समवायेन गुणत्वं नास्ति આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયું. આનો અર્થ એ કે, **घटः समवायेन गुणत्वाभाववान्** આ જ્ઞાન એ વિષયી છે. અને, આ જ્ઞાનનો વિષય ઘટ, સમવાયેન ગુણત્વાભાવ બને છે. આ, સમવાયેન ગુણત્વાભાવ એ વિષયિતાસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહી જાય. કેમકે, એવો નિયમ છે કે, "રહેનાર માટે રાખનાર કોણ? એ પ્રશ્નનો જે જવાબ આવે, તેને ત્વ લગાડીએ, એટલે રહેનારો એ સંબંધથી રાખનારમાં રહે." જેમકે, પદાર્થો માટે પુસ્તક એ પ્રતિપાદક છે. તો, પદાર્થો એ પ્રતિપાદકતા સંબંધથી પુસ્તકમાં રહે. પુસ્તક માટે પદાર્થો પ્રતિપાદ્ય છે. તો, પુસ્તક એ પ્રતિપાદ્યતા સંબંધથી પદાર્થમાં રહે. એમ, સમવાયેન ગુણત્વાભાવ માટે આ જ્ઞાન એ વિષયી છે. એટલે, આ સમવાયેન ગુણત્વાભાવ એ વિષયિતા સંબંધથી જ્ઞાનમાં રહી જાય. અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાય સંબંધ છે. અને, તે સમવાયસંબંધથી જ સાધ્યનો=ગુણત્વનો અભાવ વિષયિતા સંબંધથી જ્ઞાનમાં રહ્યો છે. અને, એ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

એ જ પ્રમાણે, **સત્તાવાન્ જાતેઃ** એ સ્થળે પણ અવ્યાપ્તિ આવશે. સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધ છે. હવે, સમવાયસંબંધથી સત્તાનો અભાવ એ અવ્યાપ્યત્વસંબંધથી ઘટાદિમાં રહી જાય છે. તે આ પ્રમાણે –

અવ્યાપ્યત્વ = સ્વ-અભાવવદ્-વૃત્તિત્વમ્

જેને રાખવાનો છે, એને સ્વ પદથી લેવાનો. આપણે, સત્તા-અભાવને રાખવો છે. તો, સ્વ=સત્તા-અભાવ, તેનો અભાવ=સત્તા, તે વાળું ભૂતલ. અને, તેમાં વૃત્તિ=ઘટ. આમ, સત્તા-અભાવ એ સ્વ-અભાવવદ્-વૃત્તિત્વ સંબંધથી ઘટમાં રહી જશે. અને, એ ઘટમાં તો ઘટત્વાદિજાતિઓ રહે જ છે. એટલે, સત્તાઅભાવવત્-ઘટાદિમાં જાતિ=હેતુ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિદોષ આવે.

माथुरी : न च साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेष-सम्बन्धेन विवक्षितमिति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु साध्याभावस्य अधिकरणता अभावीय-विशेषणतासंबंधेन=स्वरुपसंबंधेन ग्राह्या । अर्थात् साध्याभावः स्वरुपसंबंधेन यत्र वर्तते, स एव साध्याभाववान् ग्राह्यः, न अन्यः । तथा च, प्रथमानुमाने गुणत्वस्य अभावः स्वरुपेण द्रव्यादौ एव । न तु ज्ञाने । ज्ञाने गुणत्वस्य समवायेन वृत्तित्त्वात् । अतो, गुणत्वाभाववत् द्रव्यम्, तस्मिन् ज्ञानत्वस्य हेतोः अवृतित्त्वात् न अव्याप्तिः । एवं, समवायेन सत्तायाः अभावः स्वरुपसंबंधेन सामान्यादौ एव । न तु घटादौ, घटादौ समवायेन सत्तायाः सत्त्वात् । तथा च सत्ता-अभाववान् सामान्यादि । तेषु च जातेः समवायेन अवृत्तित्त्वात् न तत्रापि अव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે કહેશું કે, સાધ્યાભાવની અધિકરણતા અભાવીય-વિશેષણતાવિશેષ= સ્વરૂપસંબંધથી જ લેવાની છે. અર્થાત્ સાધ્યાભાવ સ્વરૂપસંબંધથી જ્યાં રહે, તે જ સાધ્યાભાવવત્ તરીકે લેવો.

સમવાયેન ગુણત્વાભાવ કે સમવાયેન સત્તા-અભાવ એ સ્વરૂપ સંબંધથી જ્ઞાનમાં કે ઘટાદિમાં મળવાનો જ નથી. કેમકે, જ્ઞાનમાં સમવાયથી ગુણત્વ છે. ઘટાદિમાં સમવાયથી સત્તા છે. એટલે, પહેલા અનુમાનમાં, ગુણત્વાભાવનું સ્વરૂપથી અધિકરણ દ્રવ્યાદિ બનશે. અને, તેમાં જ્ઞાનત્વ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જશે. બીજામાં, સત્તાના અભાવનું સ્વરૂપ સંબંધથી અધિકરણ સામાન્યાદિ બનશે. અને, તેમાં જાતિ વૃત્તિ ન હોવાથી, ત્યાં પણ લક્ષણ ઘટી જશે.

माथुरी : तथासति घटत्वात्यन्ताभाववान् घटान्योन्याभाववान् वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणताविशेषसम्बन्धेनाधिकरणस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेत् ।

चान्द्रशेखरीया : न । यदि साध्याभावः स्वरुपसंबंधेन यत्र वर्तते, स एव साध्याभाववत्पदेन ग्राह्यः इति आग्रहः, तदा तु अन्यस्थाने अव्याप्तिः ।

तथा हि "पटः घटत्वाभाववान् पटत्त्वात्" "पटः घटभेदवान् पटत्त्वात्" अत्र प्रथमानुमाने, घटत्वाभावः साध्यम्, तस्य अभावः=घटात्वाभावाभावः=घटत्वम् । भावपदार्थस्यः यः अभावः, तस्य अभावो भावरुपो गण्यते ।

तथा च साध्याभावः=घटत्वम्, तत् तु स्वरुपसंबंधेन कुत्रापि न वर्तते। अतः, साध्याभाववतः अप्रसिद्धिः। अतो अव्याप्तिः ।

द्वितीयानुमाने तु घटभेदः=साध्यः, तस्याभावः घटभेदाभावः= घटत्वरुपो मन्यते । तथा च, अत्रापि, घटभेदाभावस्य घटत्वरुपस्य स्वरुपसंबंधेन कुत्रापि वृत्तिता नास्ति । अतो अत्रापि अव्याप्तिः भवति इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો સ્વરૂપસંબંધનો નિવેશ કરશો, તો બીજા સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવશે. **"પટઃ ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્ત્વાત્" "પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્"** આ બે ય સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, પહેલા અનુમાનમાં ઘટત્વાભાવ સાધ્ય છે. તેનો અભાવ=ઘટત્વાભાવાભાવ. અને, ઘટત્વાભાવાભાવ તો ઘટત્વ સ્વરૂપ જ છે. કેમકે, ભાવના અભાવનો અભાવ એ ભાવ જ કહેવાય. એટલે, સાધ્યાભાવ = ઘટત્વ. અને, આ ઘટત્વ તો, સ્વરૂપસંબંધથી ક્યાંય રહેતું જ નથી. માટે, સાધ્યાભાવવત્ જ ન મળવાથી લક્ષણ ન ઘટતા, અવ્યાપ્તિ આવે.

બીજા અનુમાનમાં ઘટભેદ સાધ્ય છે. ઘટભેદનો અભાવ એ ઘટત્વ સ્વરૂપ માનેલો છે. એટલે સાધ્યાભાવ=ઘટત્વ જ બન્યું. અને, તેથી તે ઘટત્વ સ્વરૂપથી ક્યાંય રહેતું ન હોવાથી, અહીં પણ, સાધ્યાભાવવત્ ન મળતા અવ્યાપ્તિ દોષ આવે.

माथुरी : न अत्यन्तभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तम-पदार्थस्वरूपत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्रोच्यते । अत्यन्ताभावस्य यो अभावः, स न घटत्वादि-प्रतियोगिस्वरुपः । अपि तु तद्भिन्नः सप्तम-अभावपदार्थरुपः एव । तथा च अभावस्य स्वरुपसंबंधेन वृत्तित्त्वात्, घटत्वाभावाभावस्य स्वरुपसंबंधेन अधिकरणं घटः, तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

एवं घटभेदस्य यो अभावः, सोऽपि न घटत्वस्वरुपः, अपि तु घटभेदाभावरुपः एव । तस्य च स्वरुपसंबंधेन अधिकरणं घटः । तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः । घटे घटत्वाभावो नास्ति, इति प्रतीत्या घटे घटत्वाभावाभावः स्वरुपेण संभवति । एवं "घटे घटभेदो नास्ति" इति प्रतीत्या घटे घटभेदाभावः स्वरुपेण संभवति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અત્યન્ત-અભાવનો અભાવ અને ભેદનો અભાવ અમે પ્રતિયોગિ સ્વરૂપ નથી માનતા. પણ, જુદો સાતમો પદાર્થ જ માનીએ છીએ. એટલે, ઘટત્વાભાવનો અભાવ એ ઘટત્વ રૂપ નથી. પણ, સાતમો અભાવપદાર્થ જ છે. અને, તેથી તેનું સ્વરૂપસંબંધથી અધિકરણ ઘટ બનશે. અને, તેમાં પટત્વ નથી, માટે લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

એ રીતે, ઘટભેદનો અભાવ પણ ઘટત્વસ્વરૂપ નથી પણ, ઘટભેદાભાવ સ્વરૂપ જ છે. અને, તેનું સ્વરૂપ સંબંધથી અધિકરણ ઘટ બને. તેમાં પટત્વનો અભાવ હોવાથી, લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

चान्द्रशेखरीया : ननु भवान् तावत् अभावाभावं अभावात्मकं निरुपितवान् । किन्तु मणिकाराः केवलान्वयिग्रन्थेषु "घटादि-अत्यन्ताभावस्य अभावो घटादिस्वरुपः, घटादिभेदस्य अभावो घटत्वादिस्वरुपः" इति निरुपितवान् । दीधितिकारोऽपि सिद्धान्तलक्षणे अभावत्वं घट-घटाभावादिषु निरुपितवान् । तथा च न अभावाभावः सप्तमपदार्थरुपो मन्तव्यो उचितः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે અભાવના અભાવને જુદો માન્યો. પણ, મણિકાર તો કેવલાન્વયિગ્રન્થમાં અત્યન્તાભાવના અભાવને પ્રતિયોગિ સ્વરૂપ અને ભેદના અભાવને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સ્વરૂપ માને છે. સિદ્ધાન્તલક્ષણમાં પણ દીધિતિકારે, અભાવત્વને ભાવ+અભાવ બેયમાં રહેનારું માન્યું છે. એટલે, અભાવાભાવને જુદો માનવાનો મત યોગ્ય નથી.

माथुरी : अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । वृत्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च वह्निमान् धूमादित्यादिभावसाध्यकस्थले विशेषणता-विशेष एव । घटत्वात्यन्ताभाववान् पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव।

चान्द्रशेखरीया : यदि भावाभावाभावः भावरुपो मन्यते, अर्थात् घटत्वाभावाभावः यदि घटत्वरुपः इष्टः। तदा अव्याप्तिवारणाय इत्थं परिष्कारः कर्तव्यः ।

साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्ति-साध्य-सामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन

साध्यतावच्छेदक-संबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभावस्य यद् अधिकरणम् तन्निरुपितवृत्तितायाः हेतौ अभावः एव व्याप्तिः ।

अस्यायमर्थः । साध्यातवच्छेदकसंबंधावच्छिन्न-साध्यता-वच्छेदकधर्मावच्छिन्न (साध्यनिष्ठ)

प्रतियोगिताको यः साध्याभावः, तस्मिन् वृत्तिः या साध्याभावाभावनिरुपिता अर्थात् साध्यसामान्यनिरुपिता प्रतियोगिता, तस्याः अवच्छेदकः यः संबंधः, तेन संबंधेन

साध्यतावच्छेदक-संबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः अभावः यत्र वर्तते, तस्मिन् हेतोः अवृत्तित्वम् व्याप्तिः ।

न च अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सकृत् एव ग्रहणमुचितम् किं पुनरुक्त्या इति **शङ्क्यम्** अग्रे तस्याः प्रयोजनं वक्ष्यते ।

अत्र दृष्टान्तद्वारा लक्षणसमन्वयः क्रियताम् ।

यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् ।

अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः संयोगः, धर्मः च वह्नित्वम् । तथा च संयोगावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः वह्नि-अभावः, तस्य स्वरुपेण अभावः, वह्नि-अभावाभावः, वह्निरुपः । तस्य प्रतियोगिता वह्नि-अभावे वर्तते । सा प्रतियोगिता वह्नि-अभावाभावात्मकेन वह्निरुपेण साध्येन निरुपिता । तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकः संबंधः अत्र स्वरुपः तेन वह्नि-अभावो भूतलादौ वर्तते । तत्र च धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

पटः घटत्वाभाववान् पटत्त्वात् इति अत्र,

समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वाभावः स्वरुपेण साध्यः, तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरुपः, धर्मो घटत्वाभावत्वम् । तथा च स्वरुपसंबंधावच्छिन्नघटत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः घटत्वाभावाभावः घटत्वरुपो साध्याभावः । तस्य अभावो घटत्वाभावात्मको घटत्वाभावाभावाभावः भवति । तस्य प्रतियोगिता घटत्वे वर्तते । सा प्रतियोगिता घटत्वाभावेन साध्येन निरुपिताः । एवं च मीलिता यथोक्तप्रतियोगिता । अस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः संबंधः समवायः एव । यतो घटत्वस्य समवायेनैव अभावः अत्र साध्यरुपो वर्तते । अतः साध्याभावस्य घटत्वरुपस्य समवायेनैव अभावो गृह्यते । येन घटत्वनिष्ठा प्रतियोगिता साध्येन निरुपिता भवति ।

तथा च, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकः समवायः भवति । तेन संबंधेन स्वरुपसंबंधावच्छिन्न-घटत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वाभावाभावस्य घटत्वरुपस्य अधिकरणं घटः, तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

यदि च, साध्याभावस्य घटत्वस्य कालिकादिना अभावो गृह्यते, तदा स साध्यात्मको न भवति । तथा च तत्र घटत्वनिष्ठा प्रतियोगिता साध्यनिरुपिता न मीलति । अतः समवायेनैव घटत्वस्य अभावो गृहीतः इति ध्येयम् ।

अत्र इदं स्वमनसि स्थिरीकर्तव्यम् ।

घटत्वाभावः=साध्यम्

घटत्वाभावाभावः=साध्याभावः=घटत्वं

घटत्वाभावाभावाभावः=घटत्वाभावः=साध्याभावाभावः=साध्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જો ઘટાત્વાભાવાભાવને ઘટત્વરૂપ જ માનવો હોય, અને ઘટભેદાભાવને ઘટત્વરૂપ જ માનવો હોય તો, પછી તમે આપેલા બે અનુમાનમાં અવ્યાપ્તિ આવતી અટકાવવા અમે પરિષ્કાર કરશું.

સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન અને સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન એવી જે સાધ્યમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા, તેનો નિરૂપક એવો જે સાધ્યાભાવ. તે સાધ્યાભાવમાં આવતી અને સાધ્યસામાન્યથી નિરૂપિત એવી જે સાધ્યાભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા, તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકસંબંધ જે મળે, તે સંબંધથી સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ+ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો સાધ્યાભાવ જ્યાં રહે, તે જ સાધ્યાભાવવત્ તરીકે લેવું.

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ માં લક્ષણસમન્વય કરીએ.

અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ છે, અને સા.અ.ધર્મ વહ્નિત્વ છે. તો, સંયોગાવચ્છિન્ન-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો વહ્નિ-અભાવ એ સાધ્યાભાવ તરીકે આવશે.

આ વહ્નિ-અભાવનો સ્વરૂપસંબંધથી અભાવ લઈએ. તો, વહ્નિ-અભાવમાં પ્રતિયોગિતા આવી. આ પ્રતિયોગિતા વહ્નિ-અભાવાભાવ=વહ્નિ=સાધ્યથી નિરૂપિત છે જ. એટલે, આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ મળે. એટલે, વહ્નિ-અભાવનું સ્વરૂપથી અધિકરણ હ્રદ બને. અને, તેમાં ધૂમની વૃત્તિતા ન હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

પટઃ ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્

અહીં, સમવાયસંબંધથી ઘટત્વનો અભાવ એ સ્વરૂપસંબંધથી પટમાં સિદ્ધ કરવાનો છે. એટલે, સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ છે. અને, ધર્મ ઘટત્વાભાવત્વ છે. સ્વરૂપાવચ્છિન્ન-ઘટત્વાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક, ઘટત્વાભાવાભાવ=સાધ્યાભાવ=ઘટત્વ મળે. હવે, તેનો સમવાય સંબંધથી અભાવ=ઘટત્વાભાવ થાય. અને, તેની પ્રતિયોગિતા ઘટત્વમાં=સાધ્યાભાવમાં આવી. અને, એ પ્રતિયોગિતા સાધ્યથી=ઘટત્વાભાવથી જ નિરૂપિત છે. આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાયસંબંધ મળ્યો છે. કેમકે, અહીં ઘટત્વનો સમવાયથી જ અભાવ લીધો છે. આ સમવાયથી સાધ્યાભાવ=ઘટત્વાભાવાભાવ= ઘટત્વનું અધિકરણ ઘટ બને. અને, તેમાં પટત્વહેતુ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. લક્ષણ ઘટી જાય છે.

ઘટત્વાભાવ = સાધ્ય.

ઘટત્વાભાવાભાવ = ઘટત્વ = સાધ્યાભાવ.

ઘટત્વાભાવાભાવાભાવ = ઘટત્વાભાવ = સાધ્યાભાવાભાવ= સાધ્ય. આ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું.

चान्द्रशेखरीया : ननु अत्र परिष्कारे साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता= यावत्साध्यनिरुपितप्रतियोगिता किमर्थं गृह्यते । केवलं "साध्यनिरुपितप्रतियोगिता" इत्येव वक्तव्यम् । किं प्रयोजनं सामान्यपदोपादाने इति तु न सम्यग् अवबुध्यामो वयम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : તમે પ્રતિયોગિતા સાધ્યસામાન્યથી નિરૂપિત લીધી છે. એટલે કે, જેટલા સાધ્ય હોય, તે તમામથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા જ લેવાની. એમ, તમે કહ્યું છે. પણ, એમ લખવાનું શું પ્રયોજન છે ? સાધ્ય સામાન્યનિરૂપિત ન કહેતા, માત્ર "સાધ્યનિરૂપિત" એટલું જ લખીએ, તો શું વાંધો ?

माथुरी : समवायविषयित्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे ज्ञाने ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्रोच्यते । यदि च साध्यसामान्यनिरुपितप्रतियोगितां विहाय केवलं साध्यनिरुपितप्रतियोगिता एव लक्षणघटकत्वेन गृह्यते । तर्हि भवति अव्याप्तिः । तथा हि – "ज्ञानम् (समवायेन विषयितया वा) प्रमेयवान् ज्ञानत्त्वात्" अत्र ज्ञाने गुणत्वं सत्ता इत्यादयः पदार्थाः समवायेन सर्वदैव वर्तन्ते । एवं सर्वस्मिन् ज्ञाने विषयः विषयितासंबंधेन वर्तते । तथा च यत्र ज्ञानत्वम् तत्र समवायेन विषयितया वा प्रमेयम् इति व्याप्तिः समीचीना अस्ति । अतो अत्र लक्षणसमन्वयः कर्तव्यः । किन्तु सामान्यपदानुपादाने न भवति समन्वयः ।

तथा हि – अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः समवायः, धर्मः च प्रमेयत्वम् । तथा च समवायावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रमेयाभावः एव साध्याभावः । स च विशेषादिषु वर्तते । यतो विशेषादिषु कश्चिदपि पदार्थः समवायेन नास्ति । अतः तत्र समवायेन प्रमेयसामान्याभावः अस्ति । तस्य कालिकेन अभावः, न प्रमेयात्मकप्रतियोगिरुपः । यतो अभावस्य स्वरुपेण अभावः एव प्रतियोगिरुपो मन्यते । अभावस्य कालिकेन अभावः स्वतन्त्रो मन्यते । तथा च प्रमेयाभावस्य कालिकेन अभावः प्रमेयसामान्यात्मकप्रतियोगिरुपो न भवति । किन्तु तथापि सर्वे पदार्था प्रमेयाः एव । अतः प्रमेयाभावाभावोऽपि स्वतंत्रः प्रमेयः एव । तस्य प्रतियोगी प्रमेयाभावः=साध्याभावः, तस्मिन् प्रतियोगिता । सा च प्रमेयाभावाभावात्मकेन प्रमेयविशेषेण निरुपिता एव । अर्थात् यत्किञ्चित्साध्यनिरुपिता भवति । प्रमेयाभावाभावोऽपि प्रमेयत्वेन साध्यभूतः एव । अस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः संबंधः कालिकः, तेन कालिकेन संबंधेन विशेषादिवृत्ति-प्रमेयाभावस्य ज्ञानादौ वृत्तित्त्वात्, ज्ञानम् तादृशप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबंधेन प्रमेयाभाववत् भवति । तस्मिन् ज्ञानत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः भवति ।

सामान्यपदोपादाने न भवति अव्याप्तिः । यतः प्रमेयाभावनिष्ठाप्रतियोगिता प्रमेयाभावाभावात्मकेन यत्किञ्चित्प्रमेयरुपेण निरुपिता अनन्तरं गृहीता । तथा च सा प्रतियोगिता साध्यसामान्यनिरुपिता न भवति । अतः सा न गृह्यते । यदि च प्रमेयाभावस्य स्वरुपेण अभावो गृह्यते । तदा स अभावः प्रमेयसामान्यात्मकप्रतियोगिरुपो भवति । अतः तन्निरुपिता प्रतियोगिता प्रमेयसामान्यनिरुपिता मीलति । तत्प्रयोगिताअवच्छेदकसंबंधश्च अत्र स्वरुपः, तेन स्वरुपेण संबंधेन प्रमेयाभावस्य अधिकरणं सामान्यविशेषादयः एव । तस्मिन् च ज्ञानत्वस्य अवृत्तित्त्वात् न अव्याप्तिः ।

एवं साध्यतावच्छेदकविषयितासंबंधं गृहीत्वाऽपि निरुक्तरीत्या स्वयं चिन्तनीयम् । केवलं एतावत् चेतसि ध्यातव्यम् यदुत अभावस्य कालिकेन अभावः प्रतियोगिरुपो न, किन्तु अभावस्य स्वरुपेणैव अभावो प्रतियोगिरुपः इति सूक्ष्मधिया अवधार्यताम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જો, સાધ્ય સામાન્ય નિરૂપિતપ્રતિયોગિતા... એમ ન લઈએ, તો અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે – **જ્ઞાનમ્ પ્રમેયવત્ જ્ઞાનત્વાત્** અહીં, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ, ગુણત્વ, સત્તા વિગેરે ઘણા બધા પ્રમેયો, સમવાયથી રહેલા જ છે. એટલે, આ સ્થળ સાચું છે. એમ જ્ઞાનમાં વિષયિતા સંબંધથી ઘટાદિપ્રમેયો પણ રહેલા જ છે. એટલે, યત્ર જ્ઞાનત્વમ્ તત્ર સમવાયેન / વિષયિતાસંબંધેન પ્રમેયમ્ આ વ્યાપ્તિ તો સાચી જ છે. પણ, લક્ષણ ઘટતું નથી. તે આ પ્રમાણે.

સાધ્યાતાવચ્છેદક સમવાયાવચ્છિન્ન – પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો પ્રમેયાભાવ એ સાધ્યાભાવ બને. ખ્યાલ રાખવો કે, આમ તો દરેક વસ્તુમાં કોઈને કોઈ પ્રમેય તો રહે જ છે. માત્ર, સામાન્ય-વિશેષાદિમાં સમવાયથી કોઈ પ્રમેય રહેતું નથી. એટલે, સામાન્યાદિમાં આ સાધ્યાભાવ=પ્રમેયાભાવ મળે. હવે, પ્રમેયાભાવનો કાલિકસંબંધથી અભાવ લઈએ, તો આ અભાવ એ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ નથી બનતો. કેમકે, અભાવનો સ્વરૂપથી જ અભાવ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ બને. પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ એ પ્રમેયસામાન્યરૂપ= પ્રતિયોગિરૂપ બને એમ માનેલ છે. પણ, અભાવનો કાલિકથી અભાવ એ જુદો જ માનેલ છે. જેમકે, ઘટાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ ઘટસ્વરૂપ છે. પણ, ઘટાભાવનો કાલિકથી અભાવ તો સ્વતંત્ર જુદો, અભાવરૂપ જ છે. ઘટરૂપ નથી. અહીં, પણ પ્રમેયાભાવનો કાલિકથી અભાવ એ પ્રમેયસામાન્યરૂપ તો નહીં બને. પણ, તો ય આ અભાવ પોતે પણ એક પ્રમેય તો છે જ. જગત્ની તમામ વસ્તુઓ પ્રમેય છે. એટલે, પ્રમેયાભાવમાં પ્રમેયાભાવાભાવરૂપ સ્વતંત્ર પ્રમેયનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા આવી ગઈ. અર્થાત્ પ્રમેયાભાવાભાવ નામનું જે એક સાધ્ય છે. તેનાથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા મળી. અને, તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો અહીં કાલિક સંબંધ જ બનવાનો છે. એટલે, હવે સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો સામાન્યમાં રહેલો જે પ્રમેયાભાવ છે. તે આ કાલિકસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહી જાય. અને, તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, સાધ્યસામાન્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા લઈએ, તો વાંધો ન આવે. કેમકે, સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રમેયાભાવનો કાલિકસંબંધથી અભાવ એ સ્વતંત્ર પ્રમેય છે. એટલે પ્રમેય સામાન્ય તરીકે તે ન લેવાય. પરંતુ, પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપસંબંધથી અભાવ લઈએ, તો, એ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ=પ્રમેયસામાન્યરૂપ બની જાય છે. એટલે, પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ, તો જ પ્રમેયાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ પ્રમેયસામાન્ય=સાધ્યસામાન્યથી નિરૂપિત મળે. અને, આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો સ્વરૂપ જ છે. અને, સ્વરૂપસંબંધથી તો સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક પ્રમેયાભાવ માત્ર વિશેષાદિમાં જ રહે. જ્ઞાનમાં ન રહે અને, એ વિશેષમાં તો, જ્ઞાનત્વ ન રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

એ રીતે, સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે વિષયિતાસંબંધ લઈને પણ ઉપર મુજબ સમજી લેવું.

चान्द्रशेखरीया : अथ माथुर्यां यद् साध्यसामान्यीयपदम् लक्षणघटकत्वेन उक्तम् । तस्य कोऽर्थः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આમાં "સાધ્યસામાન્યીય" પદનો શું અર્થ કરવો ?

माथुरी : साध्यसामान्यीयत्वं च यावत्साध्यनिरूपितत्वं स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वमिति यावत् ।

चान्द्रशेखरीया : श्रुणु । साध्यसामान्यीयपदम् प्रतियोगिताविशेषणम् । तथा च "यावत्साध्यनिरुपिता"

इति साध्यसामान्यीयपदस्य अर्थो ज्ञेयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : યાવત્સાધ્યનિરૂપિતત્વમ્ એ સાધ્યસામાન્યીયપદનો અર્થ છે. અર્થાત્ યાવત્સાધ્યનિરૂપિતા પ્રતિયોગિતા... એ પ્રમાણે અર્થ કરવો.

चान्द्रशेखरीया : ननु यावत्त्वम् अपेक्षाबुद्धिविषयत्वरुपम्, अपेक्षाबुद्धिनां च आनन्त्यात् यावत्पदघटितं लक्षणं गौरवास्पदं भवति । तथा च न यावत्साध्यनिरुपिता... इति अर्थः सम्यग् । इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : યાવત્વં એ અપેક્ષાબુદ્ધિવિષયતા સ્વરૂપ છે. અને અપેક્ષાબુદ્ધિ અનંતી હોવાથી યાવત્શબ્દ ઘટિત લક્ષણમાં તો ઘણું ગૌરવ આવે છે.

माथुरी : स्व-अनिरुपकसाध्यकभिन्नत्वम् इति यावत् ।

चान्द्रशेखरीया : तर्हि स्व-अनिरुपकसाध्यकभिन्नत्वम् इत्येव साध्यसामान्यीयपदस्य अर्थः अस्तु । तथा च साध्याभाववृत्तिः या स्व-अनिरुपक-साध्यकभिन्ना प्रतियोगिता, तस्याः अवच्छेदकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणम् ग्राह्यम् । यस्याः प्रतियोगितायाः निरुपकः साध्यो भवति, सा स्वनिरुपकसाध्यका कथ्यते । स्वं प्रतियोगिता, तस्याः निरुपकः साध्यः यस्याः, सा स्वपदग्राह्या प्रतियोगिता । सा प्रतियोगिता स्व-अनिरुपकसाध्यका नास्ति । अतः तादृशी प्रतियोगिता स्वानिरुपकसाध्यकभिन्ना भवति । यस्याः प्रतियोगितायाः निरुपकः साध्यो न भवति, सा एव स्व-अनिरुपकसाध्यका कथ्यते । यथा वह्निमान् धूमात् इति अत्र वह्नि-अभावनिष्ठा या वह्नि-अभावाभावेन वह्निरुपेण साध्येन निरुपिता प्रतियोगिता, सा स्वनिरुपकसाध्यका अस्ति, अर्थात् स्व-अनिरुपकसाध्यकभिन्ना अस्ति । घटनिष्ठा या प्रतियोगिता घटाभावनिरुपिता । सा तु वह्निरुपसाध्येन अनिरुपिता । अतः सा प्रतियोगिता एव अत्र स्वानिरुपकसाध्यका मीलति । तद्भिन्ना तु वह्नि-अभावनिष्ठा उपरि गृहीता प्रतियोगिता । तस्याः अवच्छेदकेन स्वरुपेण वह्नि-अभावाधिकरणम् ह्रदादि । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તો પછી સાધ્યસામાન્યીય=સ્વાનિરૂપક-સાધ્યકભિન્ના એવો અર્થ કરવો. સ્વ શબ્દથી પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. જે પ્રતિયોગિતાનો નિરુપક સાધ્ય બનશે, તે પ્રતિયોગિતાઓ સ્વનિરુપકસાધ્યક કહેવાશે. જે પ્રતિયોગિતાઓનો નિરૂપક સાધ્ય નહી બને. તે પ્રતિયોગિતાઓ સ્વ-અનિરુપકસાધ્યક કહેવાશે. અને તેથી જે પ્રતિયોગિતાઓનો નિરુપક સાધ્ય બનશે, એ પ્રતિયોગિતાઓ તો સ્વ-અનિરુપકસાધ્યકથી ભિન્ન જ ગણાશે. સાધ્યાભાવમાં આવી જ પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. જેમકે વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થળે, વહ્નિ-અભાવમાં જે વહ્નિ-અભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા છે. તેનો નિરુપક તો વહ્નિ જ છે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા સ્વનિરૂપકસાધ્યક છે. અર્થાત્ સ્વ-અનિરુપક સાધ્યક નથી. એટલે સ્વ-અનિરૂપક-સાધ્યકભિન્ન છે. અને તેથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

चान्द्रशेखरीया : ननु तर्हि स्व-अनिरुपक-साध्यकभिन्नत्वम्" इति अत्र नञ्द्वयोपादानं व्यर्थम् एव, यतः स्वनिरुपक-साध्यकत्वम् इत्येव अर्थः सम्यग् । तावता एव इष्टार्थस्य सिद्धत्वात् । यतो या प्रतियोगिता स्वानिरुपकसाध्यकभिन्ना सा एव स्वनिरुपक-साध्यका, न च तत्र कश्चित् भेदो दृश्यते इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે માત્ર "સ્વનિરૂપક સાધ્યક" એટલો જ અર્થ કરોને ! "સ્વ-અનિરુપક-

સાધ્યકભિન્ના" એમ બે અભાવથી ઘટિત મોટું લક્ષણ બનાવવામાં તો ગૌરવ છે.

चान्द्रशेखरीया : न, ज्ञानम् समवायेन प्रमेयवान् ज्ञानत्त्वात् इति अत्र प्रमेयाभावस्य कालिकेन यः अभावः, सोऽपि प्रमेयविशेषरुपतया साध्यान्तर्गतः एव । तथा च अत्र प्रमेयाभावनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः निरुपकः प्रमेयाभावाभावात्मकः प्रमेयो भवति । तेन इयं प्रतियोगिता स्वनिरुपकसाध्यका भवति । तत्प्रतियोगितावच्छेदकः कालिकसंबंधः । एवं भवति पूर्ववत् अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તો પછી, **"જ્ઞાનમ્ સમવાયેન પ્રમેયવાન્ જ્ઞાનત્વાત્"** આમાં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે પ્રમેયાભાવનો કાલિકથી અભાવ એ પણ પ્રમેયવિશેષ હોવાથી સાધ્યનો અંશ જ ગણાય. એટલે પ્રમેયાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત છે. અર્થાત્ આ પ્રતિયોગિતા એ સ્વનિરુપકસાધ્યક છે. માટે આ પ્રતિયોગિતા લેવાશે. તેનો અવચ્છેદક કાલિક છે. અને તેથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવશે.

चान्द्रशेखरीया : ननु यदि स्वनिरुपकताव्याप्यसाध्यतावच्छेदककत्वम् प्रतियोगिताविशेषणं क्रियते, तदा न भवति भवदुक्तो दोषः । यतः, प्रमेयाभावस्य कालिकेन यः अभावः, स स्वतन्त्रः एकः प्रमेयविशेषः, तस्मिन् एव प्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः निरुपकता अस्ति । साध्यता-वच्छेदकप्रमेयत्वम् च सर्वपदार्थेषु वर्तते । तथा च यत्र प्रमेयत्वम् तत्र तादृशनिरुपकता न मीलति । अतः अत्र प्रतियोगिता(स्व)निरुपकताव्याप्य-साध्यतावच्छेदको न मीलति । तथा च न तत्प्रतियोगितामादाय अव्याप्तिकथनावकाशः भवताम् ।

किन्तु प्रमेयाभावस्य स्वरुपेण अभावः प्रमेयसामान्यात्मकः, तस्मिन् प्रमेयाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः निरुपकता अस्ति, तथा च इयं निरुपकता सर्वस्मिन् प्रमेये अस्ति, प्रमेयत्वं अपि सर्वस्मिन् प्रमेये । एवं प्रतियोगितानिरुपकताव्याप्यसाध्यतावच्छेदको मीलति । तेन इयमेव प्रतियोगिता ग्रहीतुम् शक्या । तस्याः न स्वानिरुपकसाध्यकभिन्नत्वम् प्रतियोगिताविशेषणमुचितम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : "સ્વનિરુપકતાવ્યાપ્યસાધ્યતાવચ્છેદકક" એવો અર્થ કરીએ તો તમે આપેલી આપત્તિ દૂર થઈ જાય છે. કેમકે પ્રમેયાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો નિરુપક તો પ્રમેયાભાવાભાવ સ્વતંત્ર એક જ પ્રમેય છે. તેમાં નિરુપકતા છે. અને સાધ્યતાવચ્છેદક પ્રમેયત્વ છે. તો "યત્ર પ્રમેયત્વમ્ તત્ર પ્રતિયોગિતાનિરૂપક્તા" એ વાત તો ખોટી જ છે. આ નિરુપક્તા માત્ર પ્રમેયાભાવાભાવ નામના એક જ પદાર્થમાં છે. અને પ્રમેયત્વ તો ઘટાદિ તમામમાં છે. એટલે અહીં નિરુપક્તાને વ્યાપ્ય સાધ્યતાવચ્છેદક ન મળવાથી અહીં આ પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પણ પ્રમેયાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ એ પ્રમેય સામાન્ય રૂપ છે. અને એટલે તેની જે પ્રતિયોગિતા પ્રમેયાભાવમાં છે. તેનો નિરૂપક પ્રમેય સામાન્ય બને. એટલે નિરૂપક્તા તમામ પ્રમેયોમાં આવે. એટલે હવે પ્રમેયત્વ એ નિરુપક્તાને વ્યાપ્ય મળે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા એ "સ્વનિરુપક્તાવ્યાપ્યસાધ્યતાવચ્છેદકક" મળી જાય છે. અને તેનો અવચ્છેદક સ્વરૂપ હોવાથી પૂર્વવત્ લક્ષણ સમન્વય થઈ શકે છે.

चान्द्रशेखरीया : न, एवं सति भवतां लक्षणमेव गौरवदोषदुषितम् व्याप्यादिशब्दघटितत्त्वात् । तथा च अस्मदुक्तविशेषणं एव समीचीनं प्रतिभाति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમારો અર્થ માનીએ, તો એ તો વ્યાપ્યાદિ શબ્દોથી ઘટિત હોવાથી ગૌરવ દોષ

આવે. માટે એ ઉચિત નથી.

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि भवद्भिः कथिते अर्थे दोषः । तथा हि स्वानिरुपकसाध्यकभिन्नत्वं भवता प्रतियोगिताविशेषणं कथितम् । तथा च प्रमेयाभावस्य यः कालिकेन अभावः, सोऽपि साध्यान्तर्गतः एव । तथा च प्रमेयाभावनिष्ठा प्रतियोगिता प्रमेयाभावाभावात्मकेन साध्येन निरुपिता । तेन सा प्रतियोगिता अपि स्वनिरुपकसाध्यका एव, स्व-अनिरुपकसाध्यकभिन्ना एव । तस्याः अवच्छेदकः कालिकः इति भवति पूर्ववत् अव्याप्तिः । इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારા લક્ષણમાં પણ વાંધો તો છે જ. "સ્વ-અનિરુપક સાધ્યકભિન્ન" વિશેષણ તમે લો છો. હવે પ્રમેયાભાવનો કાલિકથી અભાવ લઈએ તો પણ પ્રમેયાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ પ્રમેયાભાવાભાવરૂપ પ્રમેયથી=સાધ્યથી નિરૂપિત જ છે. એટલે સ્વ-અનિરૂપક સાધ્યથી ભિન્ન તરીકે આ પ્રતિયોગિતા પણ લેવાય. એનો અવચ્છેદક કાલિક મળે. એટલે પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : न, स्वानिरुपकयावत्साध्यकभिन्नत्वम् एव विशेषणम्। निरुक्तप्रतियोगिता न यावत्साध्यनिरुपिता इति सा स्वानिरुपकयावत् साध्यभिन्ना न भवति । तथा च न भवति अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અમે સ્વ-અનિરૂપક-યાવત્-સાધ્યકભિન્ન" વિશેષણ આપશું.

चान्द्रशेखरीया : ननु असंगतमिदम् । पूर्वमेव यावत्पदनिवेशस्य गौरवं दृष्ट्वा भवता यावत्साध्यनिरुपितत्वम् विशेषणम् परिहृतम् । साम्प्रतं तदेव यावत्पदं गृह्यते । तर्हि तत् प्रथमविशेषणमेव श्रेयः । नञ्द्वय-अघटिततया लघुभूतत्त्वात् । न च तस्मिन् विशेषणे परिगृह्यमाणे कश्चिदपि दोषः प्रादुर्भवति।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ તો તમે પાછો યાવત્ પદનો નિવેશ કર્યો. તો તો પછી "યાવત્ સાધ્યનિરૂપિતત્વ" લક્ષણ જ શું ખોટું ? આ તો મોટું ગૌરવ તમને જ આવે છે.

चान्द्रशेखरीया : सत्यम्, वस्तुतस्तु न यावत्साध्यनिरुपितत्वविशेषणे गौरवं दृष्ट्वा अन्यः प्रकारः समादृतः । किन्तु किदृशी प्रतियोगिता ग्राह्या इति अत्र अन्वयमुखेन उत्तरदानाय यावत्साध्यनिरुपितत्वम् उक्तम् । यथा यावत्साध्यनिरुपिता एव प्रतियोगिता ग्राह्या । व्यतिरेकमुखेन प्रत्युत्तरदानाय स्वानिरुपकया-वत्साध्यकभिन्नत्वम् विशेषणम् उक्तम् । यथा या प्रतियोगिता यावत्साध्यनिरुपिता न भवति सा नैव ग्राह्या इति उचितं मे प्रतिभाति । अत्रत्यं तत्वं तु नैयायिकश्रेष्ठैरेव परिभावनीयम् इति अलं विस्तरेण ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમારી વાત સાચી છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે યાવત્સાધ્યનિરૂપિતત્વનો વ્યતિરેક દ્વારા અર્થ બતાવવા માટે જ "સ્વાનિરૂપક-યાવત્-સાધ્યક-ભિન્નત્વં" અર્થ કરેલો છે. અર્થાત્ જે પ્રતિયોગિતાનો યાવત્સાધ્ય નિરૂપક હોય તે જ લેવાની. એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી નિરૂપણ કરવા માટે જ આ બે અર્થ કરવા ઉચિત લાગે છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु अत्र प्रतियोगितायाः अवच्छेदकाः संबंधाः स्वरुप-समवाय-कालिकादयः अनेके मीलन्ति । ते च अननुगताः । अतः इदं लक्षणं अनन्तस्वरुपादिसंबंधघटितं भवति । तथा च व्याप्तिनिष्ठा या अनुमितिकारणता तस्याः अवच्छेदकः यः व्याप्तित्वधर्मः । स अनंतसंबंधघटिततया गुरुभूतः, गुरुधर्मश्च अवच्छेदको न भवितुमर्हति । तथा च कारणतावच्छेदकधर्मे गौरवज्ञानस्य कारणताज्ञान-प्रतिबंधकत्त्वात्,

व्याप्तित्वधर्मे गौरवज्ञानं व्याप्तौ अनुमितिकारणताज्ञानं प्रति प्रतिबंधकं भविष्यति । तेन व्याप्तिः अनुमितिं प्रति कारणं एव न सिध्यति इति चेत् ?।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તો કોઈક ઠેકાણે સ્વરૂપ, ક્યાંક સમવાય, ક્યાંક કાલિક એમ જુદા જુદા બનશે. એ બધા અનુગત તો છે જ નહી. તો આવા અનંતા સંબંધોનો વ્યાપ્તિલક્ષણમાં પ્રવેશ કરશો તો વ્યાપ્તિમાં જે અનુમિતિકારણતા છે. એનો અવચ્છેદકધર્મ આ બધા સંબંધોથી ઘટિત બનવાથી ગુરુભુત બની જશે. અને ગુરુધર્મ અવચ્છેદક ન બનવાથી વ્યાપ્તિમાં કારણતાનો બોધ પણ થઈ નહી શકે. કારણતાવચ્છેદક ધર્મમાં ગૌરવનું જ્ઞાન એ કારણતાના જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિબંધક માનેલું છે.

माथुरी : अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्याऽदोषत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : न, तादृशानां समस्तानां संबंधानाम् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन अनुगमः संभवति, अतः न ते अननुगताः । अवच्छेदकेषु अनुगमकधर्मविरहस्य एव दोषरुपत्वात् तथा च न व्याप्तौ अनुमितिकारणताग्रहः प्रतिबध्येत ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અહીં તમામ સંબંધોમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વ નામનો એક અનુગત ધર્મ તો છે જ. અને એ ધર્મથી એ બધા સંબંધો અનુગત બની જતા હોવાથી આ વ્યાપ્તિત્વધર્મ એ ગૌરવવાળો બનતો નથી.

माथुरी : अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थले अभावीयविशेषताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वम्, अभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम्, साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् ।

चान्द्रशेखरीया : तथा च यत्र वह्न्यादिरुपं भावसाध्यम्, तत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकः संबंधः स्वरुपः यत्र च घटत्वाभावादिरूपं अभावात्मकं साध्यम्, तत्र च साध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः समवायादिः, तेन तेन संबंधेन तत्र तत्र साध्याभावाधिकरणत्वम् लक्षणघटकं भवति । अर्थात् अनुमितिकारणतावच्छेदकं यद् व्याप्तित्वम्, तस्मिन् भावसाध्यके स्वरूपादिना साध्याभावाधिकरणत्वम्, अभावसाध्यके च समवायादिना साध्याभावाधिकरणत्वम् घटकं भवति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આમ જ્યાં અનુમાનમાં વહ્નિ વિગેરે ભાવપદાર્થો સાધ્ય હશે. ત્યાં તો સાધ્યાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સ્વરૂપ સંબંધ મળશે. અને તે સંબંધથી સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવાનું રહેશે. જ્યાં ઘટત્વાભાવાદિરૂપ અભાવાત્મક સાધ્ય હશે. ત્યાં સાધ્યાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાયાદિ બનશે. અને તે સંબંધથી સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવાનું રહેશે. વ્યાપ્તિત્વ એ અનુમિતિકારણતાઅવચ્છેદક છે. એટલે માથુરીમાં કહ્યું કે "એ અવચ્છેદકમાં ભાવસાધ્યકસ્થલે સ્વરૂપથી સાધ્યાભાવાધિકરણત્વ અને અભાવસાધ્યકસ્થલે સમવાયાદિથી સાધ્યાભાવાધિકરણત્વ ઘટક તરીકે આવશે." બાકી ઉપર મુજબનો જ અર્થ છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु एवं भिन्नभिन्नसंबंधानां व्याप्तिघटकतया, व्याप्तिः अपि अनन्तरुपा भविष्यति,

तथा च व्याप्ति-ज्ञान-अनुमित्योः कार्यकारणभावोऽपि न एको भवितुम् अर्हति, अपि तु सोऽपि अनन्तरुपो भविष्यति इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ રીતે સંબંધો બદલાતા તો લક્ષણ પણ બદલાઈ જશે. અને તો પછી કાર્યકારણભાવ પણ બદલાશે.

चान्द्रशेखरीया : इष्टापत्तेः, साध्यभेदेन कार्यकारणभावभेदस्य अस्माभिः स्वीकारात् न काचित् क्षतिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યના ભેદથી કા.કા. ભાવનો ભેદ માનેલો જ હોવાથી તમારી વાત અમને માન્ય જ છે.

माथुरी : न च तथापि घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यत्रान्योन्याभावसाध्यकस्थले घटत्वादिरूपसाध्याभावे न साध्यप्रतियोगित्वं न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकस्तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्ति-स्तदवस्थैवेति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि पटः घटभेदवान् पटत्वात् इति अत्राव्याप्तिः । भेदस्य प्रतियोगिता तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नैव भवति । तथा च अत्र तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटभेदः स्वरुपेण साध्यः। तस्याभावो घटभेदाभावो घटत्वरुपः, तस्मिन्= साध्याभावे=घटत्वे घटत्वाभावनिरुपिता प्रतियोगिता अस्ति । किन्तु सा प्रतियोगिता घटभेदात्मकसाध्यनिरूपिता नास्ति । तथा च अत्र साध्यनिरुपितप्रतियोगितायाः अप्रसिद्धेः, लक्षणसमन्वयस्य असंभवात् भवति अव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, **"પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્"** અહીં તો અવ્યાપ્તિ આવશે જ. ભેદની પ્રતિયોગિતા હંમેશા તાદાત્મ્યથી જ અવચ્છિન્ન હોય. એટલે અહીં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ઘટભેદ એ સ્વરૂપથી સાધ્ય છે. તેનો અભાવ=ઘટભેદાભાવ ઘટત્વ રૂપ માનેલો છે. અને તેનો અભાવ તો ઘટત્વાભાવ રૂપ જ બનશે. આમ સાધ્યાભાવમાં=ઘટત્વમાં તો ઘટત્વાભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા આવી. ઘટત્વાભાવ એ સાધ્ય નથી. માટે આ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત ન બનતા તે લઈ જ ન શકાય.

चान्द्रशेखरीया : न, घटभेदो घटं मुक्त्वा सर्वस्मिन् स्थाने वर्तते । घटत्वाभावोऽपि घटं मुक्त्वा सर्वस्मिन् स्थाने वर्तते । तथा च द्वयोः अधिकरणानि समसङ्ख्याकानि । तेन तौ द्वौ अपि एकीभूतौ एव । तथा च घटत्वे साध्याभावात्मके या घटत्वाभावनिरुपिता प्रतियोगिता, सा घटत्वाभावात्मकेन घटभेदेन साध्येन निरुपिता एव । तथा च साध्यनिरुपितप्रतियोगिता न अप्रसिद्धा, किन्तु प्रसिद्धैव इति न अव्याप्तिः।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જ્યાં ઘટભેદ હોય ત્યાં અવશ્ય ઘટત્વાભાવ હોય જ છે. ઘટભેદ ઘટ સિવાય તમામમાં છે. અને ઘટત્વાભાવ પણ ઘટ સિવાય તમામમાં છે. આમ બેયના અધિકરણો સમાન હોવાથી બે ય એક જ છે. એટલે ઘટત્વાભાવ એ ઘટભેદ રૂપ જ છે. અને એટલે ઘટત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ ઘટભેદથી નિરૂપિત જ ગણાય. અર્થાત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु अनुचितम् तयोः एकत्वप्रतिपादनम्, यतो घटभेदस्य प्रतियोगिता तादात्म्येन अवच्छिन्ना । पटे घटस्य तादात्म्येन अभावः एव घटभेदो कथ्यते । घटत्वाभावस्य प्रतियोगिता तु

समवायावच्छिन्ना । पटे घटत्वस्य समवायेन अभावः एव घटत्वाभावो गण्यते । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदेन तौ द्वौ अपि भिन्नौ एव । तेन घटत्वे=साध्याभावे निष्ठा प्रतियोगिता न साध्यनिरुपिता अतो अव्याप्तिः तदवस्थैव इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ના, ઘટભેદ અને ઘટત્વાભાવને એક ન મનાય. કેમકે ઘટભેદની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યથી અવચ્છિન્ન છે. ઘટત્વાભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયથી અવચ્છિન્ન છે. એટલે, બેયની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક જુદા હોવાથી, તે બેને એક ન મનાય. માટે અવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य घटभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : न, कस्यचिदपि पदार्थस्य यो अत्यन्ताभावः, तस्य यः अत्यन्ताभावः, स पदार्थरूपः एव इति भवतामपि अभिमतम् । तथा च घटाभावाभावो यथा घटरूपः, एवं घटभेद-अभाव-अभावोऽपि घटभेदरुपः अस्ति । तस्य च प्रतियोगी घटभेदाभावो भवति । स च घटत्वरुपः अभिप्रेतः । एवं च घटभेदाभावे=साध्याभावे=घटत्वात्मके घटभेदाभावाभावरूपेण घटभेदेन निरुपिता प्रतियोगिता मीलिता । अर्थात् साध्यनिरुपिता प्रतियोगिता मीलिता इति न भवति अव्याप्तिः । घटभेदस्य द्वौ प्रतियोगिनौ । तादात्म्येन घटः समवायेन च घटत्वम् ।

(घटभेद=साध्य

घटभेदाभाव=साध्याभाव

घटभेदाभावाभाव=घटभेद=साध्य)

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : કોઈપણ વસ્તુના અત્યન્તાભાવનો અત્યન્તાભાવ એ તે વસ્તુ સ્વરૂપ જ છે. એ તો માન્ય જ છે. માટે, ઘટભેદના અભાવનો અભાવ એ પણ ઘટભેદસ્વરૂપ જ માનવો પડે. એટલે, ઘટભેદાભાવાભાવ= ઘટભેદ. અને, તેનો પ્રતિયોગી=ઘટભેદાભાવ= ઘટત્વ બને. આમ, ઘટત્વ જેમ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી છે, તેમ ઘટભેદનો પ્રતિયોગી પણ બની જશે. આમ, ઘટભેદના બે પ્રતિયોગી છે. તાદાત્મ્યેન ઘટ, અને સમવાયેન ઘટત્વ. આ રીતે, ઘટત્વમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : न चाऽन्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाभावो न घटादिभेदस्वरूपः किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु अन्येषां सर्वेषाम् पदार्थानाम् अत्यन्ताभावस्य अत्यन्ताभावो भवतु तत्पदार्थस्वरूपः। यथा घटाभावाभावो घटरूपः । किन्तु भेदाभावाभावो न भेदस्वरूपो अस्माकं अभिमतः । तथा च

घटभेदाभावाभावो न घटभेदरूपः, अपि तु घटभेदनिरुपिता या घटनिष्ठा प्रतियोगिता, तस्याः अवच्छेदको यो घटत्वात्मको धर्मः, तदभावरूपः एव । अर्थात् घटभेदाभावाभावो घटत्वाभावः एव, न घटभेदः इति अस्माकं अभिमतं । एवं च घटत्वे साध्याभावे न घटभेदेन साध्येन निरूपिता प्रतियोगिता । एवं च तादृशप्रतियोगितायाः अप्रसिद्धेः अव्याप्तिः भवति इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : બીજા તમામ પદાર્થોના અભાવોનો અભાવ એ પદાર્થ સ્વરૂપ ભલે બને. પણ, ભેદના અભાવનો અભાવ એ તો ભેદ સ્વરૂપ ન જ બને. એ તો ભેદનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક-ઘટત્વાદિના અભાવ સ્વરૂપ જ બને. ઘટભેદનો પ્રતિયોગિ, ઘટ, તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વ બને. એટલે ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટભેદ સ્વરૂપ નથી પણ ઘટત્વાભાવ સ્વરૂપ જ છે. અને, માટે ઘટત્વમાં સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા ન મળવાથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : यथाहि घटत्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताभावस्याग्रहाद् घटात्यन्ताभावा-भावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावाऽग्रहाद् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभाव इति तत्सिद्धान्तो न युक्तिसह इति ।

विनिगमकाभावेऽपि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद् घटभेदस्यापि घटभेदा-त्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । अत एव तादृशसिद्धान्तो नोपाध्यायसम्मतः । अत एव च 'अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता' इत्याचार्याः । अन्यथा घटभेदात्यन्ताभाव-प्रतियोगिनि घटभेदे तल्लक्षणाव्याप्तेः अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वात्यन्ताभावे तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । न चैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्व-रूपत्वाभ्युपगमात्तद्वत्ताग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात् । उपाध्यायैर्घटत्वत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च ।

चान्द्रशेखरीया : न, घटाभावाभावस्य ज्ञानं घटाभावज्ञानस्य प्रतिबंधं करोति, इति नियमः । अर्थात् घटाभावाभावज्ञानं कारणं, घटाभावज्ञानप्रतिबंधः कार्यम् । यत्र भूतले घटज्ञानं जायते, तत्रापि घटाभावज्ञान-प्रतिबंधः भवति । यदि घटो घटाभावाभावात् भिन्नो मन्यते, तर्हि अत्र घटाभावाभावज्ञानं कारणं नास्ति, तथाऽपि घटाभावज्ञानप्रतिबंधः कार्यं अस्ति इति व्यतिरेकव्यभिचारः । तस्य निवारणार्थं घटाभावाभावो घटात्मको मन्यते । एवं च घटज्ञानं घटाभावाभावज्ञानरूपं एव । अर्थात् अत्र कारणं अस्ति, तेन घटाभावज्ञानप्रतिबंधरूपं कार्यं भवति । अतो अत्र न व्यतिरेकव्यभिचारः ।

तथा घटभेदाभावाभावज्ञानं कारणं, घटभेदाभावज्ञानप्रतिबंधः कार्यम् । यत्र पटे घटभेदज्ञानं जातम् तत्र

घटभेदाभावज्ञानप्रतिबंधः भवति। यदि घटभेदाभावाभावात् घटभेदो भिन्नो मन्यते, तर्हि अत्र घटभेदाभावाभावज्ञानं कारणं नास्ति, किन्तु घटभेदाभावज्ञानप्रतिबंधः कार्यम् भवति । एवं च व्यतिरेकव्यभिचारः । तस्य निवारणार्थं घटभेदो घटभेदाभावाभावात्मको मन्तव्यः एव । तथा च अत्र घटभेदज्ञानं घटभेदाभावाभावज्ञानरूपं कारणं अस्ति एव, अतो न कारणासत्वे कार्यसत्त्वात्मको व्यभिचारः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ઘટાભાવાભાવનું જ્ઞાન એ ઘટાભાવના જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિબંધક બને છે. અર્થાત્ ઘટાભાવાભાવનું જ્ઞાન પ્રતિબંધક છે, અને ઘટાભાવનું જ્ઞાન પ્રતિબધ્ય છે. હવે, જ્યારે, ભૂતલ ઉપર ઘટનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે, ઘટાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થાય છે. જો, ઘટને ઘટાભાવાભાવ રૂપ ન માનીએ, તો અહીં ઘટાભાવાભાવના જ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધક હાજર ન હોવા છતાં, ઘટાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ રૂપ કાર્ય થાય છે. માટે, વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે. એ માટે, જ ઘટને ઘટાભાવાભાવરૂપ માનેલ છે. એટલે, અહીં ઘટજ્ઞાન એ ઘટાભાવાભાવના જ્ઞાન રૂપ છે. અર્થાત્ પ્રતિબંધક હાજર હોવાથી ઘટાભાવજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થાય. એટલે, વ્યભિચાર ન આવે.

તો એ જ રીતે, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન એ ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનાર છે. હવે, જ્યાં પટાદિમાં ઘટભેદનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં પણ, ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ તો થાય જ છે. હવે, અહીં જો ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ ન માનીએ, તો, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન રૂપ પ્રતિબંધક હાજર ન હોવા છતાં, ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થવા રૂપ કાર્ય થાય છે. માટે, વ્યભિચાર આવે. એ નિવારવા માટે, ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ માનવો જ જોઈએ. એટલે, અહીં ઘટભેદજ્ઞાન તો છે જ. માટે, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન પણ હાજર જ ગણાવાથી, ઘટભેદાભાવના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થાય, તેમાં વ્યભિચાર દોષ ન આવે. આ રીતે, ઘટભેદાભાવાભાવ અને ઘટભેદ એક જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु न युक्तम् भवतां कथनं यतो घटत्वज्ञानमपि घटाभावज्ञानप्रतिबंधं करोति । तथा च, अत्र घटाभावाभावज्ञानाभावे घटाभावज्ञानप्रतिबंधात्मकं कार्य भूतम् । एवं च व्यतिरेकव्यभिचारः । तद्वारणाय घटत्वम् घटाभावाभावरूपं अंगीकरणीयम् । न च भवतां तदिष्टं । अतो न तादृशः कार्यकारणभावो घटभेदस्य घटभेदाभावाभावात्मकत्वं साधयितुं समर्थः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : આ વાત બરાબર નથી. કેમકે આમ તો ઘટત્વજ્ઞાન એ પણ ઘટાભાવજ્ઞાનને થવા દેતું નથી. તો તમારા મતે તો અહીં ઘટાભાવાભાવજ્ઞાનને હાજર કરવા માટે, ઘટત્વને ઘટાભાવાભાવ રૂપ જ માનવું પડશે. એ તો તમને ય ઈષ્ટ નથી. માટે ઉપરની દલીલ બરાબર નથી.

चान्द्रशेखरीया : न, यदा घटत्वादिज्ञानं भवति, तदा प्रथमतः एव न घटाभावाभावस्य व्यवहारो भवति। किन्तु घटज्ञानं घटाभावाभावज्ञानं च भवति । तदैव तत्र घटाभावाभावस्य व्यवहारो भवति । एवं एकव्यवहारप्रयोजकत्वेन घटो घटाभावाभावः एकरूपः सिध्यति । न तु घटत्वं घटाभावाभावरूपं भवता आपादयितुं शक्यम् । यतो घटत्वज्ञानं न तादृशव्यवहारप्रयोजकं । किन्तु घटज्ञानप्रयोजकं एव । पश्चात् तद् घटज्ञानं एव घटाभावाभावव्यवहारप्रयोजकं भवति ।

एवं यत्र घटभेदज्ञानं घटभेदाभावाभावज्ञानं च यदा भवति, तदा तत्र घटभेदाभावाभावस्य व्यवहारो भवति।

एवं एकव्यवहारप्रयोजकत्त्वात् घटभेदो घटभेदाभावाभावोऽपि च एक एव मन्तव्यः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ઘટત્વજ્ઞાન જ્યારે થાય ત્યારે ત્યાં ઘટાભાવાભાવનો વ્યવહાર નથી થતો. પણ ઘટજ્ઞાન કે ઘટાભાવાભાવજ્ઞાન થયા પછી જ ઘટાભાવાભાવનો વ્યવહાર થાય છે. એટલે આ બે જ્ઞાન એક સરખા વ્યવહારને લાવી આપનાર હોવાથી, તેમના વિષયભૂત ઘટ+ઘટાભાવાભાવ એક બની શકે. પણ, તેવો વ્યવહાર ન લાવી આપનાર ઘટત્વજ્ઞાનનો વિષય ઘટત્વ એ ઘટાદિ રૂપ બનવાની આપત્તિ ન આપી શકાય.

એમ ઘટભેદજ્ઞાન અને ઘટભેદાભાવાભાવજ્ઞાન એ ઘટભેદાભાવાભાવનો વ્યવહાર લાવી આપે છે. માટે એ બેય જ્ઞાનના વિષયો ઘટભેદ+ઘટભેદાભાવાભાવ એ એક જ સિદ્ધ થાય છે.

આમ, ઘટભેદના અભાવનો અભાવ ઘટભેદરૂપ સિદ્ધ થાય જ છે. માટે "ઘટભેદ સિવાયના પદાર્થોના જ અભાવનો અભાવ તત્પદાર્થ સ્વરૂપ માનવો." એ તમારો સિદ્ધાન્ત બરાબર નથી.

चान्द्रशेखरीया : अत्रायमाशयः । घटाभावाभावज्ञानं घटाभावाभावव्यवहारस्य कारणम् । यदा घटज्ञानं भवति, तदापि स व्यवहारो भवति । तेन यदि घटः घटाभावाभावरूपो न मन्यते, तर्हि अत्र घटाभावाभाव-ज्ञानात्मककारणाभावेऽपि घटाभावाभावव्यवहारात्मकस्य कार्यस्य सत्त्वात् व्यतिरेकव्यभिचारो भवति । तन्निवारणार्थं घटो घटाभावाभावरुपो मन्तव्यः ।

घटत्वज्ञानं तु न साक्षात् घटाभावाभावव्यवहारकारणम् । अपि तु घटत्वज्ञानस्य पश्चात् घटज्ञानं भवति, तदेव च व्यवहारकारणम् । अतो घटत्वस्य घटाभावाभावरूपात्मकत्वम् न आपादयितु शक्यम् भवता ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આશય એ છે કે, ઘટાભાવાભાવનું જ્ઞાન એ ઘટાભાવાભાવના વ્યવહારનું કારણ છે. હવે, જ્યાં ઘટજ્ઞાન થાય છે, ત્યાં પણ તે વ્યવહાર તો થાય છે. ઘટત્વાદિના જ્ઞાન વખતે તે વ્યવહાર નથી થતો. ઘટત્વજ્ઞાન બાદ ઘટજ્ઞાન થયા બાદ જ તે વ્યવહાર થાય છે. એટલે અહીં જો ઘટાભાવાભાવને ઘટરૂપ ન માનીએ, તો ઘટાભાવાભાવજ્ઞાન= કારણ નથી, અને કાર્ય થાય છે. માટે, વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે. એ નિવારવા ઘટ+ઘટાભાવાભાવને એક માની લઈએ. તો પૂર્વવત્ વ્યભિચાર નીકળી જાય. ઘટત્વજ્ઞાન પોતે સ્વતંત્રપણે તે વ્યવહારનું કારણ નથી બનતું. એટલે, ઘટત્વને ઘટાભાવાભાવ રૂપ માનવાની આપત્તિ ન આવે.

આ જ રીતે, ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ માનવો જ પડે.

चान्द्रशेखरीया : ननु न वयं "घटभेदज्ञानं घटभेदाभावाभावव्यवहारकारणं" इति स्वीकुर्मः । अपि तु घटभेदाभावाभावज्ञानं एव तादृशव्यवहारकारणं अभिमन्यामहे । तथा च घटभेदज्ञानकाले तादृशो व्यवहारः एव न भवति येन व्यतिरेकव्यभिचारादि-अवकाशो भवेत् । एवं च न घटभेदो घटभेदाभावाभावात्मकः सिध्यति इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : શંકા : અમે ઘટભેદજ્ઞાનને ઘટભેદાભાવાભાવના વ્યવહારનું કારણ માનતા જ નથી. જ્યારે, ઘટભેદાભાવાભાવનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે જ ઘટભેદાભાવાભાવનો વ્યવહાર થાય. એટલે ઘટભેદને ઘટભેદાભાવાભાવ રૂપ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી.

चान्द्रशेखरीया : तथापि, घटाभावाभावाभावो घटाभावरूपो अस्ति, इति भवताऽपि अङ्गीकृतम् । किन्तु घटभेदाभावाभावो घटभेदरूपो नास्ति, इति न कोऽपि विनिगमकः अस्ति । अतो विनिगमकाभावेन

घटभेदाभावाभावोऽपि घटभेदरूपः सिध्यति एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ વાત જવા દો. તમે, ઘટાભાવાભાવાભાવને ઘટાભાવ સ્વરૂપ માનો છો. પણ, ઘટભેદાભાવાભાવને ઘટભેદ સ્વરૂપ નહિ માનવામાં તમારી પાસે કોઈ યુક્તિ તો છે જ નહિ. એટલે "ઘટાભાવાભાવાભાવ એ ઘટાભાવ સ્વરૂપ બને. પણ, ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટભેદ સ્વરૂપ ન બને." એમાં કોઈ વિનિગમક તો છે જ નહિ. અને, માટે તુલ્યયુક્તિથી ઘટાભેદાભાવાભાવ પણ ઘટભેદ સ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

चान्द्रशेखरीया : अतः एव भेदाभावाभावो न भेदस्वरूपः इति भवतां सिध्धान्तो न उपाध्यायानां संमतः। यज्ञपति-उपाध्यायाः हि भेदाभावाभावं भेदरूपं एव प्रतिपन्नाः । तथा च न युक्तो भवताम् सिध्धान्तः।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આ જ કારણસર, ભેદના અભાવનો અભાવ ભેદ સ્વરૂપ ન માનવો. એવો, તમારો સિદ્ધાન્ત, યજ્ઞપતિ ઉપાધ્યાયને પણ સંમત નથી. એટલે, એ સિદ્ધાન્ત ખોટો છે, એ સાબિત થાય છે.

चान्द्रशेखरीया : एवं घटभेदो घटभेदाभावाभावात्मकः सिद्धः । तेन "**घटभेदवान् पटत्त्वात्**" इति अत्र न अव्याप्तिः । यतो, घटभेदाभावे साध्याभावात्मके घटत्वे घटभेदाभावाभावेन घटभेदात्मकेन साध्येन निरूपिता प्रतियोगिता अस्ति । तत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः समवायः । यतो घटत्वं समवायेन वर्तते । तथा च साध्याभावस्य घटभेदाभावस्य घटत्वरूपस्य समवायेन अधिकरणं घटः, तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આમ, ઘટભેદ અને ઘટભેદાભાવાભાવ એ એક જ સિદ્ધ થતા, **ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્** એ સ્થલે, ઘટભેદાભાવાભાવની= ઘટભેદની=સાધ્યની પ્રતિયોગિતા ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વમાં આવશે. અને, એ સાધ્યનિરૂપિત મળી જશે. એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાય છે. એટલે, ઘટભેદાભાવ= સાધ્યાભાવ=ઘટત્વનું સમવાયથી અધિકરણ ઘટ બનશે. અને, ત્યાં પટત્વ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : भेदाभावाभावो भेदरूपः इत्येव सम्यक् । अत एव उदयनाचार्योऽपि प्रतियोगिलक्षणम् "स्वाभावाभावात्मकत्वम्" इति कृतवान् । यः प्रतियोगित्वेन विवक्षितः स स्वपदेन ग्राह्यः । यथा घटाभावस्य प्रतियोगी घटः, तस्मिन् घटाभावाभावात्मकत्वं प्रतियोगिलक्षणं घटते ।

यदि भवतां मतं स्वीक्रियते, तदा घटभेदे प्रतियोगिलक्षणस्य अव्याप्तिः स्यात् । यतो घटभेदाभावस्य प्रतियोगी घटभेदः । तस्मिन् स्वाभावा-भावात्मकत्वं लक्षणं ग्राह्यम् । स च भवन्मते न मीलति । घटभेदाभावाभावो भवन्मते न घटभेदरूपः । किन्तु घटत्वाभावरूपः । तथा च घटभेदाभावाभावात्मकत्वं लक्षणं घटभेदे अव्याप्तम् ।

एवं च अतिव्याप्तिरपि । स्यात् घटभेदात्मकप्रतियोगिनः यत् लक्षणम्, तत् तु घटत्वाभावे वर्तते । भवता घटभेदाभावाभावात्मकत्वं=घटत्वाभावे स्वीक्रियते । अतः तत् लक्षणम् अतिव्याप्तम् भवति । अत एव न युष्माकं मतं न्याय्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : "ભેદાભાવાભાવ એ ભેદરૂપ છે." એ વાત સાચી છે. અને, માટે જ ઉદયનાચાર્યે

પ્રતિયોગીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બનાવેલ છે કે, **"સ્વાત્યન્તાભાવાભાવાત્મકત્વમ્ પ્રતિયોગિત્વમ્"** ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ બને છે. તો, તેમાં ઘટાભાવાભાવત્મકત્વ" રહેલું છે. માટે, તેમાં પ્રતિયોગીનું લક્ષણ જાય છે.

જો, ભેદાભાવાભાવને ભેદ સ્વરૂપ ન માનો, તો ઘટભેદાભાવના પ્રતિયોગી ઘટભેદમાં ઉપરનું પ્રતિયોગિલક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે. કેમકે, તમે તો ઘટભેદાભાવાભાવને ઘટભેદરૂપ માનતા નથી. એટલે, ઘટભેદમાં એ "સ્વાભાવાભાવાત્મકત્વ" ન મળતા, પ્રતિયોગિલક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે.

અને, ઘટભેદાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટભેદ છે. ઘટત્વાભાવ નથી. અને, તમે ઘટભેદાભાવાભાવને ઘટત્વાભાવ રૂપ માનો છો. એટલે, સ્વાભાવાભાવાત્મકત્વ રૂપ ઘટભેદાત્મકપ્રતિયોગીનું લક્ષણ તો ઘટત્વાભાવમાં અતિવ્યાપ્ત બનશે. આમ, તમારા પ્રમાણે તો આચાર્યના લક્ષણમાં બે ય દોષો આવશે.

चान्द्रशेखरीया : ननु यदि घटभेदाभावाभावो घटभेदरूपो मन्यते, तदा महत् कष्टं । यतो, घटभेदाभावो घटत्वरूपः सर्वेषां अभिमतः । तथा च घटभेदाभावस्य घटत्वरुपस्य यो अभावः, स घटत्वाभावो भवति । स एव इदानीं घटभेदरुपो भवति । एवं च घटत्वाभावो घटभेदश्च एकीभूतौ मन्तव्यौ । न च तदिष्टम् । इति चेत्।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો ઘટભેદાભાવાભાવ ઘટભેદરૂપ માનીએ, તો વાંધો આવે. કેમકે, ઘટભેદાભાવ એ ઘટત્વરૂપ છે. એ તો, બધાને માન્ય છે. એટલે, ઘટભેદાભાવનો=ઘટત્વનો અભાવ એ ઘટત્વાભાવ તો ગણાશે જ. અને, હવે તે ઘટભેદ પણ ગણાશે. આમ, ઘટત્વાભાવ અને ઘટભેદ એક માનવાની આપત્તિ આવશે.

चान्द्रशेखरीया : न, उपाध्यायमतानुसारेण अस्माभिः पूर्वमेव उक्तम् । यद् घटत्वाभावस्य घटभेदस्य च अधिकरणानां समानत्त्वात् तौ द्वौ न परस्परं भिन्नौ, किन्तु एकीभूतौ एव । तथा च युष्मदुदीरिता आपत्तिः अस्माकं इष्टापतीभूता ।

अत्र आचार्यमतानुसारेण इदमुत्तरं । तस्य तस्य वस्तुनः अत्यन्ताभावस्य अत्यन्ताभावः तद्-तद् वस्तुरूपः एव । न तु तद्वस्तुभिन्नात्मकः । यथा घटाभावाभावो घटरूपः । एवं च घटभेदाभावाभावो घटभेद-रूपः एव, न घटत्वाभावरूपः । यतो अत्र घटभेदस्यैव अत्यन्ताभावस्य अत्यन्ताभावो गृह्यते, न घटत्वाभावस्य । अस्य नियमस्य उत्पादकं बीजं तु इदं – यदा घटभेदज्ञानं भवति । तदा घटभेदाभावाभावस्यैव व्यवहारो भवति, न घटत्वाभावस्य । यदि तु घटभेदः घटत्वाभावः च अभिन्नौ भवेतां, तदा घटभेदज्ञाने घटभेदाभावाभावव्यवहारवत् घटत्वाभावव्यवहारोऽपि स्यात् । न च भवति । तस्मात् न घटभेदो घटत्वाभावरूपः । एवं च यद्यपि घटभेदाभावो घटत्वरूपो अभिमतः, तथापि घटभेदाभावस्य अभावो घटत्वाभावरूपो न मन्तव्यः । अन्यथा घटभेदेन सह घटत्वाभावस्य एक्यं स्यात् । न च तद् इष्टम् । तयोः एक्यस्य निवारणार्थं एव निरुक्तनियमः कृतः ।

उपाध्याय	**आचार्याः**
घटभेदाभाव-अभाव	घटभेदाभाव-अभाव
घटत्व-अभाव આ ત્રણે	घटत्व
घटभेद એક જ છે.	घटभेद
	અને ઘટભેદ એક છે.

(અહીં સુધી उपाध्यायैः.....घटभेदस्वरूपत्वस्य अभ्युपगमात् च.... વર્ણન પુરું થયું.)

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે આગળ જ કહી ગયા છીએ કે, ઘટત્વાભાવ અને ઘટભેદના અધિકરણો સમાન હોવાથી તે બે એક જ છે." એ અમને માન્ય છે. જો કે, એ વાત ઉપાધ્યાયના મતે હતી. અમે એ બેને જુદા પાડવા માટે એમ કહેશું કે તે તે વસ્તુના અત્યન્તાભાવનો અત્યન્તાભાવ તે તે વસ્તુ સ્વરૂપ જ બને. કેમકે તે તે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે તે વસ્તુના અત્યન્તાભાવના અત્યન્તાભાવનો જ વ્યવહાર થાય છે. ઘટનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે ઘટાભાવાભાવનો જ વ્યવહાર થાય. એટલે ઘટભેદાત્મક વસ્તુના અભાવનો અભાવ એ ઘટભેદ રૂપ જ બનશે, કેમકે ઘટભેદનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે ઘટભેદાભાવાભાવનો જ વ્યવહાર થાય છે. ત્યાં ઘટત્વાભાવનો વ્યવહાર થતો નથી. અને માટે જ ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટત્વાભાવ રૂપ નહી બને. ભલે ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વ ગણાય. પણ ઘટભેદાભાવાભાવ=ઘટત્વાભાવ તો ન જ ગણાય. એમાં ઉપરનો નિયમ પ્રતિબંધક બને છે.

माथुरी : न चैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यताम् । किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यातावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-कसाध्याभाववृत्तियावत्साध्य-निरुपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभावस्य अधिकरणम् ग्राह्यम्" इति तावत् भवता उक्तम् । तत्र केवलं "साध्याभाववृत्तियावत्साध्यनिरुपित-प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंध-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावस्य अधिकरणं ग्राह्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधघटके साध्यतावच्छेदक-संबंधादि-अवच्छिन्नत्वनिरूपणं व्यर्थम् । प्रतियोगिता-अवच्छेदकसंबंधेन तादृशसाध्याभावाधिकरणं" इत्येव वक्तव्यम् किं पुनः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य द्वितीयवारं ग्रहणं क्रियते, इति न सम्यग् अवबुध्यामः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : બધા ખુલાસા થઈ ગયા. પણ, તમે જે લક્ષણ બનાવ્યું. એમાં બે વાર સાધ્યતા-વચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવનો નિવેશ કરેલો છે. તે આ પ્રમાણે-**સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ+ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યાભાવવૃત્તિયાવત્ સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવસ્ય અધિકરણં ગ્રાહ્યમ્** એમ તમે કહ્યું છે. આમાં, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ શોધવા માટેના વાક્યમાં પણ, સા.અ.સંબંધ+ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક લખેલ છે અને તે પછી "સાધ્યાભાવાધિકરણ" લેવામાં પણ, એનો નિવેશ કરેલ છે. એના કરતા તો, માત્ર સાધ્યાભાવનિષ્ઠયાવત્સાધ્ય-નિરૂપિતપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સંબંધથી તાદશસાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવું. એમ જ કહી દઈએ, તો શું વાંધો ? ગૌરવ શા માટે કરો છો ?

माथुरी : कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमा-विशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-भावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्ध-

वद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेनात्मत्वप्रकार-कप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववति आत्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृतेः ।

चान्द्रशेखरीया : न, भवतामयमाशयः यद् साध्याभाववृत्ति-यावत्साध्यनिरुपित-प्रतियोगितावच्छेदक संबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंध धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभावस्य अधिकरणे हेतोः अवृत्तित्वम् व्याप्तिः इति वक्तव्यम् । परंतु एवंकरणे "**आत्मा आत्मत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यता-अभाववान् आत्मत्त्वात्**" इति हेतौ अव्याप्तिः भवति । "आत्मा सुखवान्" इति ज्ञानम् आत्मत्वप्रकारकप्रमा कथ्यते । तस्य विशेष्यः आत्मा, तस्मिन् विशेष्यता वर्तते, विशेष्यता च न जातिः, अतः सा आत्मनि स्वरूपसंबंधेन वर्तते । किन्तु सा विशेष्यता आत्मनि कालिकेन न वर्तते । यैतो नित्ये पदार्थे कालिकेन न कोऽपि पदार्थः वसति । तथा च आत्मनि तादृशविशेष्यतायाः कालिकेन अभावः वर्तते । स च अभावो आत्मनि स्वरुपेण वर्तते । अतः साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरुपः । अयं हेतुः सद्धेतुः । तथापि भवदुक्तन्यायेन अत्र व्याप्तिलक्षणं अव्याप्तम्। तथाहि तादृशविशेष्यताऽभावस्य कालिकेन अभावः साध्याभावरूपः । स च न तादृशविशेष्यतारूपः, किन्तु भिन्नः विशेष्यता-अभावाभावरूपः एव । तस्य स्वरुपेण अभावो, विशेष्यता-अभावाभावाभावरूपो विशेष्यता-अभावरुपो साध्यरूपो भविष्यति । यतो अभावस्य स्वरूपेण अभावः प्रतियोगिरूपो भवति, न कालिकेन । एवं च विशेष्यता-अभावाभावनिष्ठा प्रतियोगिता साध्यनिरुपिता भवति । तत्प्रतियोगिता-अवच्छेदकः स्वरूपः, स्वरूपसंबंधेन च विशेष्यता-अभाव-अभावः साध्याभावरूपो विशेष्यतात्मको आत्मनि वर्तते एव । तत्र च आत्मनि हेतोः वृत्तित्वात् अव्याप्तिः ।

किन्तु यदि साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभाववृत्तियावत्साध्यनिरूपित-प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन..... अवृतित्वम् व्याप्तिः इति उच्यते, तदा न भवति अव्याप्तिः । तथाहि ।

अत्र विशेष्यता-अभावः साध्यः । तस्मिन् साध्यता । तदवच्छेदकः स्वरूपसंबंधः । तथा च विशेष्यता-अभावस्य कालिकेन अभावो न ग्रहीतुं शक्यः । किन्तु साध्यतावच्छेदकस्वरूपेणैव विशेष्यता-अभावस्य अभावः गृह्यते । स च विशेष्यतारूपो भवति । तथा च अत्र साध्याभावो विशेष्यतारूपो मीलति । न पूर्ववत् विशेष्यता-अभावाभावरूपः । अथ विशेष्यतायाः यदि स्वरूपेण अभावो गृह्यते । तदा स साध्यरूपो न भवति । यतो विशेष्यतायाः कालिकेन अभावः साध्यः । एवं च विशेष्यतानिष्ठप्रतियोगिता साध्यनिरुपिता न भवति, यदि विशेष्यतायाः स्वरूपेण अभावो गृह्यते । यदा च विशेष्यतायाः कालिकेन अभावो गृह्यते, तदैव स साध्यरूपो भवति । तथा च विशेष्यतानिष्ठप्रतियोगिता विशेष्यताभावेन-साध्यरूपेण निरूपिता मीलति । तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्तु कालिकः, तेन कालिकेन विशेष्यता-अभाव-अभावः साध्याभावो विशेष्यतारूपो न आत्मनि वर्तते, अपि तु अनित्ये घटादौ वर्तते । तस्मिन् आत्मत्वहेतोः अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : "આત્મા "अहं सुखवान् आत्मा" ઇત્યાદિ આત્મત્વપ્રકારક-પ્રમાવિશેષ્યતાયાઃ કાલિકસંબંધેન અભાવવાન્ આત્મત્વાત્" આ અનુમાનમાં અવ્યાપ્તિ આવે. આ જ્ઞાન આત્મત્વપ્રકારક પ્રમા છે.

તેનો વિશેષ્ય આત્મા બને છે. એટલે, આત્મામાં વિશેષ્યતા રહે છે. વિશેષ્યતા એ જાતિ ન હોવાથી, સ્વરૂપસંબંધથી આત્મામાં રહે. પણ, એવો નિયમ છે કે, નિત્યવસ્તુઓમાં કાલિકસંબંધથી કંઈપણ વસ્તુ રહેતી નથી. એટલે, આ વિશેષ્યતા પણ કાલિકસંબંધથી તો આત્મામાં નથી જ રહેતી. એટલે, કાલિકાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક એવો તાદશવિશેષ્યતા અભાવ એ સ્વરૂપસંબંધથી આત્મામાં સાધ્ય છે. આ સ્થાન સાચું છે. પણ, તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીએ, તો એમાં અવ્યાપ્તિ આવે.

તમે "સાધ્યાભાવવૃત્તિ-યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવાધિકરણ" એ રીતે અર્થ કરવા માંગો છો.

અહીં, આત્મત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાનો કાલિકસંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક અભાવ એ સ્વરૂપસંબંધથી આત્મામાં સિદ્ધ કરવાનો છે. એટલે, સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધ સ્વરૂપ બનશે. અને ધર્મ તાદશવિશેષ્યતા-અભાવત્વ બનશે.

હવે, તમે કોઈપણ સંબંધથી સાધ્યાભાવ લેવાનો કહ્યો છે. તો આત્મત્વપ્રકારકવિશેષ્યતા-અભાવનો કાલિકથી અભાવ લઈએ. એ સાધ્યાભાવ બને. અને તેમાં પ્રતિયોગિતા લાવવા માટે તાદશવિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ. સ્વરૂપથી અભાવ એ પ્રતિયોગિરૂપ બની શકતો હોવાથી, વિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવ-અભાવ એ વિશેષ્યતા-અભાવ=સાધ્યરૂપ બનશે. અને તેથી વિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત બનશે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો સ્વરૂપ બનશે. હવે, કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા તાદશવિશેષ્યતા-અભાવનો સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક અભાવ એ સાધ્યાભાવ બનશે. અને એ તાદશવિશેષ્યતા-અભાવ-અભાવ એ તાદશવિશેષ્યતારૂપ જ બનશે. અને તેનું સ્વરૂપસંબંધથી અધિકરણ આત્મા બની જતા અવ્યાપ્તિ આવશે.

પણ જો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવવૃત્તિ યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ... લેવો. એમ, કહીએ તો આ આપત્તિ ન આવે, કેમકે અહીં સા.અવ. તો સ્વરૂપસંબંધ જ છે. એટલે, સ્વરૂપથી વિશેષ્યતા-અભાવનો અભાવ એ તો વિશેષ્યતા રૂપ જ બનશે. એટલે, અહીં સાધ્યાભાવ=વિશેષ્યતા આવી. હવે એનો જો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ, તો એ વિશેષ્યતા-અભાવ સાધ્ય ન બને, કેમકે સાધ્ય તો વિશેષ્યતાનો કાલિકથી અભાવ છે. એટલે, વિશેષ્યતાનો સ્વરૂપથી અભાવ ન લેવાય. એમ લઈએ તો વિશેષ્યતામાં=સાધ્યાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિત ન બને. એટલે, વિશેષ્યતાનો=સાધ્યાભાવનો કાલિકથી જ અભાવ લેવો. એ સાધ્ય બની જતાં વિશેષ્યતામાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત બની જશે. અને આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો કાલિક જ છે. એટલે હવે કાલિકથી સાધ્યાભાવાધિકરણ લેવાનું રહેશે.

એટલે આત્મત્વપ્રકારકપ્રમાવિશેષ્યતાનો કાલિકથી અભાવરૂપ જે સાધ્ય છે. તેનો સ્વરૂપથી અભાવ=તાદશવિશેષ્યતા=સાધ્યાભાવ એ કાલિકથી તો આત્મામાં રહેવાનો નથી. પણ, ઘટાદિમાં જ રહેશે. અને તેમાં તો આત્મત્વહેતુ નથી જ રહેતો. માટે, અવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ બેય બાજુએ અવચ્છેદકસંબંધનો નિવેશ આવશ્યક છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु घटः तादात्म्येन घटवान् घटत्त्वात् इति अत्र अव्याप्तिः । यतः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन घटाभावो घटभेदः एव । तस्य अभावो घटभेदाभावो घटत्वरूपः । तथा च

घटभेदनिष्ठा प्रतियोगिता घटत्वनिरूपिता भवति, न घटेन साध्येन निरूपिता इति अत्र साध्यनिरूपित-प्रतियोगितायाः अप्रसिद्धत्त्वात् अव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : 'घटः तादात्म्येन घटवान् घटत्वात्' આ સ્થળે અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ તાદાત્મ્ય છે. અને, તે સંબંધથી ઘટનો અભાવ એ ઘટભેદ જ ગણાય. અને તે ઘટભેદનો અભાવ લઈએ, ત્યારે ઘટભેદમાં પ્રતિયોગિતા આવે. પણ ઘટભેદાભાવ તો ઘટત્વરૂપ છે. ઘટરૂપ નથી. એટલે આ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્ય=ઘટથી નિરૂપિત ન બનતા અહીં સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાની અપ્રસિદ્ધિ થવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

माथुरी : प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभावः, तेन तादात्म्येन साध्यतायां साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः ।

चान्द्रशेखरीया : न, यथा घटभेदस्य प्रतियोगिनि वर्तमानायाः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं घटत्वं घटभेदाभावरूपम् । तथैव प्रतियोगी घटोऽपि घटभेदाभावरूपः एव । एवं च घटभेदनिष्ठा प्रतियोगिता घटभेदाभावेन-घटेन-साध्येन निरूपिता एव । एवं न साध्यनिरूपितप्रतियोगितायाः अप्रसिद्धिः । तथा च न भवति अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ઘટભેદનો પ્રતિયોગી ઘટ છે. અને તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વ છે. આ જ ઘટત્વ એ ઘટભેદાભાવ રૂપ માનેલો છે. તો એ રીતે ઘટ પણ ઘટભેદાભાવ રૂપ જ છે. માટે ઘટભેદમાં=સાધ્યાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ ઘટભેદાભાવથી= ઘટથી= સાધ્યથી નિરૂપિત હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : इत्थं चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनाऽपि साध्यसामान्यीय-प्रतियोगिता विशेषणीया, अन्यथा घटान्योन्याभाववान् घटत्वत्वःदि-त्यादावव्याप्तेः, तादात्म्यसम्बन्धस्यापि साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि **"घटत्वं घटभेदवान् घटत्वत्त्वात्"** इति अत्र सद्धेतौ अव्याप्तिः । तथाहि-घटभेदाभावः साध्याभावरूपो घटात्मकोऽपि भवतां अभिमतः । तस्य भेदो, घटभेदरूपः साध्यः एव । तथा च घटे साध्याभावरूपे निष्ठा प्रतियोगिता साध्यनिरूपिता मीलिता । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतादा-त्म्यसंबंधेन साध्याभावस्य घटभेदाभावरूपस्य घटत्वात्मकस्य घटत्वे सत्त्वात्, तत्र च घटत्वत्वस्य वृत्तित्वात् भवति अव्याप्तिः । भेदस्य प्रतियोगिता तादात्म्यावच्छिन्ना एव भवति इति तु प्रसिद्धमेव इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : "घटत्वं घटभेदवान् घटत्वत्वान्" અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, ઘટત્વત્વ ઘટત્વજાતિમાં રહે, અને તેમાં ઘટભેદ રહેવાનો જ છે. માટે, આ સ્થળ સાચું છે. પરંતુ, ઘટભેદાભાવ= સાધ્યાભાવ એ તમે ઘટરૂપ પણ માન્યો છે. એટલે, તેનો ભેદ એ ઘટભેદ બનશે. અને, તેથી ઘટમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ ઘટભેદથી = સાધ્યથી નિરૂપિત બનશે. અને, આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો, તાદાત્મ્ય જ છે. અને, ઘટભેદાભાવ=સાધ્યાભાવ=ઘટત્વ એ તાદાત્મ્યથી તો ઘટત્વમાં રહે જ છે. અને, તેમાં ઘટત્વત્વ હેતુ

પણ રહેતો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

चान्द्रशेखरीया : न, साध्याभाववृत्तिप्रतियोगिता साध्यनिरुपिता अत्यन्ताभावनिरुपिता चैव ग्राह्या । न अन्या । घटभेदाभावस्य घटरूपस्य भेदो यद्यपि साध्यरूपो अस्ति, तथापि स अत्यन्ताभावरूपो नास्ति । तथा च घटभेदाभावे घटात्मके निष्ठा प्रतियोगिता यद्यपि साध्यनिरूपिता भवति, किन्तु अत्यन्ताभावनिरूपिता न भवति । अतः सा न ग्रहीतुं शक्या । किन्तु घटभेदाभावस्य घटात्मकस्य घटत्वात्मकस्य वा समवायेन अत्यन्ताभावो ग्राह्यः । घटभेदाभावाभावो घटभेदरूपो अभिमतः एव । तथा च असौ अभावः साध्यरूपोऽपि भवति, अत्यन्ताभावरूपोऽपि च भवति । तथा च घटभेदाभावे घटरूपे घटत्वरूपे वा निष्ठा प्रतियोगिता घटभेदाभावाभावेन घटभेदात्मकेन साध्येन निरूपिताऽपि च भवति, घटभेदाभावाभावात्मकेन अत्यन्ताभावेन निरुपिताऽपि भवति । तस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः समवायः । यतो घटत्वं घटो वा समवायेन घटे कपालादौ वा भवति, तथा च घटभेदाभावे घटरूपे घटत्वरूपे वा निष्ठायाः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः समवायः, तेन संबंधेन घटभेदाभावस्य घटरूपस्य घटत्वरूपस्य वा कपाले घटे वा वृत्तित्त्वात्, तत्र च घटत्वत्वहेतोः अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि घटस्य संयोगेनाऽपि अभावो मीलति । तथापि, प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो यदि संयोगः गृह्यते, तदा संयोगेन घटभेदाभावस्य घटात्मकस्य भूतले वृत्तित्त्वात्, तत्र च घटत्वत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः भवति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એ અત્યન્તાભાવાત્મક સાધ્યથી નિરૂપિત જ હોવી જોઈએ. ભેદથી નિરૂપિત ન હોવી જોઈએ. એવું અમે આ લક્ષણમાં ઉમેરશું. એટલે ઘટભેદાભાવનો ભેદ એ ઘટભેદ સ્વરૂપ છે. અને તેથી ઘટભેદાભાવમાં=ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ઘટભેદથી નિરૂપિત છે. માટે તે ન લેવાય. પણ ઘટભેદાભાવનો અત્યન્તાભાવ જ લેવાનો. અને એ પણ ઘટભેદ સ્વરૂપ તો છે જ. આમ ઘટભેદાભાવમાં આવેલી પ્રતિયોગિતા એ અત્યન્તાભાવથી નિરૂપિત પણ બનશે. અને ઘટભેદાત્મક સાધ્યથી નિરૂપિત પણ બનશે. એટલે આ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાશે. અને ઘટભેદાભાવનો સમવાયથી જ અત્યન્તાભાવ લીધો હોવાથી અહીં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ સમવાય બનશે. કેમકે ઘટભેદાભાવ એ ઘટત્વરૂપ જ છે. અને, એ તો સમવાયથી જ રહે. એટલે અહીં સમવાયથી ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વ=સાધ્યાભાવનું અધિકરણ ઘટ બનશે. અને તેમાં ઘટત્વત્વ ન રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु "घटभेदो घटभेदाभावाभावरूपः" इति अत्र विवादो अस्ति । तथा च 'घटभेदवान् पटत्वात्' इति स्थले व्याप्तिः अपि विवादग्रस्ता । यतो घटभेदाभावे घटभेदाभावाभावनिरूपिता प्रतियोगिता, साध्यनिरूपिता विवादग्रस्ता । अतः सर्वेषां अभिमतं एव लक्षणं उच्यताम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એક વાત તો નક્કી કે, "ઘટભેદ એ ઘટભેદાભાવાભાવ સ્વરૂપ છે." એમાં વિવાદ તો છે જ. અને જો ઘટભેદ એ ઘટભેદાભાવાભાવ ન હોય. તો તો **"પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્"**માં અવ્યાપ્તિ આવે જ. કેમકે ત્યાં ઘટભેદાભાવમાં ઘટભેદાભાવાભાવનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા મળે. ઘટભેદ=સાધ્યથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા તો ન જ મળે. એટલે અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે, જેમાં વિવાદ ન હોય, એવું વ્યાપ્તિલક્ષણ આપવું

એ જ યોગ્ય છે.

माथुरी : यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्ति-साध्यसामान्यीयनिरुक्त-प्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम् ।

एवं च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यीयप्रतियोगित्व-विरहेऽपि न क्षतिः, तादृशान्यतरस्य साध्यीय-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् ।

चान्द्रशखेरीया : साध्यतावच्छेक-संबंधावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदक धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभाववृत्ति-साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता-तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतान्यतर-अवच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्याभावाधिकरणे हेतोः अवृत्तित्वम् इति अत्र सर्वाभिमतं परिष्कृतं लक्षणम् ।

अस्यायमर्थः, साध्याभाववृत्तिः या यावत्साध्यनिरुपिता प्रतियोगिता या वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकता, तदन्यतरस्याः अवच्छेदको यः संबंधः, तेन संबंधेन यत् साध्याभावाधिकरणं, तस्मिन् हेतोः अवृत्तित्वम् व्याप्तिः।

"**वह्निमान् धूमात्**" इति अत्र वह्नि-अभावनिष्ठा वह्निनिरूपिता प्रतियोगिता मीलति । तस्याः अवच्छेदकः स्वरूपः । तेन संबंधेन वह्नि-अभावाधिकरणे भूतलादौ धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

"**पटः घटभेदवान् पटत्त्वात्**" इति अत्र घटभेदाभावे घटत्वरुपे या घटभेदाभावाभावनिरुपिता प्रतियोगिता, सा साध्यनिरुपिता न भवति । यतो अत्र कल्पे घटभेदाभावाभावो न घटभेदात्मकः साध्यरूपो अभिमतः । अतः इयं प्रतियोगिता न गृह्यते । किन्तु या घटभेदस्य प्रतियोगिता घटनिष्ठा घटभेदात्मक-साध्यनिरूपिता । तस्याः अवच्छेदको धर्मो घटत्वम् । तस्मिन् अवच्छेदकता । तदवच्छेदकतायाः अवच्छेदकसंबंधः समवायः । यतो घटत्वम् समवायेनैव घटे स्थितः सन् प्रतियोगितावच्छेदको भवति । तथा च, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः समवायः, तेन संबंधेन घटभेदाभावस्य घटत्वस्य अधिकरणं घटः। तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન સાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતા-તાદેશ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-અન્યતર-અવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદક-ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-સાધ્યાભાવાધિકરણે હેતોઃ અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ । આ પ્રમાણે લક્ષણ કરવું.

બીજું બધું સ્પષ્ટ છે. માત્ર, સાધ્યાભાવમાં વૃત્તિ એવી યાવત્ સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ અથવા તો, એ યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમાં રહેલી અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ, જે મળે. એ સંબંધથી નિરુક્તસાધ્યાભાવાધિકરણ લેવું.

"**પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્**"માં, વહ્નિ-અભાવમાં રહેલી સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ

સ્વરૂપ મળે. અને, તે સંબંધથી વહ્નિ-અભાવના અધિકરણ હ્રદાદિમાં ધૂમ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

પટઃ ઘટભેદવાન્ પટત્વાત્ સ્થળે, ઘટભેદાભાવ છે. અને, ઘટભેદાભાવાભાવ એ ઘટભેદ રૂપ ન માનીએ, એટલે એ ઘટત્વમાં સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા નથી આવતી. પણ, ઘટભેદ સંબંધી ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા સાધ્યનિરૂપિત બની ગઈ. અને, એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકધર્મ ઘટત્વ બનશે. અને, ઘટત્વ સમવાયથી ઘટમાં રહેતો હોવાથી, ઘટત્વમાં રહેલી અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય બનશે. અને, એ સંબંધથી ઘટભેદાભાવ=ઘટત્વનું અધિકરણ ઘટ બનશે. તેમાં પટત્વ ન રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्य निवेशो निरर्थकः प्रतिभाति । यतो, घटभेदाभावे घटरूपे, घटभेदनिरुपिता प्रतियोगिता यदि मीलति । तदा तत्प्रतियोगितावच्छेदकः तादात्म्यसंबंधः एव गृह्यताम् । तेन संबंधेन घटभेदाभावस्य घटरूपस्य घटत्वरूपस्य वा घटे घटत्वे एव वा सत्वात्, तत्र च पटत्वस्य अवृत्तित्त्वात् न भवति अव्याप्तिः इति चेत्

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આમાં તાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધનો નિવેશ કરવાની જ જરૂર નથી. કેમકે, ઘટભેદાભાવ=ઘટ લઈને, તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ઘટભેદથી નિરૂપિત માની લઈએ, અને પ્રતિયોગિતાનો જ અવચ્છેદક સંબંધ લઈએ, તોય કંઈ વાંધો ન આવે. કેમકે, તે સંબંધ તાદાત્મ્ય બને. અને તાદાત્મ્યથી તો ઘટભેદાભાવ=ઘટ/ ઘટત્વ એ ઘટ/ઘટત્વમાં જ રહેશે. અને, ત્યાં પટત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી. તો પછી, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક સંબંધ સુધી જવાનું શું પ્રયોજન ?

चान्द्रशेखरीया : न, अविचार्यैव, भवता अयमुपालम्भो दीयते अस्माकं । यतः पूर्वमुक्तमेव यद्, "घटभेदाभावाभावो न घटभेदरूपः" इति मतमनुसृत्यैव एषः द्वितीयः कल्पो आद्रीयते । तथा च यदि घटभेदाभावाभावो घटभेदरूपो न भवति, तर्हि घटभेदाभावे घटात्मके कथं साध्यनिरूपिता प्रतियोगिता भवति । इदमपि अवधार्यम् यत् "घटभेदाभावो घटरूपोऽपि नास्ति, इत्यपि स्वीकृत्य एतत् लक्षणं क्रियते । तथा च नूतनलक्षणे द्वौ विकल्पौ स्तः । साध्याभाववृत्ति-यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता, केवलं च यावत्साध्यनिरूपिता प्रतियोगिता । अत्र घटभेदाभावे घटत्वात्मके न साध्यनिरुपिता प्रतियोगिता । अतः न सा गृह्यते, किन्तु यो घटभेदोऽस्ति । तस्याः घटनिष्ठा प्रतियोगिता तु साध्यनिरूपिता एव । सा प्रतियोगिता साध्याभावनिष्ठा नास्ति । तथा च यावत्साध्यनिरूपितायाः तस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं घटत्वम् । तस्मिन् अवच्छेदकता । तस्याः अवच्छेदकः समवायः । तेन समवायेन घटभेदाभावस्य घटत्वस्य अधिकरणं घटः । तस्मिन् पटत्वस्य अवृत्तित्त्वात् न अव्याप्तिः ।

यत्तु भवता उक्तम् यद् – घटभेदाभावे-घटे घटभेदाभावभेदेन-घटभेदरूपेन साध्येन निरूपिता प्रतियोगिता.... इत्यादि । तद् असत् यतो, "घटभेदाभावो न घटरूपो" इति मतमनुसृत्यैव अयं द्वितीयः कल्पः आदृतः । तथा च न काचित् क्षतिः इति अलं अतिविस्तरेण ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમે સમજવામાં ભુલ કરી છે. અમે પહેલા જ કહી ગયા કે, ઘટભેદાભાવ-અભાવ એ ઘટભેદરૂપ નથી એ મતે જ આ લક્ષણ ચાલે છે. એટલે, તમે જે ઘટભેદાભાવને ઘટ માની લઈ તેમાં ઘટભેદની

પ્રતિયોગિતા લીધી એ યોગ્ય નથી. ખ્યાલ રાખવો કે, ઘટભેદાભાવાભાવ ઘટભેદ રૂપ ન હોવાથી, ઘટભેદાભાવમાં સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા આવવાની જ નથી. એટલે જ બે વિકલ્પો આ પ્રમાણે થશે (૧) સાધ્યાભાવવૃત્તિ એવી સાધ્યનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા અથવા માત્ર સાધ્યનિરૂપિત-પ્રતિયોગિતા... બીજા વિકલ્પની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યાભાવવૃત્તિ તરીકે લેવાની નથી, કેમકે એ મળતી જ નથી. હવે આ સ્થલે, ઘટભેદની ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યનિરૂપિત તો છે જ. ભલે એ પ્રતિયોગિતા સાધ્યાભાવમાં વૃત્તિ ન હોય. અને એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એવો ઘટત્વધર્મ છે. અને તેમાં આવેલી અવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ લેવો પડે. એટલે તાદાત્મ્ય સંબંધ લેવાની તમારી વાત જ ખોટી છે. ઘટભેદાભાવ ઘટરૂપ નથી. એ મતને સ્વીકારીને આ લક્ષણ ચાલે છે.

माथुरी : न च तथाऽपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेता-वव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु "**कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्त्वात्**" इति सद्धेतौ अव्याप्तिः । यतो, निरुक्तान्यतरावच्छेदकस्वरूपसंबंधेन साध्याभावस्य कपिसंयोगाभावात्मकस्य एतद्वृक्षे मूले, वृत्तित्त्वात् तत्र च एतद्वृक्षत्वस्य सत्त्वात् इति चेत्

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : "કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્" આ સાચા હેતુમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે અહીં કપિસંયોગાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી કપિસંયોગભાવ એ મૂલાવચ્છેદેન વૃક્ષમાં રહી જવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે એ વૃક્ષમાં હેતુ પણ રહેલો જ છે.

माथुरी : निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरूक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयाऽवृत्तित्वस्य विवक्षितत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : न, निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसंबंधसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता। तदाश्रय-अवृत्तित्वम् व्याप्तिः ।

अस्यार्थः साध्यतावच्छेदकसंबंध-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः यः साध्याभावः । तस्मिन् यत् साध्या-भावत्वम् । तद्विशिष्टः स एव साध्याभावः । तेन निरूपिता, अधिकरणता ग्राह्या । यः अन्यतरावच्छेदकसंबंधः गृहीतः । स एव निरुक्तसंबंधः । तेन संबंधेन साध्याभावो यत्र वर्तते । तस्मिन् अधिकरणता आगता । तथा च निरुक्तसंबंधः एव संसर्गः (संबंधः) यस्याः सा निरुक्तसंबंधसंसर्गका । सा चासौ निरविच्छन्ना-अधिकरणता, इति अर्थः ।

तथा च कपिसंयोगाभावत्वविशिष्टकपिसंयोग-अभावनिरुपिता निरुक्तस्वरूपसंबंधसंसर्गका अधिकरणता यद्यपि वृक्षे अस्ति । तथाऽपि स अभावो मूलावच्छेदेनैव वर्तते । शाखायां तु कपिसंयोगोऽस्ति । अतः सा अधिकरणता मूलावच्छिन्ना न तु निरवच्छिन्ना, तेन सा अधिकरणता न गृह्यते । किन्तु कपिसंयोगाभावो गुणादौ सर्वथा वर्तते । अतः तादृशनिरवच्छिन्नाधिकरणतायाः आश्रयो गुणः । तस्मिन् एतद्वृक्षत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સાધ્યાભાવને રાખવાનો સંબંધ કયો લેવો, એની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. સાર એ જ કે, જ્યાં ભાવાત્મક સાધ્ય હોય, ત્યાં સ્વરૂપસંબંધથી જ સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવું. અને, અભાવાત્મકસાધ્ય હોય, ત્યાં ઉપર મુજબ શોધીને, સમવાયાદિ દ્વારા સાધ્યાભાવનું અધિકરણ લેવું. એટલે, હવે, વારંવાર એની ચર્ચા-લખાણ નહીં લઈએ.

અહીં, કપિસંયોગાભાવને સ્વરૂપની રાખવાનો છે. એ જેમાં રહેશે તેમાં અધિકરણતા આવશે. એ કપિસંયોગાભાવ આપણે શોધેલા સંબંધથી રહેશે. માટે, "નિરુક્તસંબંધ એ જ જ્યાં સંબંધ તરીકે છે," એવી આ અધિકરણતા ગણાશે. અને, આ અધિકરણતા એ નિરવચ્છિન્ન લેવાની છે. અર્થાત્ જે અધિકરણમાં સંપુર્ણ વ્યાપીને સાધ્યાભાવ રહે, તે જ અધિકરણની અધિકરણતા લેવાની છે. અને, એ અધિકરણતા માત્ર સાધ્યાભાવથી નિરૂપિત નથી લેવાની. પણ, સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટથી નિરૂપિત લેવાની છે. અર્થાત્

નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા નિરુક્તસંબંધસંસગંક-નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા, તદાશ્રય-અવૃત્તિત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ એમ લક્ષણ બનશે.

કપિસંયોગાભાવત્વવિશિષ્ટ કપિસંયોગઅભાવથી નિરૂપિત અધિકરણતા વૃક્ષમાં છે. પણ, એ મૂલાવચ્છેદેન છે. શાખા ઉપર કપિસંયોગાભાવ નથી. એટલે, આ અધિકરણતા નિરવચ્છિન્ન નથી. મૂલાવચ્છિન્ન છે. માટે, તે ન લેવાય. પણ, ગુણાદિમાં સંપૂર્ણપણે કપિસંયોગાભાવ છે. માટે, ગુણમાં રહેલી તે અધિકરણતા નિરવચ્છિન્ન મળે છે. અને, તેના આશ્રય તે ગુણમાં એતદ્વૃક્ષત્વ ન રહેતું હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

माथुरी : गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभाववान् गुणत्वादित्यादौ सत्तात्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणाद्यवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : यदि साध्याभावत्वविशिष्टसाध्याभावनिरूपित.... इत्यादि मुक्त्वा केवलं साध्याभावनिरूपित....इत्येव उच्यते, तदा **गुणः विशिष्टसता-अभाववान् गुणत्त्वात्** इति अत्र अव्याप्तिः भवति । तथाहि विशिष्टसता-अभावाभावः साध्याभावो विशिष्टसत्तारूपः, स च शुद्धसत्तायाः अभिन्नः । तथा च शुद्धसत्ता एव साध्याभावरूपा । तन्निरूपिता, तादृशाधिकरणता गुणादौ अपि भवति । तस्मिन् गुणत्वस्य वृत्तित्वात् अव्याप्तिः । किन्तु यदि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता.... इति उच्यते । तर्हि न भवति दोषः । तथाहि-साध्याभावो वि. सत्तात्मकः । तस्मिन् साध्याभावत्वं वि. सत्तात्वं तथा च साध्याभावत्वविशिष्टः साध्याभावः वि.सत्तात्वविशिष्टा वि.सत्ता एव । न शुद्धसत्ता । तथा च वि.सत्तानिरुपिता तादृशाधिकरणता द्रव्ये एव न तु गुणादौ, तत्र च द्रव्ये गुणत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः भवति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અહીં સાધ્યાભાવનિરૂપિત.... એમ કહેવાને બદલે સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત એમ જે કહ્યું છે. તેનું કારણ એ કે, જો સાધ્યાભાવનિરૂપિત..." એટલું જ લખે. તો, ગુણઃ વિશિષ્ટસત્તા અભાવવાન્ ગુણત્વાત્ એમાં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે, વિશિષ્ટસત્તાના અભાવનો અભાવ એ વિશિષ્ટસત્તારૂપ છે. અને, વિ.સત્તા+શુદ્ધસત્તા એક જ છે. એ શુદ્ધસત્તા=સાધ્યાભાવથી નિરૂપિત અધિકરણતા ગુણમાં છે. અને, તેમાં ગુણત્વ તો રહેલું છે. માટે, અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ સાધ્યાભાવ લેવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે, સાધ્યાભાવ=વિ.સત્તા-અભાવાભાવ= વિ.સત્તા છે. અને, વિ.સત્તાત્વ એ સાધ્યાભાવત્વ બનશે. એટલે, વિ.સત્તાત્વથી વિશિષ્ટ તો વિશિષ્ટસત્તા જ

બને. શુદ્ધ સત્તા ન બને. અને, તે વિ.સત્તાથી નિરૂપિત તાદશાધિકરણતા દ્રવ્યમાં જ છે. અને દ્રવ્યમાં ગુણત્વ ન રહેલું હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : न चैवं कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु "**कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात्**" इत्यादौ अव्याप्तिः भवति । तथा हि कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगः, तन्निरूपिता काऽपि अधिकरणता निरवच्छिन्ना न प्रसिद्धा । तथा च अत्र कपिसंयोगत्वविशिष्टकपिसंयोगेन साध्याभावात्मकेन निरुपिता अधिकरणता न प्रसिद्धा । अतो भवति अव्याप्तिः।

अत्र गुणादिषु सर्वथा कपिसंयोगाभावो वर्तते एव । यत्रापि वृक्षादौ द्रव्ये कपिसंयोगो वर्तते, तत्रापि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावो वर्तते एव । अतः कपिसंयोगाभावः केवलान्वयी अस्ति, अतः एव यत्र सत्ता तत्र कपिसंयोगाभाव इति अयं सद्धेतुः अस्ति इति ज्ञेयम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ આવશે. સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી, જે દ્રવ્યમાં કપિસંયોગ હશે, તે દ્રવ્યમાં પણ કપિસંયોગાભાવ તો હોવાનો જ છે. અને, એ સિવાયના તમામ પદાર્થોમાં તો કપિસંયોગાભાવ છે જ. એટલે, આ સાધ્ય કેવલાન્વયી ગણાશે. એટલે, જ્યાં સત્તા છે, ત્યાં સર્વત્ર કપિસંયોગાભાવ હોવાથી આ સ્થાન સાચું છે. પણ, હવે અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, કપિસંયોગાભાવાભાવ= સાધ્યાભાવ=કપિસંયોગ મળશે. અને, તે તો ક્યાંય પણ અમુક ભાગમાં જ રહેવાનું છે. એટલે, આની અધિકરણતા, શાખાદિ-અવચ્છિન્ન જ મળવાની. એટલે જ, આની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી, અવ્યાપ્તિ આવશે.

माथुरी : केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवाऽस्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : न, "अस्मिन्ननुमाने पञ्चापि व्याप्तिलक्षणानि अव्याप्तानि भवन्ति" इति ग्रन्थकृता एव अग्रे वक्ष्यते, अत एव सर्वदोषविशुद्धं सिद्धान्तलक्षणं कृतम् । तथा च अत्र अव्याप्तिः अस्माकं अभिमता एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : તમે જે અનુમાન આપેલ છે. એમાં તો, વ્યાપ્તિના પાંચેય લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને જ છે. અને, એ વાત આગળ ગ્રન્થકાર કહેવાના જ છે. અને, માટે જ આ બધા લક્ષણો ખોટા પડવાથી નવું સિદ્ધાન્તલક્ષણ બનાવેલ છે. એટલે, અહીં દોષ આવે છે, એ અમે સ્વીકારીએ જ છીએ.

माथुरी : न च तथापि कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्न-साध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये तस्य केवलान्वय्यनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु "**गुणः कपिसंयोगवत्भेदवान् गुणत्त्वात्**" इति अत्र अव्याप्तिः संयोगः द्रव्ये एव वर्तते, गुणः कपिसंयोगवान् न भवति । अतो गुणे तादृशभेदो वर्तते एव, तथा च अयं सद्धेतुः । किन्तु

यथा घटत्ववत्घटभेदाभावो घटत्वरूपः । तथा कपिसंयोगवत्भेदाभावोऽपि कपिसंयोगरूपः साध्याभावात्मको भवति । तन्निरूपिता निरवच्छिन्ना प्रतियोगिता-अधिकरणता तु अप्रसिद्धा अतो अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ **'ગુણઃ કપિસંયોગવત્ભેદવાન્ ગુણત્વાત્'** અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કપિસંયોગવાળા તો દ્રવ્યો જ બને. એટલે, ગુણમાં આ સાધ્ય રહેવાનું જ. માટે, સાચું સ્થાન છે. પણ, અહીં, કપિસંયોગવત્ભેદ-સાધ્યનો અભાવ એ કપિસંયોગરૂપ છે. જેમ, (ઘટત્વવત્) ઘટભેદનો અભાવ ઘટત્વ રૂપ છે. તેમ, કપિસંયોગવત્ભેદનો અભાવ પણ કપિસંયોગરૂપ જ છે. અને, તેનાથી નિરૂપિત એવી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

चान्द्रशेखरीया : अत्राव्याप्तिः अस्माकं इष्टा एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અહીં અવ્યાપ્તિ આવે, એ અમને માન્ય છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु ग्रन्थकारस्य केवलान्वयिसाध्यके अनुमाने एव पञ्चानामपि लक्षणानां अव्याप्तिः अभिमता । अन्यत्रानुमाने तु अस्य लक्षणस्य अव्याप्तिः ग्रन्थकारस्य नाभिमता । अत्र कपिसंयोगवत्भेदः न केवलान्वयी । यतो भेदः व्याप्यवृत्तिः मन्यते । यदि "शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवान् वृक्षः मूलावच्छेदेन कपिसंयोगवान् न" इति रीत्या वृक्षे मूलावच्छेदेन कपिसंयोगवत्भेदः स्वीक्रियते । तर्हि तत्र शाखावच्छेदेन तु कपिसंयोगस्य विद्यमानत्त्वात् तत्र कपिसंयोगवत्भेदो न वर्तते । अतो भेदः अव्याप्यवृत्तिः मन्तव्यः स्यात् । न च तद् इष्टम्, अतो वृक्षादौ कपिसंयोगवति कपिसंयोगवत्भेद नास्ति एव, तथा च इदं साध्यं न केवलान्वयी, अतो अत्र अव्याप्तिनिरासः केनापि प्रकारेण करणीयः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ના. તમને તો કેવલાન્વયિસાધ્યવાળા અનુમાનમાં જ અવ્યાપ્તિ માન્ય છે. ગ્રન્થકાર પણ આગળ એવા અનુમાનમાં જ અવ્યાપ્તિ આપે છે. અહીં, કપિસંયોગવત્ભેદ એ તો વ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલો છે. એટલે જ, જે વૃક્ષાદિ કપિસંયોગવાળા છે. તેમાં, કપિસંયોગવત્ભેદ રહેતો નથી. જો, માનીએ તો મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગવત્ભેદ અને શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ માનવો પડે, અને તો પછી ભેદ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ બને. માટે, તે ન મનાય. આમ, આ ભેદ સર્વત્ર ન રહેતો હોવાથી, કેવલાન્વયી નથી. અને, એટલે અહીં અવ્યાપ્તિ દૂર કરવી જ પડે.

माथुरी : अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनयेऽन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि अव्याप्यवृत्ति-मदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूप-स्यातिरिक्तस्याभ्युपगमात्, तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ।

चान्द्रशेखरीया : अत्रोच्यते । भेदो व्याप्यवृत्तिः इति मते अव्याप्यवृत्तिवत्-भेदस्य अभावो अतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिः मन्यते । न तु अव्याप्यवृत्तिपदार्थरूपः । अन्येषां भेदानां अभावः एव प्रतियोगितावच्छेदकरूपः मन्यते । कपिसंयोगस्तु अव्याप्यवृत्तिः । अतः कपिसंयोगवत्भेदस्य अभावः न कपिसंयोगरूपः । किन्तु कपिसंयोगवत्भेदाभावरूपो व्याप्यवृत्तिः एव । स च कपिसंयोगाधिकरणे वृक्षादौ व्याप्यवृत्तिः । अतः कपिसंयोगवत्भेदाभावेन साध्याभावात्मकेन निरूपिता निरवच्छिन्ना अधिकरणता वृक्षादौ । तत्र च गुणत्वस्य

अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः । अत्र कल्पे घटभेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वरूपो भविष्यति । किन्तु कपिसंयोगवत्भेदाभावो न कपिसंयोगरूपः इति अवधार्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : "ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે" એ મત અનુસારે અવ્યાપ્યવૃત્તિપદાર્થવાળાના ભેદનો અભાવ તદ્દન જુદો જ મનાયેલો છે. અને એ વ્યાપ્યવૃત્તિ મનાયેલો છે. અને, એ સિવાયના ભેદોનો અત્યન્તાભાવ એ જ પ્રતિયોગી રૂપ મનાયેલો છે. કપિસંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. એટલે, કપિસંયોગવત્ભેદનો અભાવ એ જુદો જ છે, કપિસંયોગ રૂપ નથી. અને, એ કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે. આ અભાવ કપિસંયોગવાળા વૃક્ષાદિમાં સંપૂર્ણ વ્યાપીને રહેશે. એટલે, આનાથી નિરૂપિત એવી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા વૃક્ષમાં મળશે. અને, તેમાં ગુણત્વ હેતુ ન રહેતો હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. આ મતે, ઘટભેદાભાવાદિ ઘટત્વ રૂપ બની શકશે. પણ, કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ એ કપિસંયોગ રૂપ નહી બને, એ મુખ્યવાત છે. અને, એ વાત આગળ સ્પષ્ટ કરશું.

माथुरी : ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वह्निमद् गगनादित्यादावतिव्याप्तिः, वह्न्यभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वाभावाच्चाऽसद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभवसिद्धत्त्वात्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्त्वात् ।

एवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरिक्ततया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः । गुणे गुणकर्मान्यत्व-विशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वजनसिद्धत्त्वात् । एवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, सत्ताभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदक-समवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेत् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु पूर्वमुक्तं साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतोः अवृत्तित्वम् व्याप्तिः । किन्तु '**इदं वह्निमत् समवायेन गगनात्**' इति अत्र अतिव्याप्तं भवति । यतो गगनं समवायेन कुत्रापि न भवति । तथा च साध्याभावाधिकरणे गगनस्य समवायेन वृत्तित्वाभावात् लक्षणसमन्वयात् असत्स्थाने अतिव्याप्तिः भवति इति चेत्

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, સાધ્યાભાવાધિકરણમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી હેતુની અવૃત્તિતા એ વ્યાપ્તિ છે. પણ, તો પછી **"ઇદં વહ્નિમત્ સમવાયેન ગગનાત્"** આ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, વહ્નિ-અભાવવત્ તરીકે ભૂતલાદિ મળે. પણ આકાશ એ સમવાયસંબંધથી ક્યાંય રહેતું જ ન હોવાથી ભૂતલાદિમાં તેની સમવાય સંબંધથી વૃત્તિતા નથી. એટલે લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : न इष्टापत्तेः । अत्र व्याप्तिलक्षणस्य समन्वयः अस्माकं अभिमतः एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આને અમે વ્યાપ્તિ માટે સાચું સ્થાન જ માનીએ છીએ. એટલે, લક્ષણસમન્વય થાય, તે ઇષ્ટાપત્તિ છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु तर्हि अयं सद्धेतुः मन्तव्यः । न च लोके तस्य हेतोः सध्धेतुत्वेन गणना अस्ति।

ततः न अत्र इष्टापत्तिः कथयितुं शक्या इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પછી, આ હેતુ અસત્ છે, એમ નહીં કહેવાય. જ્યારે, આ હેતુ અસત્ હેતુ તરીકે જ ગણાય છે. માટે, આમાં લક્ષણ જાય, તે ઇષ્ટાપત્તિ ન ગણાય.

चान्द्रशेखरीया : न, यथा हि ह्रदो वह्निमान् घूमात् अत्र व्याप्तिलक्षणस्य समन्वयो भवति, किन्तु घूमस्य पक्षे वृत्तित्वाभावात्, स्वरूपासिद्धिदोषेन अत्र हेतुः असन् गण्यते । तथा अत्रापि व्याप्तिलक्षणस्य समन्वयः इष्टः, किन्तु गगनस्य पक्षे वृत्तित्वाभावात् स्वरूपासिद्धिदोषेन अत्र हेतुः गगनं असत् व्यवह्रियते, अतो न अतिव्याप्तिदोषः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : હ્રદો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ એમાં વ્યાપ્તિ સાચી હોવાથી, વ્યાપ્તિલક્ષણ તો ઘટે જ છે. છતાં, હેતુ પક્ષમાં ન રહેતો હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષને કારણે તે હેતુ અસત્ ગણાય છે. તેમ અહીં પણ, ગગનમાં વ્યાપ્તિલક્ષણ ઘટી જાય, તે ઈષ્ટ જ છે. છતાં, ગગન એ પક્ષમાં ન રહેતો હોવાથી, સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષને કારણે તે અસત્ ગણાય છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु ह्रदो वह्निमान् धूमात् इति अत्र यदापि ह्रदे धूमस्य भ्रमो भवति । तदा अनुमितिः भवति, तत्र व्याप्तिज्ञानं तु प्रमा एव भवति । किन्तु इदं वह्निमत् समवायेन गगनात् इति अत्र यदा अनुमितिः भवति । तदा तत्र व्याप्तिभ्रमेणैव अनुमितिः भवति, इति सर्वानुभवसिद्धम् । यदि च अत्र लक्षणसमन्वयः इष्टः अभिमन्यते । तर्हि अत्र व्याप्तिज्ञानं प्रमैव मन्तव्यम् । यतो, व्याप्ति-अभाववति व्याप्तिज्ञानं भ्रमः, गगने यदि व्याप्तिः अस्ति, तर्हि व्याप्तिमति गगने व्याप्तिज्ञानं न भ्रमः, किन्तु प्रमा । न च एतद् इष्टम् । अतो अत्र अतिव्याप्तिः एव मन्तव्या । यदि च व्याप्तिभ्रमे सति अपि इदं स्थानं व्याप्तिलक्षणस्य लक्ष्यं इष्यते । तदा "धूमवान् वह्नेः" इति अत्रापि व्याप्तिभ्रमः भवति । तर्हि अत्रापि व्याप्तिलक्षणस्य समन्वयः इष्टः मन्तव्यः स्यात् तदभावे च अव्याप्तिः भवता मन्तव्या स्यात् इति असमञ्जसं स्यात् । अतो यत्र व्याप्तिभ्रमः, तत्र लक्षणसमन्वये अतिव्याप्तिः एव मन्तव्या । न तु इष्टापतिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ના, આ સ્થળે જ્યારે પણ અનુમિતિ થાય છે. ત્યારે, વ્યાપ્તિના ભ્રમથી જ અનુમિતિ થાય છે, એમ અનુભવસિદ્ધ છે. હ્રદો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં વ્યાપ્તિજ્ઞાન તો સાચું જ છે. પણ, ઇદં વહ્નિમત્ સમવાયેન ગગનાત્ માં તો વ્યાપ્તિભ્રમથી જ અનુમિતિ માનેલી છે. જો, અહીં વ્યાપ્તિ સાચી હોત. તો પછી વ્યાપ્તિનો ભ્રમ ન ગણાય. માટે જ, આ સ્થળે વ્યાપ્તિ સાચી નથી એમ જ માનવું પડે. અને એટલે લક્ષણ જાય, તો અતિવ્યાપ્તિ ગણાય. બાકી, જ્યાં વ્યાપ્તિનો ભ્રમ હોય ત્યાં પણ તમે સાચી વ્યાપ્તિ માની લક્ષણસમન્વયને ઈષ્ટ ગણવાના હો તો પછી જ્યાં **ધૂમવાન્ વહ્નેઃ** સ્થળે પણ વ્યાપ્તિનો ભ્રમ જ થાય છે. ત્યાં પણ સાચી વ્યાપ્તિ માનવી પડશે. અને ત્યાં લક્ષણ સમન્વય કરવો પડશે. ત્યાં તો થતો નથી. તો, ત્યાં અવ્યાપ્તિ દોષ ગણવો પડશે. માટે, આ ગગનહેતુક સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ જ માનવી પડે.

चान्द्रशेखरीया : एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात् इति अत्र अव्याप्तिः । यतो द्रव्यत्वाभावाधिकरणे गुणे शुद्धसत्ता वर्तते । शुद्धसत्ता विशिष्टसत्ता एकैव । अतो विशिष्टसत्तायाः साध्याभावाधिकरणे वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः। "गुणे गुणकर्मभेदविशिष्टसत्ता" इति प्रतीतेः सर्वप्रसिद्धत्त्वात् विशिष्टसत्ताऽपि गुणे वर्तते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એ રીતે, **"દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્વાત્"** અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, વિશિષ્ટસત્તા અને શુદ્ધસત્તા એક જ છે. એટલે, દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણ એવા ગુણમાં શુદ્ધસત્તા રહેલી છે. અને, તે વિ.સત્તાથી અભિન્ન છે. એટલે, વિ.સત્તા એ સાધ્યાભાવાધિકરણમાં વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : एवं **सत्तावान् द्रव्यत्त्वात्** इति अत्र अव्याप्तिः । सत्ता-अभावाधिकरणे सामान्यविशेषादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन न कोऽपि वर्तते, अतोऽत्र साध्याभावाधिकरणनिरूपिता हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिता एव अप्रसिद्धा, अतो लक्षणसमन्वयस्य असंभवात् अव्याप्तिः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ પ્રમાણે, **સત્તાવાન્ દ્રવ્યત્વાત્** એમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, સત્તા-અભાવાધિકરણ સામાન્ય-વિશેષ છે. તેમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી સમવાયથી કોઈ રહેતું નથી. માટે, અહીં, સાધ્યાભાવાધિકરણથી નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, લક્ષણ સમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : न, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपित-निरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्त्वात् ।

वृत्तित्वं च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयम् । अस्ति च सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताभावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदक-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिक-विशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता-प्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-गुणाभावादेरिव केवलान्वयित्त्वात् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरण-गुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय निरूपितान्तमाधेयता-विशेषणम् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र उच्यते । हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नहेतु (निरूपित) अधिकरणता निरूपित हेतुता-अवच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिक-विशेषणताविशेषसंबंधेन निरुक्तसाध्य-अभावत्वविशिष्टनिरूपित-निरूक्तसंबंधसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रय(निरूपित)वृत्तित्वसामान्याभावो हेतौ व्याप्तिः इति भवदुक्तदोषरहितं निर्दोषं लक्षणम् ।

प्रथमं तावत् अस्य अर्थो निरूप्यते ।

हेतुतावच्छदको यो धर्मः, तेन अवच्छिन्नः विशिष्टः यः हेतुः, तस्य या अधिकरणता, अर्थात् तेन निरूपिता

या अधिकरणता, तया निरूपिता हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ना या हेतुनिष्ठा वृत्तिता, सा वृत्तिता प्रतियोगिनी यस्य, तादृशः तादृशवृत्तिताप्रतियोगिको यः विशेषणताविशेषसंबंधः स्वरूपसंबंधापरनामा, तेन संबंधेन साध्याभावाधिकरणताश्रयनिरूपितवृत्तितासामान्यस्य हेतौ अभावः व्याप्तिः ।

अत्र वृत्तिता स्वरूपसंबंधेन हेतौ वर्तते । अतो अयं संबंधः हेतु-अनुयोगिकः तादृशवृत्तिताप्रतियोगिकः च व्यवह्रियते ।

साध्याभावाधिकरणं च इत्थं — साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न प्रतियोगिताको यः साध्याभावः, तस्मिन् यत् साध्याभावात्वं, तत्साध्याभावत्वविशिष्टः यः साध्याभावः, तेन निरुपिता निरुक्तसंबंधसंसर्गका निरवच्छिन्ना या अधिकरणता, तस्याः यः आश्रयः, तेन निरूपिताः यावन्त्यः वृत्तिताः, तासां सर्वाषां निरुक्तहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबंधेन हेतौ अभावः व्याप्तिः ।

अथ दृष्टान्तः **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** इति अत्र

धूमत्वावच्छिन्नधूमस्य अधिकरणता महानसादौ वर्तते । तया अधिकरणतया निरूपिता संयोगसंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे । अत्र संयोगः हेतुतावच्छेदकः इति प्रतीतमेव । तथा च अत्र संयोगसंबंधावच्छिन्नवृत्तिता धूमे वर्तते। सा वृत्तिता स्वरूपेण वर्तते । अतः संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधः मीलितः । तेन संबंधेन साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृतितासामान्यस्य अभावो धूमे यदि मीलति तदा लक्षणसमन्वयः ।

स च इत्थं मीलति—वह्नि-अभावत्वविशिष्टः वह्नि-अभावः, तेन निरुपिता निरुक्तस्वरूपसंबंधसंसर्गका निरवच्छिन्ना अधिकरणता भूतलादौ । तेन निरूपिता संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता घटादौ वर्तते । धूमो न भूतले संयोगेन वर्तते । अतो, अत्र संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता न धूमनिष्ठा मीलति । भूतले कालिकेन धूमो वर्तते । अतो धूमे कालिकावच्छिन्ना वृत्तिता प्रसिद्धा । किन्तु महानसनिरूपिता संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे वर्तते । तस्याः इयं कालिकावच्छिन्ना वृत्तिता भिन्ना । अतः संयोगावच्छिन्नवृत्तिता येन स्वरूपेण वर्तते, तेन स्वरूपेण कालिकावच्छिन्नवृत्तिता न धूमे । तथा च, संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपेण संयोगावच्छिन्नघटादि निष्ठवृत्तिता-कालिकावच्छिन्नधूमादिनिष्ठवृत्तितादिनां सर्वासां वृत्तितानां अभावो धूमे अस्ति । तथा च लक्षणसमन्वयः भवति ।

"**धूमवान् वह्नेः**" इति अत्र

वह्निनिरूपिता अधिकरणता अयोगोलक-महानसादिनिष्ठा । तन्निरूपिता हेतुतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्ना आधेयता=वृत्तिता वह्नौ अस्ति । तथा च अत्र संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन सा वृत्तिता वह्नौ वर्तते ।

अथ धूमाभावनिरूपिता तादृशी अधिकरणता, भूतलादौ अयोगोलके च । तत्र भूतलादिनिरूपिता वृत्तिता यद्यपि वह्नौ न वर्तते । तथा पि अयोगोलकनिरूपिता संयोगावच्छिन्नवृत्तिता वह्नौ अस्ति । तथा च या हेत्वधिकरणनिरूपिता संयोगावच्छिन्नवृत्तिता वह्नौ मीलिता । सा एव साध्याभावाधिकरणनिरूपिता

संयोगावच्छिन्नवृत्तिता वह्नौ मीलिता । अतो, अस्याः वृत्तितायाः संयोगावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन वह्नौ वृत्तित्वात्, वृत्तितासामान्याभावो न मीलति । तथा च न अतिव्याप्तिः ।

"इदं वह्निमत् समवायेन गगनात्"

इति अत्र गगनत्वावच्छिन्नगगननिरूपित-अधिकरणतायाः एव अप्रसिद्धत्त्वात् न लक्षणसमन्वयः, तेन न भवति अतिव्याप्तिः ।

"सत्तावान् द्रव्यत्त्वात्" इति अत्र

द्रव्यत्वत्वाच्छिन्नद्रव्यत्वनिरूपिता या द्रव्यनिष्ठा अधिकरणता, तन्निरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता द्रव्यत्वे वर्तते । तथा च अत्र समवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन तादृशी वृत्तिता द्रव्यत्वे हेतौ वर्तते।

अथ सत्ता-अभावत्वविशिष्ट-सत्ता-अभावनिरूपिता तादृशी निरवच्छिन्ना अधिकरणता सामान्यादौ । पूर्वं साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिता विवक्षिता । अतः एव सत्ता-अभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तितायाः अप्रसिद्धत्त्वात् अव्याप्तिः आगता । किन्तु सम्प्रति "साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव वृत्तिता ग्राह्या" इति न नियमः । केनापि संबंधेन गृह्यताम् न काचित् क्षतिः । तथा च सामान्ये स्वरूपसंबंधेन सामान्यत्वादि वर्तते । अतः, सामान्यनिरूपिता स्वरूपावच्छिन्ना वृत्तिता सामान्यत्वादौ प्रसिद्धा । सा च न समवायावच्छिन्नवृत्तितारूपा, किन्तु तद्भिन्ना एव । अतः इयं स्वरूपा-वच्छिन्नवृत्तिता स्वरूपावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबंधेनैव, सामान्यत्वादौ वर्तते । एवं च यथा गुणः संयोगेन कुत्रापि नास्ति, अतः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताको गुणाभावः सर्वत्र वर्तते । एवम् स्वरूपावच्छिन्नवृत्तिता समवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबंधेन कुत्रापि नास्ति, अतः तादृशवृत्तिता-अभावः केवलान्वयी । तेन तादृशवृत्तिता-अभावो द्रव्यत्वे हेतौ वर्तते एव । अतो भवति लक्षणसमन्वयः । तथा च न अव्याप्तिः ।

"घटः द्रव्यं सत्त्वात्" इति अत्र

सत्तात्वावच्छिन्नसत्ताधिकरणता द्रव्य-गुण-कर्मादौ । तदधिकरणता-निरूपिता समवायावच्छिन्नवृत्तिता तादृशसमवायावच्छिन्नवृत्तिता-प्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन सत्तायां वर्तते ।

तथा द्रव्यात्वाभावनिरूपिता तादृशी अधिकरणता गुणादौ । तस्मिन् गुणे सत्ता समवायेन वर्तते । अतो गुणनिरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता सत्तायां मीलिता । तथा च हेत्वधिकरणनिरूपिता साध्याभावाधिकरण-निरूपिता एका एव वृत्तिता सत्तायां मीलिता । एवं च समवायावच्छिन्न-वृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन समवायावच्छिन्नायाः साध्याभावाधिकरणगुणनिरूपितायाः वृत्तितायाः सत्तायां सत्त्वात् न भवति अतिव्याप्तिः।

"द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात्" इति अत्र

विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना विशिष्टसत्ता एव, न तु शुद्धसत्ता । तथा च तादृश्याः विशिष्टसत्तायाः अधिकरणता द्रव्ये एव । तदधिकरणतानिरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता तादृशसमवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिक-

स्वरूपसंबंधेन विशिष्टसत्तायां वर्तते ।

तथा द्रव्यत्वाभावनिरूपिता तादृशी निरवच्छिन्ना अधिकरणता गुणादौ । तन्निरूपिता वृत्तिता यद्यपि शुद्धसत्तायां वर्तते । सा वृत्तिता समवायावच्छिन्नाऽपि अस्ति । तथापि द्रव्यनिरूपितवृत्तिता गुणनिरूपितवृत्तिताभिन्ना एव । अत्र हेत्वधिकरणनिरूपिता वृत्तिता तु द्रव्यनिरूपिता समवायावच्छिन्ना । तथाच गुणनिरूपितवृत्तिता न द्रव्यनिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन कुत्रापि वर्तते । गुणनिरूपिता वृत्तिता शुद्धसतायां शुद्धसत्ता-अभिन्नविशिष्टसत्तायां वर्तते । तथापि सा वृत्तिता द्रव्यनिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिक-स्वरूपसंबंधेन न वर्तते । किन्तु गुणनिरूपितसमवाया-वच्छिन्नवृत्तिता-प्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन वर्तते । अतो गुणनिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिक-स्वरूपसंबंधेन तस्याः वृत्तितायाः अभावो विशिष्टसत्तायां मीलितः । अतो न अव्याप्तिः ।

निष्कर्षस्तु एतावानेव, यदुत हेत्वधिकरणनिरूपिता यत्संबंधावच्छिन्ना वृत्तिता हेतौ वर्तते, साध्याभावा-धिकरणनिरूपिता तत्संबंधावच्छिन्ना एव वृत्तिता यदि हेतौ मीलति, तदा अव्याप्तिः । अत्र साध्याभावाधिकरणं हेत्वधिकरणं एव ग्राह्यम् । अन्यत् न इति तु सूक्ष्मधिया विभाव्यताम् ।

साम्प्रतं अतिगूढस्य अस्य लक्षणस्य सम्यग्पदार्थबोधनाय केषाञ्चित् पदानां पदकृत्यं क्रियते । येन तस्य तस्य पदस्य अत्र लक्षणे निवेशे प्रयोजनं अपि ज्ञायते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : હેતુતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નહેત્વધિકરણતાનિરૂપિત-હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-આધેયતાવિશેષણતાવિશેષસંબંધેન નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતનિરુક્તસંબંધસંસર્ગક નિરવચ્છિન્ના-ધિકરણતાશ્રયવૃત્તિત્વસામાન્યાભાવઃ વ્યાપ્તિઃ ।

આનો અર્થ કરીએ.

હેતુતાવચ્છેદકધર્મથી વિશિષ્ટ જે હેતુ હોય, તે હેતુથી નિરૂપિત એવી અધિકરણતા લેવાની. એનાથી નિરૂપિત એવી હેતુતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન આધેયતા=વૃત્તિતા લેવાની. આ વૃત્તિતા જે સંબંધથી રહે તે વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સંબંધ કહેવાશે.

હવે, પહેલા જે સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ-સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવ કહ્યો છે. તેમાં સાધ્યાભાવત્વ રહેશે. અને, તેનાથી વિશિષ્ટ એવો તે સાધ્યાભાવ બનશે. તેનાથી નિરૂપિત એવો સાધ્યાભાવને રાખવાનો જે સંબંધ શોધ્યો હોય તે સંબંધ-સંસર્ગક એવી નિરવચ્છિન્ન-અધિકરણતા લેવાની. અને તે અધિકરણતાવાળો જે હોય. તેનાથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા એ ઉપરના હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી હેતુમાં ન રહે તે વ્યાપ્તિ ગણાય. અહીં, તમામે તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં લેવાનો છે, એ ખ્યાલ રાખવો.

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્

હેતુતાવચ્છેદકધર્મ ધૂમત્વ છે. એ ધૂમત્વથી અવચ્છિન્ન-વિશિષ્ટ ધૂમ છે. એ ધૂમની અધિકરણતા=ધૂમથી નિરૂપિત અધિકરણતા મહાનસાદિમાં આવશે. કેમકે, ધૂમ મહાનસમાં રહેલો છે. હવે, મહાનસમાં જે અધિકરણતા આવી. તેનાથી નિરૂપિત આધેયતા=વૃત્તિતા ધૂમમાં છે. ધૂમ એ સંયોગથી મહાનસમાં છે. માટે, ધૂમમાં આવેલી વૃત્તિતા એ હેતુતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન પણ છે. આ વૃત્તિતા ધૂમમાં તો વિશેષણતાવિશેષ

સંબંધથી રહેશે. વૃત્તિતા રહેનાર છે, ધૂમ રાખનાર છે. એટલે, આ સ્વરૂપ સંબંધ એ ધૂમ-અનુયોગિક અને હેતુતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિક ગણાશે. હવે, આ તાદૃશવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિક સ્વરૂપ સંબંધથી નીચે કહેવાતી જે વૃત્તિતા મળે. તેવા જ પ્રકારની વૃત્તિતા જો સાધ્યાભાવાધિકરણથી નિરૂપિત મળે. તો એ બંને એક જ થઈ જાય. અને, તેથી એ બે ય વૃત્તિતા જો ધૂમમાં રહેતી હોય. તો તે એક જ સંબંધથી રહી જાય. અને, તો અવ્યાપ્તિ આવે.

અહીં, નિરુક્ત સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ તરીકે વહ્નિઅભાવ આવશે. અને, તે વહ્નિ-અભાવથી નિરૂપિત એવી નિરુક્ત-સ્વરૂપ સંબંધ-સંસર્ગક એવી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં આવશે. અને, તે અધિકરણતાનો આશ્રય ભૂતલાદિ બનશે. ભૂતલમાં સંયોગથી ઘટ છે. પણ ધૂમ નથી. એટલે, ભૂતલનિરૂપિત એવી સંયોગાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા મળે ખરી. પણ, એ તો ઘટમાં જ છે, ધૂમમાં નથી.

અને, ભૂતલમાં કાલિકસંબંધથી ધૂમ રહે છે. એટલે, ધૂમમાં ભૂતલનિરૂપિત એવી કાલિકસંબંધાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતા છે. પણ, ઉપર તો આપણે, હેત્વધિકરણતા-નિરૂપિત-હેતુતાવચ્છેદકસંયોગ સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા જ મેળવી છે. આ કાલિકાવચ્છિન્નવૃત્તિતા અને સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા બેય ધૂમમાં રહેવા છતાં બેય એક ન હોવાથી જુદા જુદા સંબંધથી જ ધૂમમાં રહેશે. એટલે, સંયોગાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધથી ધૂમમાં કાલિકાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો નહીં જ રહે. એ વૃત્તિતા તો કાલિકાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સંબંધથી જ ધૂમમાં રહેવાની. આમ, સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધથી તો, ધૂમમાં સાધ્યાભાવાધિકરણ નિરૂપિત તમામવૃત્તિતાનો અભાવ મળી જ જાય. માટે, લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે.

"ધૂમવાન્ વહ્નેઃ" માં, વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિનું અધિકરણ અયોગોલક બને. તેનાથી નિરૂપિત એવી સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વહ્નિમાં છે જ.

હવે, ધૂમાભાવનિરૂપિત-નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાનો આશ્રય તો ભૂતલ અયોગોલકાદિ બધા જ બને. એમાં, ભૂતલાદિ નિરૂપિત સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો વહ્નિમાં મળવાની નથી જ. પણ અયોગોલકનિરૂપિત સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ વહ્નિમાં મળે. આમ બેય વૃત્તિતા એક જ મળી. અને બે ય વહ્નિમાં રહેનારી મળી. એટલે સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી જ સાધ્યાભાવ-અધિકરણ-અયોગોલક નિરૂપિત સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ વહ્નિમાં રહી જતા, વૃત્તિતા-સામાન્યનો અભાવ ન મળતા, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

"ઈદં વહ્નિમત્ સમવાયેન ગગનાત્"

અહીં, હેતુતાવચ્છેદક ગગનત્વાવચ્છિન્નગગનની અધિકરણતા જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણસમન્વય જ ન થતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

"સતાવાન્ દ્રવ્યત્વાત્" માં

હેતુતાવચ્છેદક દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્ન દ્રવ્યત્વની અધિકરણતા દ્રવ્યમાં આવશે. અને, તેનાથી નિરૂપિત હેતુતાવચ્છેદકસમવાય સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા દ્રવ્યમાં મળશે. એ વૃત્તિતા એ સ્વરૂપસંબંધથી દ્રવ્યત્વમાં રહેશે. આમ, અહીં સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતાપ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધ મળ્યો. એ સંબંધથી, સાધ્યાભાવાધિકરણ નિરૂપિતવૃત્તિતા સામાન્યનો દ્રવ્યત્વમાં અભાવ રાખવાનો છે.

હવે, સત્તા-અભાવત્વથી નિરૂપિત એવી નિરુક્તસ્વરૂપ-સંબંધસંસર્ગક-નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા સામાન્ય-વિશેષાદિમાં આવશે. પહેલા આપણે સાધ્યાભાવાધિકરણમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી વૃત્તિતા લીધેલી હતી. અને,

એટલે, અહીં તો સામાન્યાદિમાં કોઈ સમવાયથી રહેતું જ ન હોવાથી તાદશવૃત્તિતા જ અપ્રસિદ્ધ બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવેલી.

પણ, હવે હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી જ વૃત્તિતા લેવાની નથી. કોઈપણ સંબંધથી લઈ શકાય. એટલે, સાધ્યાભાવાધિકરણ બનેલા સામાન્ય-વિશેષાદિમાં સામાન્યત્વ-વિશેષત્વ-ભાવત્વાદિધર્મો સ્વરૂપસંબંધથી તો રહેલા જ છે. એટલે, સામાન્યનિરૂપિત એવી સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા આ સામાન્યત્વાદિ ધર્મોમાં આવશે. હવે, ઉપર તો સમાવાયવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે. અહીં સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે. એટલે, આ તમામવૃત્તિતાઓ એ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિતાક-સ્વરૂપસંબંધથી દ્રવ્યત્વમાં રહેવાની જ નથી. આમ પણ, એ સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ માત્ર સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિક સ્વરૂપ સંબંધથી જ ભાવત્વાદિમાં રહે છે. બીજા કોઈપણ સંબંધથી એ ક્યાંય રહેવાની જ નથી. એટલે, જેમ ગુણ એ સંયોગથી ક્યાંય ન રહે, માટે સંયોગ સંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ગુણાભાવ એ બધે જ રહેવાથી કેવલાન્વયિ બને. એમ, આ સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિના પ્રતિયોગિક સ્વરૂપથી ક્યાંય ન રહેતી હોવાથી આ સંબંધથી એ વૃત્તિતાનો અભાવ કેવલાન્વયી હોવાથી એ દ્રવ્યત્વ હેતુમાં પણ મળશે જ. એટલે, લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

"घटः द्रव्यं सत्त्वात्"

અહીં, સત્તાત્વાવચ્છિન્નસત્તાની અધિકરણતા ગુણાદિમાં પણ આવે. તેનાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા સત્તામાં છે. એટલે, અહીં સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા-પ્રતિયોગિક સ્વરૂપસંબંધ મળ્યો.

હવે, દ્રવ્યત્વાભાવત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વાભાવ નિરૂપિત નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદિમાં છે. અને, તે ગુણથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા સત્તાહેતુમાં છે. આમ, ઉપર-નીચે એક જ વૃત્તિતા મળી. એટલે, સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ તાદંશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિતાક સંબંધથી સત્તામાં રહી જતા, વૃત્તિસામાન્યનો અભાવ ન મળે. એટલે, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

"દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્વાત્" અહીં,

વિ. સત્તાત્વાવચ્છિન્ન વિશિષ્ટસત્તા જ બને. શુદ્ધસત્તા ન બને. અને, તેની અધિકરણતા માત્ર દ્રવ્યમાં જ આવે. અને, તેનાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં છે જ. આમ, અહીં સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા-પ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધ મળ્યો.

હવે, દ્રવ્યત્વાભાવનિરૂપિત નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદિમાં આવશે. ત્યાં શુદ્ધ સત્તા રહેલી છે. એટલે, શુદ્ધસત્તામાં ગુણાદિનિરૂપિત એવી સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા મળી ખરી. પરંતુ ઉપર જે વૃત્તિતા છે. એ માત્ર વિ.સત્તામાં જ રહેનારી છે. એટલે, ઉપરની અને આ વૃત્તિતા બે ય જુદી પડશે. અને માટે જ, આ વૃત્તિતા એ દ્રવ્યનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી વિ.સત્તામાં ન રહેવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

હવે, કેટલાક પદોનું પદકૃત્ય જોઈએ. જેથી, આ લક્ષણ સ્પષ્ટ સમજાય.

चान्द्रशेखरीया : यदि हेतौ हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं न दीयते, तदा **द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात्** इति अत्र वि.सत्ता शुद्धसत्ता-अभिन्ना । तथा च विशिष्टसत्तायाः अधिकरणं गुणोऽपि भवति । तन्निरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता शुद्धसत्तायां वि.सत्तायां च वर्तते । यतो विशिष्टसत्ता शुद्धसत्ता-अभिन्ना वर्तते । तथा

द्रव्यत्वाभावाधिकरणं गुणः । तेन निरूपिता वृत्तिताऽपि पूर्वोक्तरीत्यैव वि.सत्तायां वर्तते । तथा च अव्याप्तिः। इदं अत्र अवधेयम् । यत्र हेत्वधिकरणं साध्याभावाधिकरणं च एकमेव मीलति, तत्र न भवति लक्षणसमन्वयः। यत्र च हेत्वधिकरणं साध्याभावाधिकरणम् न भवति, तदा भवति लक्षणसमन्वयः इत्येव अस्य ग्रन्थस्य सारः। तथा च हेत्वधिकरणं गुणः एव साध्याभावाधिकरणं । अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशे तु तादृश वि.सत्तात्व-अवच्छिन्नवि.सत्तायाः अधिकरणं द्रव्यमेव । तच्च द्रव्यं न निरुक्तसाध्याभावाधिकरणम् । अतो न अव्याप्तिः ।

यदि हेतुनिष्ठवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं न निवेश्यते तदा **'वह्निमान् धूमात्'** इति अत्र धूमाभावाधिकरणं धूमावयवः, तेन निरूपिता समवायावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे वर्तते ।

तथा वह्नि-अभावाधिकरणं अपि धूमावयवः तथा च हेत्वधिकरणमेव साध्याभावाधिकरणं मीलितं । अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य वृत्तितायां निवेशे न अव्याप्तिः । यतः संयोगावच्छिन्नवृत्तिता एव गृह्यते । तथा च धूमस्य अधिकरणं धूमावयवः न गृह्यते । यतो धूमावयवनिरूपिता संयोगावच्छिन्ना वृत्तिता धूमे नास्ति । अतो महानसादिः एव हेत्वधिकरणं गृह्यते । स च न साध्याभावाधिकरणं इति लक्षणसमन्वयः ।

यदि साध्याभावे साध्याभावत्वविशिष्टत्वं न निवेश्यते । तदा **'गुणः विशिष्टसत्ता-अभाववान् गुणत्त्वात्'** इति अत्र विशिष्टसत्ता-अभावस्य अभावो विशिष्टसत्तारूपः शुद्धसत्ता-अभिन्नः । तन्निरूपिता तादृशी अधिकरणता गुणेऽपि वर्तते । स एव गुणो हेत्वधिकरणं अस्ति । अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु साध्याभावत्वविशिष्टत्वस्य निवेशे, वि.सत्ता-अभाव-अभावत्वं वि.सत्तात्वरूपं । तेन अवच्छिन्ना वि.सत्ता एव । न शुद्धसत्ता । तथा च वि.सत्तानिरूपिता तादृशी अधिकरणता द्रव्ये । न तु गुणादौ । एवं च हेत्वधिकरणं गुणः न साध्याभावाधिकरणं । अतो न अव्याप्तिः ।

अत्र लक्षणे निरुक्तसंबंधसंसर्गक....इत्यादि । तस्यार्थः साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितातत्प्रति-योगितावच्छेदकतान्यतरावच्छेदकसंबंधः एव निरुक्तसंबंधेन ग्राह्यः । तत् च पूर्वं विस्तरतः चर्चितम् । अतो न इह पुनः वितन्यते ।

अधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्य अप्रवेशे, **'कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्त्वात्'** इति अत्र हेत्वधिकरणं एतद्वृक्षः । कपिसंयोगाभावाधिकरणं अपि मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षः, तथा च हेत्वधिकरणं एव साध्याभावाधिकरणं अतः अव्याप्तिः ।

किन्तु निरवच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे न दोषः । यतः कपिसंयोगाभावस्य निरवच्छिन्ना अधिकरणता गुणादौ एव, न शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवति एतद्वृक्षे । तथा च हेत्वधिकरणं न साध्याभावाधिकरणं । अतो न अव्याप्तिः।

यदि सामान्यपदं न प्रक्षिप्यते । तदा **धूमवान् वह्नेः** इति अत्र वह्नेः अधिकरणं अयोगोलकादि । धूमाभावस्य अधिकरणं भूतलादि । तत्र भूतलनिरूपितवृत्तितायाः वह्नौ अभावात् लक्षणसमन्वयः । तथा च

अतिव्याप्तिः । किन्तु सामान्यपदे प्रक्षिप्ते न दोषः । तथा हि । धूमाभाव-अधिकरणता अयोगोलकेऽपि अस्ति। तथा च हेत्वधिकरणं अयोगोलकं एव साध्याभावाधिकरणं । तन्निरुपितवृत्तितायाः वह्नौ सत्त्वात् नातिव्याप्तिः।

साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तितायाः निवेशे प्राक् **सत्तावान् द्रव्यत्त्वात्** इति अत्र अव्याप्तिः दृष्टा । अत्र च कल्पे 'साध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव वृत्तिता ग्राह्या' इति न नियमः कृतः। किन्तु केनापि संबंधेन ग्राह्या । तथा च तत्र न अव्याप्तिः इति प्राक् भावितमेव । न इह पुनः पिष्टपेषणं कर्तुं उत्सहे ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : જો 'હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન' એમ ન લખીએ તો, **'દ્રવ્યં વિશિષ્ટસત્ત્વાત્'** માં, અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે વિ.સત્તા એ શુદ્ધસત્તાથી અભિન્ન છે. એટલે, વિ.સત્તાનું અધિકરણ ગુણ પણ બને. અને તેથી ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં આવે. અને સાધ્યાભાવાધિકરણગુણ નિરૂપતિસમવાયા-વચ્છિન્નવૃત્તિતા પણ શુ.સત્તા-અભિન્ન વિ.સત્તામાં આવે. આમ બે ય વૃત્તિતા એક જ મળી. એટલે તાદશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણ-નિરૂપિતવૃત્તિતા વિ.સત્તામાં રહી જતાં અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, હેતુતાવચ્છેદકધર્મ....નો નિવેશ કરીએ. તો તે ધર્મ વિ. સત્તાત્વ બને. તેનાથી અવચ્છિન્ન વિશિષ્ટસત્તાનું અધિકરણ દ્રવ્ય જ બને. એટલે ઉપર દ્રવ્યનિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા મળે. નીચે ગુણનિરૂપિત બને. એ બે ય વૃત્તિતા જુદી હોવાથી પૂર્વે જોયા પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

"હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા" ન કહીએ તો **'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'** એ સ્થળે ધૂમાધિકરણધૂમાવયવમાં સમવાયથી ધૂમ છે. એટલે ધૂમમાં સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા આવી. અને, વહ્નિ-અભાવાધિકરણ પણ ધૂમાવયવ મળે. અને તેનાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ધૂમમાં આવી. આમ બેય વૃત્તિતા એક જ મળી જતા સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિત-તાદશવૃત્તિતા એ હેત્વધિકરણનિરૂપિતતાદશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી ધૂમમાં રહી જવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ "હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન"–મુકીએ, એટલે હેત્વધિકરણનિરૂપિત-સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા જ લેવી પડે. એટલે એ મહાનસાદિનિરૂપિત-સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા જ લેવાય. એટલે સાધ્યાભાવાધિકરણ-નિરૂપિતવૃત્તિતા જુદી પડી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ નિરૂપિત... ને બદલે માત્ર સાધ્યાભાવ-નિરૂપિત લે. તો **'ગુણઃ વિશિષ્ટસત્તા-અભાવવાન્ ગુણત્વાત્'**માં અવ્યાપ્તિ આવે. ગુણત્વમાં ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતા છે. અને, વિ.સત્તા-અભાવ=સાધ્યનો અભાવ એ વિ.સત્તા બનશે. એ શુ.સત્તાથી અભિન્ન છે. શુ.સત્તાની અધિકરણતા ગુણમાં છે. એટલે તેનાથી અભિન્ન એવી વિ.સત્તાનિરૂપિત-અધિકરણતા ગુણમાં પણ આવશે. અને એ ગુણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ગુણત્વમાં મળે છે. આમ હેત્વધિકરણનિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા અને સાધ્યાભાવ-અધિકરણ-નિરૂપિત-સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા એ બેય એક જ બની જવાથી એ વૃત્તિતા ગુણત્વમાં રહી જતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ નિરૂપિત... મુકીએ તો વિ.સત્તાત્વ એ જ અહીં સાધ્યાભાવત્વ રૂપ છે. અને તેનાથી વિશિષ્ટ તો વિ.સત્તા જ બને. અને તેનાથી નિરૂપિત અધિકરણતા માત્ર દ્રવ્યમાં જ આવે. અને તે દ્રવ્યનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો ગુણત્વ હેતુમાં છે જ નહિ. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

નિરુક્તસંબંધ તો સાધ્યાભાવવૃત્તિ-સાધ્યસામાન્યીયપ્રતિયોગિતા-તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાન્યતરાવચ્છેદક સંબંધ લેવાનો છે. એની આગળ ચર્ચા કરી જ ગયા છીએ. એટલે જોવાની જરૂર નથી રહેતી.

નિરવચ્છિન્ન શબ્દ ન મુકીએ તો **'કપિસંયોગવાન્ એતદ્‌વૃક્ષત્વાત્'** માં એતદ્‌વૃક્ષત્વમાં વૃક્ષનિરૂપિત-સ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે. અને કપિસંયોગાભાવ-નિરૂપિત-અધિકરણતા તે જ વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન છે. અને એ વૃક્ષનિરૂપિતસ્વરૂપાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પણ એતદ્‌વૃક્ષત્વમાં છે. આમ બે ય વૃત્તિતા એક જ મળી જતાં એતદ્‌વૃક્ષત્વમાં તાદશવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતા રહી જાય. માટે અવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા લઈએ. એટલે કપિસંયોગાભાવની નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ગુણાદિમાં જ મળે. અને તેમાં તો એતદ્‌વૃક્ષત્વ રહેવાનું જ નથી. એટલે ગુણાદિનિરૂપિતવૃત્તિતાનો તાદશસંબધથી એતદ્‌વૃક્ષત્વમાં અભાવ મળી જતાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

અહીં સાધ્યાભાવાધિકરણમાં કોઈપણ સંબંધથી વૃત્તિતા લેવાની છે. હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી નહી. એ વાત આગળ કરી જ ગયા છીએ.

આમ આનો બરાબર અર્થ ઘટી જાય છે.

આનો સાર એ જ કે જ્યાં આ લક્ષણ પ્રમાણે હેત્વધિકરણ અને સાધ્યાભાવાધિકરણ એક જ મળે ત્યાં લક્ષણ સમન્વય નહીં થાય. જ્યાં હેત્વધિકરણ એ સાધ્યાભાવાધિકરણ નહીં જ મળે. ત્યાં લક્ષણ સમન્વય થશે.

વૃત્તિતા સામાન્યાભાવમાં "સામાન્ય" શબ્દ ન લખે. તો, **'ધૂમવાન્ વહ્નેઃ'** માં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે વહ્નિમાં હેત્વધિકરણ-અયોગોલકાદિ નિરૂપિત-સંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા છે.

ધૂમાભાવાધિકરણ તરીકે ભૂતલ-અયોગોલકાદિ પણ મળે છે. તેમાં ભૂતલનિરૂપિતવૃત્તિતાનો હ્રદમાં અભાવ મળી જતાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય. માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

સામાન્ય પદ મુકીએ એટલે ધૂમાભાવાધિકરણ-અયોગોલક-નિરૂપિતસંયોગાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પણ લેવી પડે. અને તેનો તો વહ્નિમાં તાદશસંબંધથી અભાવ નથી જ. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : वस्तुतस्तु एतल्लक्षणकर्तृमते विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं, न तु समवायसम्बन्धेन । तथाच प्रतियोगिकानिरूपितान्तमाघेयताविशेषण-मनुपादेयमेव । तदुपादाने च हेतुत्वाच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदापत्तेः ।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यनेनापि विशेषणाद् वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः । ननु तथाप्युभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तं, नत्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन हेतुतायामतिव्याप्तिः ।

घटत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकपर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः । घटो न घटपटो-भयमितिवद् घटत्वाभाववान्न घटपटोभयमिति प्रतीतेरिति चेन्न ।

तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनापि

विशेषणीयत्वात् । अत एव 'निविशतां वा वृत्तिमत्वं साध्यसामानाधिकरण्यं वेति' केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकृतः । तद्विशेषणाद्वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणस्य निवेशो **'द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात्'** इति अत्र अव्याप्तिवारणाय कृतः । अत्र समवायः हेतुतावच्छेदकसंबंधः, किन्तु यदि विशिष्टनिरूपिताधारतासंबंधो हेतुतावच्छेदकत्वेन गृह्यते । तदा तादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणस्य अनिवेशेऽपि न दोषः । तथा हि । विशिष्टः अत्र विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना विशिष्टसत्ता । तया निरूपिता आधारता द्रव्ये एव । तथा च अनेन संबंधेन सा वि. सत्ता द्रव्ये एव वर्तते । अतो द्रव्यनिरूपिता विशिष्टनिरूपिताधारतासंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता वि.सत्तायां वर्तते।

अथ द्रव्यत्वाभावाधिकरणं तु गुणादि । तेन निरूपिता वृत्तिता यद्यपि विशिष्टसत्तायां शुद्धसत्ताऽभिन्नायां समवायेन वर्तते । तथापि, विशिष्टसत्ता विशिष्टनिरूपिताधारतासंबंधेन गुणे न वर्तते । अतः तादृशसंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता न मीलति । अतो न अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : द्रव्यं विशिष्टसत्वात्માં અવ્યાપ્તિ ન આવે, એ માટે હેતુતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નનો નિવેશ કરેલો. પણ, ત્યાં જો વિશિષ્ટસત્તાને સમવાયથી હેતુ માનવાને બદલે વિશિષ્ટ નિરૂપિત-આધારતા સંબંધથી હેતુ માનીએ, તો કોઈ વાંધો ન આવે. પછી. હેતુતા-અવચ્છેદકાવચ્છિન્ન... મુકવાની જરૂર ન પડે. માત્ર, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધ... લઈએ, તો ય વાંધો ન આવે. વિશિષ્ટ=વિ. સત્તાત્વવાળી વિ.સત્તા, તેનાથી નિરૂપિત એવી આધારતા તો દ્રવ્યમાં જ છે. એટલે, દ્રવ્યનિરૂપિત એવી વિશિષ્ટસત્તાનિરૂપિત-આધારતા સંબંધાવચ્છિન્નવૃતિતા વિ.સત્તામાં છે. નીચે, દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણગુણ બને. અને, તેનાથી નિરૂપિતવૃત્તિતા સમવાયથી શુ.સત્તા અને વિ.સત્તા એ બેયમાં મળે. પણ, વિ.સત્તામાં ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા વિશિષ્ટસત્તાનિરૂપિત-આધારતાસંબંધથી મળવાની નથી. કેમકે, વિ.સત્તા એ સંબંધથી ગુણમાં રહેતી જ નથી. એટલે, બેય વૃત્તિતા જુદી પડી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु विशिष्टनिरूपिताधारतायाः हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वकल्पने गौरवम्, तेन लाघवात् समवायः एव हेतुतावच्छेदको युक्तः । अव्याप्तिनिरासाय च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वम् विशेषणम् देयम् इति युक्तं प्रतिभाति इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ, આવો લાંબો સંબંધ હેતુતાવચ્છેદક માનવો, એના કરતા પેલો સમવાય જ માનવો શું ખોટો. અને, પેલું વિશેષણ આપીને અવ્યાપ્તિ દૂર કરવી.

चान्द्रशेखरीया : न, हेतुताव्छेदकधर्माः घटत्व-धूमत्व-विशिष्टसत्तात्वादिरूपाः अनेके, तेषां निवेशे लक्षणभेदाः । तेन व्याप्तिभेदाः । तथा च व्याप्तिज्ञान-अनुमित्योः प्रभूताः कार्यकारणभावाः मन्तव्याः आपद्येरन् । तद्गौरवनिरासाय यथोक्तमेव उचितम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ રીતે માનીએ, તો હેતુતાવચ્છેદક ધૂમત્વ, વિ.સત્તાત્વ વિગેરે અનેક મળે. અને, એટલે વ્યાપ્તિલક્ષણો પણ જુદા જુદા પડે. અને, તો પછી વ્યાપ્તિજ્ઞાન+અનુમિતિ વચ્ચે અનેક કાર્ય-કારણભાવ માનવાની આપત્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु तर्हि 'हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकसंबंधेननिरुक्त-

साध्याभावाधिकरणनिरूपित-वृत्तितायाः हेतौ अभावः व्याप्तिः' इति फलितम् । तथा च अतिव्याप्तिः भवति, इदं वह्निमन् गगनात् इत्यादौ । तथा हि । वह्नि-अभावाधिकरणे भूतलादौ गगनं समवायेन न वर्तते । अतो, गगने भूतलनिरूपिता समवायावच्छिन्नवृत्तिता न भवति एव । तथा च गगने साध्याभावाधिकरणनिरूपित समवायावच्छिन्नवृत्तितायाः तादृशप्रतियोगिकसंबंधेन अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः । तथा च अतिव्याप्तिः । इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો હેતુતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નની અધિકરણતાનો નિવેશ ન કરો. તો, **સમવાયેન વહ્નિમત્ ગગનાત્**માં સમવાયવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતા ગગનમાં ન રહેવાથી લક્ષણ સમન્વય થતા અતિવ્યાપ્તિ આવશે. વહ્નિ-અભાવાધિકરણ ભૂતલાદિ છે. તેમાં સમવાયથી ગગન નથી. માટે, ગગનમાં સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા નથી. એટલે, તાદશ-પ્રતિયોગિકસંબંધથી સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા ગગનમાં ન રહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : न, लक्षणे "हेतुतावच्छेदेकसंबंधेन संबंधित्वे सति" इति विशेषणं निवेशनीयम् । संबंधित्वम् नाम क्वचित् वृत्तित्वम् । गगनं तु समवायेन न क्वचित् वर्तते । अतो गगने वृत्तिता-अभावे सत्त्वेऽपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वाभावात् न अतिव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : એ અતિવ્યાપ્તિ નિવારવા, "હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વે સતિ" એવું વિશેષણ મુકશું." સંબંધિ હોવું એટલે ક્યાંક રહેવું ગગન એ સમવાયથી ક્યાંય રહેતો ન હોવાથી, તેમાં હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વ નથી. માટે, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि 'उभयत्वं पर्याप्तिसंबंधेन उभये एव वर्तते, न तु एकस्मिन्' इति सिद्धान्तादरे **'पटः घटत्ववान् घटत्ववत्-घटत्वाभाववत्-उभयत्त्वात्'** इति अनुमाने अतिव्याप्तिः । घटत्ववान् घटः, घटत्वाभाववान् पटः, अतो घटत्ववत्-घटत्वाभाववत्उभयत्वं पर्याप्ति संबंधेन घटपटयोः वर्तते । किन्तु तत्र पटे घटत्वं नास्ति, अतो अयं असद्धेतुः । अथ घटत्वाभावाधिकरणे पटे पर्याप्तिसंबंधेन उभयत्वं नास्ति । तथा च साध्याभावाधिकरणनिरूपिता पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्ना वृत्तिता उभयत्वे न वर्तते । अतो लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः । घटत्वाभाववान् पटः न घटत्ववत्-घटत्वाभाववद-उभयम् इति प्रतीतेः, पटे उभयत्वाभावः प्रतीतः एव इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, ઉભયત્વ એ ઉભયમાં જ પર્યાપ્તિસંબંધથી રહે, એકમાં પર્યાપ્તિસંબંધથી ન જ રહે. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે **'પટઃ ઘટત્વવાન્ ઘટત્વવત્-તદભાવ-વત્-ઉભયત્વાત્'** આ સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ઘટત્વવાન્ ઘટ છે. ઘટત્વાભાવવાન્ પટ છે. એટલે, આ ઉભયત્વ એ ઘટ-પટમાં પર્યાપ્તિ સંબંધથી રહે. પણ, જ્યાં આ હોય, ત્યાં ઘટત્વ હોય જ એવું નથી. પટમાં ઘટત્વ નથી. માટે, સ્થાન ખોટું છે. પરંતુ, સાધ્યાભાવાધિકરણ પટ બનશે. અને, પટમાં પર્યાપ્તિ સંબંધથી તો એ ઉભયત્વ ન જ રહે. કેમકે, ઉભયત્વ પર્યાપ્તિસંબંધથી તો ઘટ-પટ બેમાં જ રહે. માત્ર, પટમાં ન રહે. આમ, પટનિરૂપિતપર્યાપ્તિ સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા તો, ઉભયત્વહેતુમાં ન મળવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

चान्द्रशेखरीया : न, एवं तर्हि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वविशेषणं त्यक्त्वा हेतुतावच्छेदकसंबंधेन

साध्यसमानाधिकरणत्वम् विशेषणम् देयम् । उभयत्वं हेतुतावच्छेदकपर्याप्तिसंबंधेन घट-पटादौ वर्तते । अतः तस्मिन् संबंधित्वम् अस्ति । किन्तु उभयत्वम् पर्याप्तिसंबंधेन केवले घटे न वर्तते । अतः उभयत्वं पर्याप्तिसंबंधेन घटत्वसमानाधिकरणं न भवितुमर्हति । अतः तस्मिन् लक्षणस्य अगमनात् न अतिव्याप्तिः ।

दीधितिकाराणामपि इदं विशेषणं इष्टमेव, तैः अतः एव केवलान्वयिग्रन्थे उक्तम् यदुत "**हेतुतावच्छेदक-संबंधेन वृत्तिमत्वं संबंधित्वम् साध्यसमानाधिकरणत्वं वा विशेषणं देयम्**" तत्र तैः संबंधित्वं विशेषणं उक्त्वा पश्चात् उभयत्वहेतुकानुमाने अतिव्याप्तिः दृष्टा । अतः एव, साध्यसामानाधिकरणत्वम् इति द्वितीयं विशेषणम् दत्तम् । अतो अस्मद्निरूपणं दोषरहितम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : તો પછી, **હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સંબંધિત્વે સતિ**. એ મુકવાને બદલે **'હેતુતાવચ્છેદક-સંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વે સતિ'** એમ લેવું. સાધ્યસામાનાધિકરણત્વં એટલે સાધ્યવત્માં વૃત્તિત્વમ્. હવે સાધ્ય ઘટત્વ છે. ઘટત્વવાળા ઘટમાં આ ઉભયત્વ એ હેતુતાવચ્છેદકપર્યાપ્તિસંબંધથી રહેતું જ નથી. માટે તે ઉભયત્વ એ પર્યાપ્તિ સંબંધથી સાધ્યસામાનાધિકરણ ન બને. એ ઉભયત્વ તો સમવાયસંબંધથી જ કેવલઘટમાં રહી શકે. પર્યાપ્તિસંબંધથી નહીં. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

આ જ કારણસર દીધિતિકારે પણ કહ્યું છે કે, 'હેતુતાવચ્છેદક સંબંધેન સંબંધિત્વ વિશેષણ મુકો. અથવા તો, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વ વિશેષણ મુકો. અહીં પહેલો વિકલ્પ આવ્યા પછી તમે બતાવેલા સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવતી જોઈને જ એમણે બીજો વિકલ્પ મુક્યો છે. એટલે અમારી આ વાત યોગ્ય જ છે.

चान्द्रशेखरीया : अत्र प्रथमं लक्षणं समाप्तम् । तस्य च अयमाकारः।

हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियगिताक-साध्यभावत्वविशिष्टनिरूपिता या साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तियावत्-साध्यनिरूपितप्रतियोगिताप्रतियोगिता-वच्छेदकता-अन्यतर-अवच्छेदकसंबंध(निरुक्तसंबंध)संसर्गका निरवच्छिन्ना-अधिकरणता । तदधिकरणता-निरूपितवृत्तितासामान्याभाववत्वे सति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यसमानाधिकरणत्वम् व्याप्तिः इति फलितोऽर्थः । "तादृशप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधेन" इति प्रारंभिकपदस्य "वृत्तिता-सामान्याभाववत्वे सति" इति दूरवर्तिपदेन सह अन्वयः करणीयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અહીં પ્રથમ લક્ષણ પુરું થાય છે. તેનો આકાર આ પ્રમાણે છે કે હેતુતાવચ્છેદક-સંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાપ્રતિયોગિકસંબંધેન સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટ સાધ્યાભાવ નિરૂપિતા યા સાધ્યાતવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવવૃત્તિ યાવત્ સાધ્યનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાન્યતર સંબંધ (નિરુક્તસંબંધ) સંસર્ગકા નિરવચ્છિન્નાઅધિકરણતા, તદધિકરણતાવત્ નિરૂપિત વૃત્તિતા સામાન્યસ્ય અભાવવત્વે સતિ હેતુતાવચ્છેદક સંબંધેન સાધ્યસમાનાધિકરણત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ। અહીં "તાદશપ્રતિયોગિકસ્વરૂપસંબંધેન" એ શરૂઆતમાં રહેલા પદનો અન્વય છેક છેલ્લે ".....વૃત્તિતાસામાન્યભાવ-

વત્ત્વે સતિ" ત્યાં કરવો.

माथुरी : केचित्तु निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विशेषणतासम्बन्धेन यथोक्त-सम्बन्धेन वा निरविच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्तमानं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्मवत्वं विवक्षितम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ पर्वतनिष्ठवह्नयधिकरणताव्यक्तेर्धूमाभावाधिकरणाऽवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणता-व्यक्तेरतथात्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र केचित् प्रथमलक्षणं इत्थं व्याचक्षते ।

निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विशेषणताविशेषसंबंधेन निरुक्तसंबंधेन वा निरवच्छिन्ना अधिकरणता । तदाश्रये वृत्तित्वाभाववत् हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद् धर्मावच्छिन्नहेतु-अधिकरणता सामान्यम् । तद्धर्मवत्त्वम् व्याप्तिः ।

'वह्निमान् धूमात्' इति अत्र वह्नि-अभावनिरूपिता स्वरूपसंबंधेन निरवच्छिन्ना अधिकरणता, भूतलादौ । तस्मिन् संयोगावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नधूमाधिकरणतासामान्यं न वर्तते । वृत्तिताभाववान् इत्यर्थः । तथा च तद्धूमत्वधर्मवत्वम् धूमे अस्ति इति लक्षणसमन्वयः ।

"धूमवान् वह्नेः" इति अत्र धूमाभावनिरूपिता स्वरूपसंबंधेन निरवच्छिन्ना अधिकरणता अयोगोलकेऽपि वर्तते । तत्र संयोगावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्न-वह्नि-अधिकरणताऽपि वर्तते । यद्यपि, महानसादावपि तादृशी वह्निअधिकरणता अस्ति । तस्याः अधिकरणतायाः तु अयोगोलके अभावः एव । किन्तु तादृशी वह्नि-अधिकरणता अयोगोलकनिष्ठाऽपि अस्ति । तस्याः अधिकरणतायाः धूमाभाववति गोलके अभावो नास्ति, अतो अधिकरणतासामान्यं न अयोगोलके वृत्तिता-अभाववत् मीलति । अतो न अतिव्याप्तिः ।

एवं अन्यत्रापि यथासंभवं एतत्लक्षणं उह्यम् । पूर्वं बहुशः निरूपितत्वात् नेह प्रतन्यते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : કેટલાંકો આ પ્રમાણે પહેલું લક્ષણ માને છે.

નિરુક્તસાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિતા યા વિશેષણતાવિશેષસંબંધેન યથોક્તસંબંધેન વા નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા, તદાશ્રયવ્યક્તિ-અવૃત્તિ (વૃત્તિતા અભાવવાળા) હેતુતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન-યદ્ધર્માવચ્છિન્નાધિકરણત્વસામાન્યમ્ તદ્ધર્મવત્વમ્ વ્યાપ્તિઃ।

'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'માં વહ્નિ-અભાવત્વવિશિષ્ટ વહ્નિ અભાવથી નિરૂપિત એવી સ્વરૂપસંબંધેન નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં છે. અને, તે ભૂતલમાં સંયોગાવચ્છિન્ન ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા નથી જ રહેતી. માટે, લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

'ધૂમવાન્ વહ્નેઃ' માં ધૂમાભાવત્વવિશિષ્ટ ધૂમાભાવથી નિરુપિત એવી સ્વરૂપસંબંધથી નિરવચ્છિન્ના અધિકરણતા તો ભૂતલ-અયોગોલણાદિમાં પણ છે. તેમાં, ભૂતલાદિમાં તો વહ્નિત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતાનો અભાવ મળી જાય છે. પણ, અયોગોલકમાં વહ્નિત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા રહેલી હોવાથી તેનો અભાવ નથી

મળતો. એટલે, નિરવચ્છિન્નાધિકરણતાના આશ્રયમાં હેતુ-અધિકરણતા સામાન્યનો અભાવ ન મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : अन्ये तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वाधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं । तदवृत्तिनिरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्वमिति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यम्, स्वपदं हेतुपरम्, इत्थं च कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः ।

चान्द्रशेखरीया : अथ अन्ये तु प्रथमलक्षणं इत्थं व्याचक्षन्ते ।

हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नहेतु(स्व)-अधिकरणता-आश्रयवृत्तिः या निरवच्छिन्ना अधिकरणता । तस्यां अधिकरणतायां अवृत्ति यत् निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपित-यथोक्तसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वम् । तस्य निरुपके हेतौ, तादृशाधिकरणतात्वकत्वम् व्याप्तिः ।

'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इति अत्र संयोगावच्छिन्न-धूमत्वावच्छिन्न-धूमस्य अधिकरणतायाः आश्रयो महानसादिः । तस्मिन् वृत्तिमती निरवच्छिन्ना अधिकरणता वह्न्यादेः । तस्यां अधिकरणतायां वह्नि-अभावत्व-विशिष्टवह्नि-अभावनिरूपित-स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतात्वं नास्ति । अतः तादृशाधिकरणतात्वकत्वं धूमे वर्तते । इति लक्षणसमन्वयः ।

'धूमवान् वह्नेः' इति अत्र संयोगावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नवह्नेः अधिकरणतायाः आश्रयो अयोगोलकोऽपि वर्तते, अतो लक्षणसमन्वयाभावात् नातिव्याप्तिः ।

अत्र केवलं हेतु-अधिकरणतायां अवृत्तिः इत्यादि एव वक्तव्यम् किं हेतु-अधिकरणताश्रयवृत्ति-अधिकरणता....इत्यादि विवक्षणेन इति न **शङ्क्यम्** यतो, हेत्वधिकरणताश्रयवृत्ति-अधिकरणता न हेतोः ग्राह्याः । अपि तु यस्य कस्यापि । अर्थात् यदि साध्याभावस्य अधिकरणता मीलति । तर्हि सापि गृह्यते । अतो अत्र प्रथमद्वितीययोः अधिकरणतयोः भिन्नतया न पुनरुक्तिः । तत्त्वं अनन्तरं एव स्फुटीभविष्यति ।

'केचित् तु' कल्पे साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता विशेषणघटकीभूता आसीत् । हेत्वधिकरणता विशेष्यघटकीभूता । 'अन्ये तु' कल्पे हेत्वधिकरणता विशेषणघटकीभूता आसीत्, साध्याभावाधिकरणता विशेष्यघटकीभूता आसीत्, इति अनयोः लक्षणयोः मध्ये विशेषः अस्ति ।

न केवलं एतावदेव । अपि तु 'केचित्तु' कल्पे **'कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात्'** इति अत्र केवलान्वयिसाध्यकेलक्षणसमन्वयाभावात् अव्याप्तिः अस्ति । अत्र कल्पे साऽपि निरस्ता । तथा हि समवायावच्छिन्नसत्तात्वावच्छिन्नसत्तायाः अधिकरणता द्रव्य-गुण-कर्मषु । तत्र गुणे कपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य अधिकरणता एव नास्ति, किन्तु कपिसंयोगाभावादीनां निरवच्छिन्ना अधिकरणता अस्ति। कपिसंयोगवति वृक्षादौ च यद्यपि कपिसंयोगाभावाभावस्य-कपिसंयोगस्य शाखावच्छेदेन अधिकरणता अस्ति।

तथापि, सा शाखावच्छिन्ना । न तु निरवच्छिन्ना । अतः सा न गृह्यते, किन्तु वृक्षे वृक्षत्वादीनां निरवच्छिन्ना अधिकरणता गृह्यते । अथ च कपिसंयोगाभावाभावत्वविशिष्टेन कपिसंयोगेन साध्याभावात्मकेन निरूपिता अधिकरणता गुणादौ तु नास्ति एव, वृक्षादौ तु शाखावच्छिन्ना अस्ति । तथा च गुणादिनिष्ठायां गुणत्वादिनिरूपित निरवच्छिन्नाधिकरणतायां कपिसंयोग-निरूपिताधिकरणतात्वं नास्ति । एवं वृक्षादिनिष्ठायां वृक्षत्वादि निरूपिताधिकरणतायां कपिसंयोगनिरूपिताधिकरणतात्वं नास्ति एव । यतो निरवच्छिन्नाधिकरणतायां साविच्छन्न अधिकरणतात्वं न वर्तते एव । तथा च अत्र लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः । एवं

इति अत्रापि अव्याप्तिवारणं स्वयमेव अभ्युह्यम् ।

इत्थं तावत् प्रथमलक्षणं विस्तरतो निरूपितम् अथ द्वितीयं लक्षणं आरभ्यते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : બીજાઓ વળી આ પ્રમાણે કહે છે કે, **"હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન હેતુતાઅવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન હેતુ(સ્વ) અધિકરણતાશ્રયવૃત્તિ યત્નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા, તદ્વૃત્તિનિરુક્તસાધ્યા ભાવત્વવિશિષ્ટ નિરૂપિત યથોક્ત સંબંધાવચ્છિન્નાધિકરણતાત્વકત્વમ્"** વ્યાપ્તિઃ ।

આનો અર્થ સમજવો પડશે.

હેતુના અધિકરણમાં અધિકરણતા આવી. તે અધિકરણતાવાળું તે અધિકરણ બન્યું. તેમાં જે નિરવચ્છિન્ન-અધિકરણતા છે. તેમાં નિરુક્ત સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટથી નિરુપિત યથોક્ત સંબંધાવચ્છિન્ન અધિકરણતાત્વ ન રહેવું જોઈએ. તો, એ અધિકરણતાત્વનો નિરુપક હેતુ તાદશઅધિકરણતાત્વક બને. તેમાં, તાદશાધિકરણતાત્વકત્વ આવે.

વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સંયોગાવચ્છિન્ન-ધૂમત્વાવચ્છિન્ન ધૂમની અધિકરણતાનો આશ્રય મહાનસાદિ બનશે. તેમાં રહેલી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા તે ધૂમની છે જ. હવે, તે મહાનસમાં વહ્નિ-અભાવ નિરૂપિત એવી તાદશ-અધિકરણતા નથી. એટલે, એ નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતામાં સાધ્યાભાવત્વવિશિષ્ટનિરૂપિત-યથોક્તસંબંધાવચ્છિન્ન અધિકરણતાત્વ એ રહેતું નથી. અને, આ અધિકરણતાત્વનો નિરૂપક ધૂમ છે. માટે, ધૂમમાં અધિકરણતાત્વકત્વ રહી જતાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

ધૂમવાન્ વહ્નેઃ માં વહ્નિ-અધિકરણતાશ્રય-અયોગોલકમાં વૃત્તિ નિરવચ્છિન્નાધિકરણતામાં ધૂમાભાવનિરૂપિત નિરુક્ત-અધિકરણતાત્વ રહેલું છે. અવૃત્તિ નથી. માટે, લક્ષણ સમન્વય ન થતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

"કેચિત્" અને આ **"અન્યે"** મતમાં એટલો ફર્ક છે કે, 'કેચિત્' મતમાં સાધ્યાભાવની નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા એ વિશેષણઘટક હતી. અને, હેત્વધિકરણતા એ વિશેષ્યઘટક હતી. જ્યારે 'અન્યે' મતમાં હેત્વધિકરણતા વિશેષણઘટક છે. અને સાધ્યાભાવાધિકરણતા એ વિશેષ્યઘટક છે. આમ બે ય માં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવની અદલા-બદલી થયેલી છે.

એ ઉપરાંત મહત્વની વાત તો એ છે કે, આ **'અન્યે'** મતમાં **કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્** કે **કપિસંયોગિભેદવાન્ ગુણત્વાત્** એ બેયમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. તે આ પ્રમાણે-કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્ માં, હેતુતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન સત્તાત્વાવચ્છિન્ન એવી સત્તાની અધિકરણતા દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં છે. તે દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં કપિસંયોગવાન્ વૃક્ષ પણ આવે. અને, ગુણાદિ પણ આવે. એમાં, વૃક્ષમાં

કપિસંયોગાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા તો છે જ નહી. એટલે, ગુણાદિમાં રહેલી એવી જ નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા લેવાની છે. હવે, કપિસંયોગાભાવાભાવ-કપિસંયોગથી નિરૂપિત એવી અધિકરણતા તો તે ગુણાદિમાં નથી. એટલે ગુણમાં રહેલી નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતામાં સાધ્યાભાવનિરૂપિત અધિકરણતાત્વ આવતું નથી. એટલેકે, નિરવચ્છિન્નાધિકરણતામાં અવૃત્તિ એવું સાધ્યાભાવ-નિરૂપિતાધિકરણતાત્વ મળી જાય છે. અને, તેનો નિરૂપક સત્તા બની જતા, તેમાં તાદશ-અધિકરણતાત્વકત્વ આવી જાય. એટલે, અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જો કે, સત્તાધિકરણતાના આશ્રય એવા વૃક્ષમાં પણ વૃક્ષત્વાદિજાતિની નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા છે જ. અને કપિસંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ નિરૂપિત અધિકરણતા પણ છે જ. પણ, એ બે અધિકરણતા જુદી હોવાથી, વૃક્ષત્વાદિની નિરવચ્છિન્નાધિકરણતામાં કપિસંયોગનિરૂપિત-અધિકરણતાત્વ રહેતું નથી, માટે એ રીતે પણ લક્ષણ સમન્વય તો થઈ જ જાય છે.

અહીં, ખ્યાલ રાખવો કે, હેતુનાં અધિકરણતાના આશ્રયમાં પાછી જે અધિકરણતા લેવાની છે. એ સાધ્યાભાવની મળે છે કે નહીં ? એ જ જોવાનું છે. જો એ નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા સાધ્યાભાવની હોય, તો તે અધિકરણતામાં સાધ્યાભાવાધિકરણતાત્વ મળી જતાં લક્ષણ સમન્વય ન થાય. એટલે, અહીં, "હેતુ-અધિકરણતાશ્રયવૃત્તિ-અધિકરણતા" એમ લખવાને બદલે સીધું હેતુ-અધિકરણતામાં... એમ કેમ ન લખ્યું ? એવો પ્રશ્ન ન કરવો. કેમકે, બે ય અધિકરણતાઓ જુદી જુદી લેવાની છે.

કપિસંયોગિભિન્નં ગુણત્વાત્માં પણ, ગુણત્વાધિકરણગુણમાં કપિસંયોગવત્ભેદ રહેલો હોવાથી, તાદશ ભેદાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા ન મળે. પણ, ગુણત્વાદિની જ નિરવચ્છિન્નાધિકરણતા મળે. અને, તેમાં તો કપિસંયોગવત્ભેદાભાવ(=કપિસંયોગ)નિરૂપિતાધિકરણતાત્વ અવૃત્તિ જ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

આમ, આ ત્રીજા મતમાં એ વિશેષતા છે કે, આ બે સ્થળોમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવતી નથી. પૂર્વના બે ય મતોમાં, કપિસંયોગાભાવવાળા સ્થળે તો અવ્યાપ્તિ આવતી જ હતી.

આમ, મતાંતરો સહિત અહીં પ્રથમ લક્ષણ પુરું થયું.

माथुरी : लक्षणान्तरमाह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् तदवृत्तित्वमर्थः, कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकाऽव्याप्तिवारणाय साध्यवद्भिन्नेति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राञ्चः ।

चान्द्रशेखरीया : मूलोक्तं प्रथमं लक्षणं **'कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वात्'** इति अत्र अव्याप्तम् मूले कपिसंयोगाभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य सत्वात्, अतो द्वितीयं लक्षणमाह साध्यवत्भिन्नसाध्याभाववद्-अवृत्तित्वम् इति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : મૂળમાં લખેલું પ્રથમ લક્ષણ તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવા કપિસંયોગાદિ સાધ્ય સ્થળે અવ્યાપ્ત બને છે. **'વૃક્ષઃ કપિસંયોગવાન્ એતદવૃક્ષત્વાત્'** માં કપિસંયોગાભાવવત્ તરીકે મૂલાવચ્છેદેન વૃક્ષ છે. અને, તેમાં કપિસંયોગત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે. એટલે, હવે બીજું લક્ષણ કહે છે.

चान्द्रशेखरीया : अत्र प्राञ्चः यदि 'साध्यवत्भिन्नं' इति नोच्यते । तदा साध्याभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य सत्त्वात् अव्याप्तिः । अतः साध्यवत्भिन्नत्वम् साध्याभाववतो विशेषणम् । तथा च वृक्षः

साध्यवत्भिन्नो न । अतः साध्यवत्भिन्ने साध्याभाववति च भूतलादौ एतद्वृक्षत्वस्य अवृत्तित्वात् लक्षण-समन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : સાધ્યવત્ભિન્ન એવો જે સાધ્યાભાવવાન્ હોય, તેમાં હેતુની અવૃત્તિતા એ વ્યાપ્તિ છે. વૃક્ષ એ કપિસંયોગવત્ભિન્ન નથી. માટે, ભૂતલાદિ જ સાધ્યવત્ભિન્ન એવા સાધ્યાભાવવત્ તરીકે લેવાશે. અને, તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ ન રહેલ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય. જો, સાધ્યવત્ભિન્ન ન મુકે, તો વૃક્ષ સાધ્યાભાવવત્ બને. અને, તેમાં હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

माथुरी : तदसत् । साध्याभाववदित्यस्य व्यर्थतापत्तेः, साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

नव्यास्तु साध्यवद्भिन्ने साध्याभावः, साध्यवद्भिन्नसाध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमिति सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययः, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः ।

एवं च साध्यवद्भिन्नवृत्तीत्यनुक्तौ संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः, तदुपादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगाभावो गुणादिवृत्तिः संयोगाभाव एव, अधिकरणभेदेनाऽभावभेदात् तद्वदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : तत् असत् । एवं सति साध्याभाववत् इति पदं व्यर्थं स्यात् । यतः साध्यवत्भिन्ने भूतलादौ एतद्वृक्षत्वस्य अवृत्तित्वात् एव लक्षणसमन्वयः । न तत्र साध्याभाववत्पदस्य आवश्यकता । तथा च मूलोक्तं लक्षणं असंगतं स्यात् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનોની આ વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી. કેમકે, આ અર્થ કરીએ તો પછી સાધ્યભાવવત્ એ પદ વ્યર્થ જ બની જાય. સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે ભૂતલાદિ આવે, અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ ન હોવાથી લક્ષણસમન્વય થાય. એટલે, સાધ્યાભાવવત્ પદ નકામું બને.

चान्द्रशेखरीया : अस्माकं नव्यानां मते तु साध्यवत्भिन्ने यः साध्याभावः तद्वान् यः, तस्मिन् अवृत्तित्वम् इत्यर्थः । तथा च सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययकरणेन व्युत्पत्तिः स्वीकरणीया । एवं च साध्यवत्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववत्-अवृत्तित्वम् इति फलितोऽर्थः । अत्र "साध्यवत्भिन्नवृत्ति" इति अनुक्तौ, **संयोगी द्रव्यत्त्वात्** इति अत्र अव्याप्तिः । यतः द्रव्यमपि तत्तद्देशावच्छेदेन संयोगाभाववत् अस्ति एव । तथा च साध्याभाववत् द्रव्यं अपि । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । किन्तु साध्यवत्भिन्नवृत्तित्वविशेषणे प्रोक्ते नाव्याप्तिः । साध्यवत्भिन्नं न द्रव्यं । किन्तु गुणादयः । तस्मिन् वृत्तिः यः संयोगाभावः । तद्वान् स गुणः एव । तस्मिन् च द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

न च साध्यवत्भिन्ने गुणे वृत्तिः यः संयोगाभावः स एव वृक्षादिद्रव्ये वर्तते । अधिकरणभेदेनाऽपि अभावस्य एकत्वाङ्गीकारात्, तथा च तादृशसंयोगाभाववान् वृक्षः, तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः इति वाच्यम् अत्र कल्पे अधिकरणभेदेन अभावस्य भिन्नत्वात् न दोषः । अर्थात् गुणवृत्तिः साध्याभावो द्रव्यवृत्ति

साध्याभावात् भिन्नः एव । तथा च साध्यवत्भिन्ने गुणादौ वृत्तिः यः साध्याभावो तद्वात् न द्रव्यं । किन्तु गुणादयः । तस्मिन् च द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : નવ્યો : માટે **'સાધ્યવત્ભિન્ને યઃ, સાધ્યાભાવઃ, તદ્વાન યઃ, તસ્મિન્ અવૃત્તિત્વમ્'** એ પ્રમાણે જ વ્યુત્પત્તિ કરવી. અર્થાત્ સપ્તમીતત્પુરૂષ સમાસ કરી પછી વત્ પ્રત્યય લગાડીને સમાસ કરવાનો છે.

આનો, અર્થ એ થાય કે, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિઃ યઃ સાધ્યાભાવઃ, તદ્વત્-અવૃત્તિત્વમ્ એમ અર્થ થશે. હવે જો સાધ્યવત્ ભિન્નવૃત્તિ ન મુકીએ. તો, **'સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્'**માં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે, કોઈપણ દ્રવ્ય કોઈપણ સંયોગનું નિરવચ્છિન્ન અધિકરણ ન બને. એટલે, દરેક દ્રવ્યો તત્તદવચ્છેદેન સંયોગાભાવવાન્ તો બનવાના જ છે. અને તેઓમાં દ્રવ્યત્વ રહેલું હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ એમ મુકીએ. એટલે, આ સંયોગાભાવ એ સાધ્યવત્ભિન્નમાં વૃત્તિ નથી. કેમકે, આ સંયોગાભાવ દ્રવ્યમાં રહેલો લીધેલો છે. અને, તે દ્રવ્ય તો સાધ્યવત્ છે જ. સાધ્યવત્ભિન્ન નથી. એટલે, આ સંયોગાભાવ એ સાધ્યવદ્ભિન્નવૃત્તિ તરીકે ન લઈ શકાય. માટે, સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે ગુણાદિ જ લેવાય, અને તેમાં રહેલો સંયોગાભાવ એ દ્રવ્યમાં તો ન જ રહે. એટલે, એ સંયોગાભાવવત્ તરીકે તે ગુણાદિ જ આવે. અને, તેમાં હેતુ ન હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થાય.

પ્રશ્ન : ગુણમાં રહેલો સંયોગાભાવ એ જ દ્રવ્યમાં રહેલો છે. એટલે, સાધ્યવદ્ભિન્નગુણમાં વૃત્તિ એવો જે સંયોગાભાવ છે, એ જ સંયોગાભાવવાળો દ્રવ્યમાં છે. અને તેમાં દ્રવ્યત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : અધિકરણભેદથી અભાવો જુદા માનેલા છે. એટલે સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં રહેલો સંયોગાભાવ એ ગુણમાં જ રહે. તે દ્રવ્યમાં ન રહે. દ્રવ્યમાં રહેલો સંયોગાભાવ તદ્દન જુદો છે. આમ, તે સંયોગાભાવવત્ તરીકે તો ગુણ જ આવે. તેમાં દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

माथुरी : न च तथापि साध्यवद्भिन्नाऽवृत्तित्वमित्येवाऽस्तु किं साध्याभाव-वदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तलक्षणे तस्याऽप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात्, तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तर्हि प्राग्वत् साध्याभाववत् इति पदं व्यर्थमेव । साध्यवद्भिन्नं गुणादि, तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्वात् साध्याभाववत्पदं विनाऽपि लक्षणसमन्वयः । अयमत्राशयः ।

स्वसमानाधिकरण-साध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित-स्ववत्त्वम् हेतौ व्यर्थत्वम् । "**वह्निमान नीलधूमात्**" इति अत्र स्वं-हेतुतावच्छेदकत्वेन अभिमतो नीलधूमत्वं धर्मः । तत्समानाधिकरणं धूमत्वं । तद् धूमत्वं वह्निनिरूपितव्याप्यतावच्छेदकं नीलधूमत्वभिन्नमेव । तथा च स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्य-तावच्छेदकधर्मान्तरं अत्र धूमत्वं । तेन घटितम् नीलधूमत्वम् । तदेव स्वं । तद्वान् नीलधूमो व्यर्थः इति कथ्यते ।

एवम् अत्र व्याप्तिलक्षणं स्वेतरभेदानुमितौ हेतुः भवति । तथाहि-**व्याप्तिः स्वेतरभेदवती साध्यवत्भिन्नवृत्ति-साध्याभाववद्-अवृत्तित्त्वात्** । अत्र हेतुतावच्छेदकं तादृशावृत्तित्वत्वं एव स्वं, अत्र च "साध्याभाववत्" इति पदं विनापि व्याप्तिलक्षणं निर्दोषं भवति । अतो, अयं हेतुः व्यर्थः । अर्थात् स्वं तादृश-अवृत्तित्वत्वम्, तद्घटितं इदं स्वं, तद्वान् अयं हेतुः । तथा च अयं हेतुः व्यर्थः इति प्रतिभाति इति **चेत्** अविचार्यैव भवता दोषारोपणं क्रियते । यतो भवदुक्तदोषो प्राचीनमते आगच्छति । तथाहि-तेषां मते

साध्यवत्भिन्नः यः साध्याभाववान् तद्-अवृत्तित्वम् इति व्युत्पत्तिः । एवं च कर्मधारयसमासादरणे, यः साध्याभाववान् स एव साध्यवत्भिन्नः । तथा च अवृत्तित्वम् यथा साध्याभाववत्=संयुक्तं, एवं साध्यवत्भिन्नसंयुक्तं अपि भवति । एवं च अत्र लक्षणे साध्यवत्भिन्न-अवृत्तित्वम् घटकं अस्ति । तदेव च साध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरं अपि अस्ति । तद्घटितं च इदं साध्यवत्भिन्न-साध्याभाववत्-अवृत्तित्वत्वं स्वं । तद्वान् अयं हेतुः इति स व्यर्थः संपद्यते ।

किन्तु अस्माकं मते नेयमापत्तिः । यतः, साध्यवत्भिन्नवृत्तिः यः साध्याभावः, तद्वान् यः, तस्मिन् अवृत्तित्वम् इति व्युत्पतिः अस्माभिः आदृता । अत्र च न कर्मधारयसमासः अतो अत्र अवृत्तित्वम् न साध्यवत्भिन्नेन सह संयोज्यते । अतो, अत्र साध्यवत्भिन्न-अवृत्तित्वम् न घटकं तथा च यद्यपि साध्यवत्भिन्न-अवृत्तित्वत्वम् यद्यपि साध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरं अस्ति । तथापि न तद्घटितं अस्मदभिमतं साध्यवत्भिन्नवृत्ति-साध्याभाववत्-अवृत्तित्वत्वम् । अतो न अयं हेतुः व्यर्थः आपादयितुं शक्यते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો તો પછી "સાધ્યાભાવવત્" શબ્દ મુકવાની જરૂર જ નથી. કેમકે, સાધ્યવત્ ભિન્ન તરીકે ગુણાદિ જ આવશે. અને, તેમાં દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી, એ રીતે જ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

આશય એ કે, કોઈપણ લક્ષણ સ્વેતરભેદની અનુમિતિ કરાવી આવે. એ અનુમિતિમાં એ લક્ષણ હેતુ તરીકે બને. અને, સ્વસમાનાધિકરણ. પ્રકૃતસાધ્ય વ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તરથી ઘટિત એવો હેતુતાવચ્છેદક ધર્મ વ્યર્થ તરીકે ગણાય છે. તે ધર્મવાળો હેતુ પણ વ્યર્થ બને.

જેમકે, વહ્નિમાન્ નીલધૂમાત્ અહીં, નીલધૂમત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક છે. એ સ્વથી લેવું. હવે, ધૂમત્વ એ પણ વહ્નિસાધ્યની વ્યાપ્યતાનો અવચ્છેદક બને જ છે. અને, ધૂમત્વ એ નીલધૂમત્વને સમાનાધિકરણ પણ છે. અને એ જ ધૂમત્વ એ નીલધૂમત્વમાં ઘટક તરીકે છે. આમ, નીલધૂમત્વ એ સ્વ-સમાનાધિકરણ અને વહ્નિવ્યાપ્યતાવચ્છેદક એવા ધૂમત્વનામના ધર્માન્તરથી ઘટિત છે. અને, તેથી તે નીલધૂમત્વવાળો નીલધૂમ હેતુ વ્યર્થ ગણાય છે.

તેમ, અહીં સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વ એ વ્યાપ્તિનું લક્ષણ છે. એટલે, વ્યાપ્તિઈતર ભેદની અનુમિતિમાં આ લક્ષણ હેતુ બને. પણ, એમાં સાધ્યાભાવવત્ ન લખે, તો પણ ચાલે છે. એટલે, આ લક્ષણ=હેતુ વ્યર્થ બની જાય છે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્.... અવૃતિત્વત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક છે. અને એ સ્વેતરભેદની વ્યાપ્યતાનો અવચ્છેદક અહીં લીધો છે. તો બીજી બાજુ સ્વેતરભેદવ્યાપ્ય તરીકે સાધ્યવત્ ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ પણ મળે છે. એટલે, સાધ્યવત્ ભિન્ન-અવૃત્તિત્વત્વ એ પણ સ્વેતરભેદ વ્યાપ્યતાવચ્છેદક બને છે. આ બેય ધર્મો સમાનાધિકરણ પણ છે. પણ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વત્વમાં સાધ્યવત્-ભિન્ન-અવૃત્તિત્વત્વ એ ઘટક તરીકે છે જ નહી. એટલે, એ સ્વસમાનાધિકરણ-વ્યાપ્યતાવચ્છેદક ધર્માન્તર-સાધ્યવત્ભિન્ન-અવૃતિત્વત્વથી ઘટિત ન હોવાથી વ્યર્થ બનતું નથી.

ખ્યાલ રાખવો કે, પ્રાચીનોએ સાધ્યવત્ભિન્નો યઃ સાધ્યાભાવવાન્ તદ્ અવૃત્તિત્વમ્ એમ સમાસ કરેલો. હવે, આ કર્મધારય કર્યો હોવાથી જે સાધ્યાભાવવાન્ છે, એ જ સાધ્યવત્ભિન્ન ગણાય. અને તેથી સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વ જેમ આમાં ઘટક છે. તેમ, સાધ્યવત્ભિન્નઅવૃત્તિત્વમ્ પણ આમાં ઘટક બને છે.

એટલે, એમના મતે તો, સાધ્યવત્‌ભિન્ન-સાધ્યાભાવવત્‌-અવૃત્તિત્વત્વ એ સાધ્યવદ્‌ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ નામના "સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તરથી ઘટિત હોવાથી એમને માન્ય લક્ષણ ખોટું પડે. વ્યર્થ ગણાય.

પણ, નવ્યોના મતે, સાધ્યવત્‌ભિન્નમાં વૃત્તિ એવો સાધ્યાભાવ લીધો છે, અને તે સાધ્યાભાવવત્‌માં અવૃત્તિત્વ લીધેલ છે. એટલે, આમાં સાધ્યવત્‌ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ ઘટક તરીકે નથી બનતું. અને એટલે જ, અમારા મતે, સાધ્યવત્‌ભિન્ન-વૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્‌-અવૃત્તિત્વ એ સ્વ-સામાનાધિકરણ-સાધ્યપ્યાપ્યતાવચ્છેદક ધર્માન્તરથી ઘટિત ન હોવાથી એ વ્યર્થ ન બને.

चान्द्रशेखरीया : ननु मा भवतु लक्षणं व्यर्थं । तथापि साध्यवत्-भिन्नअवृत्तित्वलक्षणे उक्ते लाघवं तु भवति एव । तत्किं तत् परित्यज्य इदं उच्यते इति चेत् । तत् अपि स्वतन्त्रं पंचमलक्षणरूपं कथयिष्यमाणमेव, इति न दोषः । एकस्यापि वस्तुनो गुरुलघुभूतानि प्रभूतानि लक्षणानि भवन्ति एव । तत्र लघु एकमेव लक्षणं वक्तव्यं इति आग्रहस्तु नोचितः इति भावः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ભલે, આ લક્ષણ વ્યર્થ રૂપે ન બને. તો પણ, સાધ્યવત્ ભિન્ન-અવૃત્તિત્વ એ લક્ષણ કરવાથી લાઘવ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે. તો એ જ કહોને ?

ઉત્તર : એ પણ સ્વતંત્ર પાંચમા લક્ષણ તરીકે કહેવાના જ છીએ. એક જ વસ્તુના નાના મોટા ઘણા લક્ષણો હોઈ શકે છે.

माथुरी : न च तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्तद्वदवृत्तित्वमित्येवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमप्यत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभाववत्त्वात्, भावरूपाऽभावस्य चाऽधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि साध्यवत्भिन्नवृत्ति-साध्याभाववत्-अवृत्तित्वम् इति अत्र "साध्याभाव" पदं निरर्थकम् । केवलं साध्यवत्भिन्नवृत्ति-वत्-अवृत्तित्वम् इत्येव लक्षणं सम्यग् । '**वह्निमान् धूमात्**' इति अत्र वह्निमत्भिन्ने भूतलादौ वृत्तिः धूमाभावादिः । तद्वत् भूतलं । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः । एवं '**संयोगी द्रव्यत्त्वात्**' इति अत्रापि संयोगवत्भिन्ने गुणे वृत्तिः गुणत्वं संयोगाभावो वा। तद्वान् गुणः । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् नाव्याप्तिः इति **चेत्** न भूतले वह्नि-अभाववत् द्रव्यत्वमपि वर्तते । तद्वान् च महानसादिः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । एवं संयोगवद्भिन्ने गुणे सत्ता वर्तते। तद्वान् च द्रव्यं । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः ।

न च तथापि साध्यवत्भिन्नवृत्ति-अभाववत्-अवृत्तित्वम् इत्येव वक्तव्यं । साध्यपदं न निवेश्यम् । भूतले वर्तमानं द्रव्यत्वं न अभावरूपं । अतः स न गृह्यते । किन्तु धूमादि-अभावः एव । तद्वत् च तद् भूतलं। तस्मिन् धूमस्य अभावात् लक्षणसमन्वयः । एवं गुणेऽपि सत्ता न गृह्यते । किन्तु द्रव्यत्वादि-अभावः एव । तद्वान् गुणः एव । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् नाव्याप्तिः इति **वाच्यम्** द्रव्यत्वाभावाभावोऽपि द्रव्यत्वं एव । तथा च भूतले अभावत्वेन द्रव्यत्वाभावाभावो गृह्ते । स च द्रव्यत्वं । तद्वान् च महानसादिः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । एवं गुणे अभावत्वेन सत्ता-अभाव-अभावो गृह्यते । स च सत्तारूपः । तद्वान्

द्रव्यं । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । अतः केवलं अभावपदं न युक्तिमत् । ननु भवतां कापि वाक्चातुरी । यद् अनन्तरं एव अधिकरणभेदेन अभावभेदं उक्त्वा इदानीं गुणवृत्तिसत्ताभावाभावः एव द्रव्येऽपि स्थाप्यते । यदि हि अधिकरणभेदेन अभावो भिन्नः । तर्हि गुणवृत्ति सत्ता-अभावाभावो द्रव्ये न वर्तते । किन्तु गुणे एव । तस्मिन् च द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् न अव्याप्तिः इति चेत् तर्हि अविमृश्यैव असदारोपकरणम् । यतः अस्माभिः अभावरूपो अभावः एव अधिकरणभेदेन भिन्नः कथितः । भावरूपो द्रव्यत्वाभावाभावादिस्तु न अधिकरणभेदेन भिन्नः । गुणवृत्तिसत्ताभावाभावस्तु भावरूपः सत्तात्मकः एव । अतः स एव द्रव्येऽपि वर्तते। तथा च गुणवृत्तिसत्ता-अभावाभाववत् द्रव्यमपि । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिनदी दुस्तरा एव । एवं वह्निमत्भिन्ने भूतलादौ वृत्तिः द्रव्यत्वाभावाभावो द्रव्यत्वरूपः । तद्वान् महानसादिः, तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । अतः साध्यवत्भिन्नवृत्ति-साध्याभाववत्-अवृत्तित्वम् इत्येव लक्षणं सम्यक् । वह्निमत्भिन्न-भूतलादिवृत्ति-साध्याभावो वह्नि-अभावः । तद्वान् भूतलमेव, तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः। संयोगी द्रव्यत्त्वात् इति अत्र च संयोगवत्भिन्ने गुणे वृत्तिः साध्याभावः संयोगाभावः । तद्वान् गुणः एव । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः । इत्थं सर्वं सूपपन्नम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, સાધ્યવત્‌ભિન્નવૃત્તિ-મદ્-અવૃત્તિત્વમ્ એમ કહો, તોય ચાલે. "સાધ્યાભાવ" એ પદ મુકવાની જરૂર નથી. 'સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્' એમાં સંયોગવત્‌થી ભિન્ન તરીકે ગુણ, અને તેમાં વૃત્તિ એવો સંયોગાભાવ. અને, એ વાળો તે ગુણ જ બનશે. અને, તેમાં તો દ્રવ્યત્વ હેતુ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! સાધ્યવત્ ભિન્નગુણમાં વૃત્તિ તરીકે તો સત્તા વગેરે પણ છે. અને તે વાળા દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ રહેતું હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : 'સાધ્યવત્ અન્યવૃત્તિ-અભાવ-વત્ અવૃત્તિ' એમ કહો, તો ઉપર વાંધો ન આવે. 'સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્' માં તો, સાધ્યવત્‌ભિન્ન-ગુણમાં વૃત્તિ એવો અભાવ તરીકે તો દ્રવ્યત્વાભાવ અને સંયોગાભાવાદિ જ આવે. સત્તાદિ ન લેવાય. અને, તે વાળા તો ગુણાદિ જ છે. અને, તેમાં દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટે.

'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'માં પણ, સાધ્યવત્‌ભિન્ન એવા ભૂતલાદિમાં વૃત્તિ એવો અભાવ તો ધૂમાભાવાદિ જ લેવાય. દ્રવ્યત્વ એ અભાવ ન હોવાથી તે ન લેવાય. અને, તે ધૂમાભાવવાન્ તરીકે તો ભૂતલ-હ્રદાદિ જ આવે. તેમાં ધૂમ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટે.

ઉત્તર : તમારી ભુલ છે. ગુણમાં સત્તા-અભાવ-અભાવ રહેલો જ છે. એટલે, અભાવ તરીકે આ અભાવ પણ લેવાય. અને એ તો સત્તારૂપ જ છે. અને તેવાળા દ્રવ્યમાં હેતુ દ્રવ્યત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

વહ્નિમાન્ ધૂમાત્‌માં... ભૂતલમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ-દ્રવ્યત્વ છે જ. એટલે, અભાવ તરીકે આ અભાવ લેવાય. અને, તે અભાવવાળો તો મહાનસાદિ પણ બને જ. કેમકે, મહાનસમાં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ-દ્રવ્યત્વ છે જ. અને, તેમાં, વહ્નિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : તમે તો અધિકરણભેદથી અભાવ જુદો માનેલો છે. તો, ભૂતલમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ અને મહાનસમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ જુદા જ છે. તો, ભૂતલવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવાળો ભૂતલ જ બનવાનો. મહાનસ ન બને. અને, એટલે ભૂતલમાં તો વહ્નિ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ રીતે, 'સંયોગી સત્વાત્'માં

પણ સમજી લેવું.

ઉત્તર : ભાવરૂપ જે અભાવ છે, એ અધિકરણભેદથી જુદો જુદો નથી માનેલો. એટલે, દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ તો દ્રવ્યત્વરૂપ હોવાથી, તે ભૂતલ+મહાનસમાં એક જ છે. અને, તેથી ભૂતલવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવાળો તો મહાનસ પણ બને. અને, તેમાં વહ્નિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે જ, "સાધ્ય" પદ મુકવું પણ જરૂરી બને છે. એટલે, સાધ્યવત્‌ભિન્ન એવા ગુણમાં વૃત્તિ સંયોગાભાવ જ લેવાય. અને તે ભાવરૂપ ન હોવાથી, દ્રવ્યમાં રહેલા સંયોગાભાવથી જુદા છે. અને, માટે, ગુણવૃત્તિ સંયોગાભાવવાળા તરીકે ગુણ જ આવે. અને, તેમાં તો દ્રવ્યત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ રીતે, ભૂતલવૃત્તિ-એવો વહ્નિ-અભાવ જ લેવાનો. અને, તે અભાવવાળું તે જ ભૂતલ બને. તેમાં ધૂમ ન હોવાથી ત્યાં પણ લક્ષણ ઘટી જાય છે.

माथुरी : ननु तथापि घटत्वघटाऽऽकाशसंयोगान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यादौ घटाऽनधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाऽभावस्य गगने सत्त्वात्सद्धेतुतयाऽव्याप्तिः । साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसंयोगरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात्तत्र च हेतोर्वृत्तेः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु **'घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभाववान् गगनत्त्वात्'** इति अत्र अव्याप्तिः भविष्यति । अत्र च अन्यतरं नाम द्वयोः पदार्थयोः मध्ये किञ्चिदपि एकम् । अत्र गगने घटत्वं नास्ति । तथा यत्र देशे घटो नास्ति, तद्देशावच्छेदेन गगने घटाकाशसंयोगोऽपि नास्ति । अतो गगने अन्यतरयोः मध्ये एकस्याऽपि अवृत्तित्त्वात् गगने अन्यतराभावो अस्ति एव । तथा च इदं सत् स्थानम् ।

किन्तु अव्याप्तिः भवति । तथाहि घटे तावत् घटत्वं अस्ति एव । अतो घटे अन्यतरं अस्ति, अतो घटः अन्यतराभाववान् नास्ति । तथा च पटादयः एव अन्यतराभाववन्तः साध्यवन्तो गृह्यन्ते । तद्भिन्नो घटः । तस्मिन् अन्यतराभावाभावः साध्याभावरूपो घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतरात्मको अस्ति । तदेव अन्यतरं गगने घटदेशावच्छेदेन वर्तते । तथा च तादृशसाध्याभाववत् गगनं । तस्मिन् गगनत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વાન્યતરાભાવવાન્ ગગનત્વાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. અન્યતર=બેમાંથી એક. ગગનમાં ઘટાકાશસંયોગ+ઘટત્વ એ બેમાંથી કોઈપણ એક છે ? એનો ઉત્તર આપવો હોય તો ગગનમાં ઘટત્વ તો નથી જ. અને જે ભાગમાં ઘટ નથી તે દેશાવચ્છેદેન એ ગગનમાં ઘટાકાશસંયોગ પણ નથી. આમ એ ગગનમાં બેમાંથી એક પણ નથી. માટે, અન્યતરનો અભાવ મળી જાય છે. આમ, આ સ્થાન સાચું છે. પણ છતાં અહીં ઘટમાં ઘટત્વ તો સુતરાં છે. એટલે અન્યતરવાળો ઘટ બની જાય છે. ઘટ એ અન્યતરના અભાવવાળો નથી. પણ, પટાદિ જ આ સાધ્યવાળા બને છે. અને તેનાથી ભિન્ન એવો ઘટ મળે. અને તેમાં વૃત્તિ એવો સાધ્યાભાવ=તાદશાન્યતરાભાવાભાવ= ઘટાકાશસંયોગઘટત્વાન્યતર મળે અને તે અન્યતર એ ગગનમાં ઘટદેશાવચ્છેદેન રહે છે, કેમકે ઘટદેશાવચ્છેદન આકાશમાં ઘટકાશસંયોગ હોવાથી, અન્યતરવાન્ તરીકે ગગન મળે. અને તેમાં ગગનત્વ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે.

माथुरी : न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् ।

साध्याभावपदवैर्थ्यापत्तेः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्ट-वदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् इति चेत् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र मध्यस्थः प्राह साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टो यः साध्याभावः । तद्वान् यो भवति । तस्मिन् हेतोरवृत्तित्वमेव व्याप्तिः । अत्र घटः साध्यवद्भिन्नः । तस्मिन्घटे यो वर्तते । तस्मिन्वर्तमाना या वृत्तिता । तद्विशिष्टः अन्यतरस्तु घटे एव भवति । न तु गगनादौ । ततश्च अन्यतरात्मको यः साध्याभावः। तस्य घटे एव वर्तमानत्त्वात्, साध्याभाववान् घट एव गृह्यते । तत्र च घटे हेतुः नास्तीति नाव्याप्तिः इति ।

ननु एवं सति साध्याभावपदं निरर्थकम् । यतो अत्र साध्यवत्भिन्नः घटः । तस्मिन् वृत्तित्वविशिष्टं घटत्वं सत्ता द्रव्यत्वं वा तस्मिन्नेव घटे वर्तते । न तु अन्यस्मिन् । तथा च घटवृत्तित्वविशिष्टः द्रव्यत्वादिः घटे एव। तस्मिन् घटे गगनत्वस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयः इति साध्याभावपदस्य निरर्थकत्वम् । एवं वह्निमान् धूमात्, संयोगी द्रव्यत्त्वात् इत्यादौ अपि, साध्याभावपदं विनापि लक्षणसमन्वयः । तथा हि वह्निमत् भिन्नं भूतलादि । तस्मिन् वृत्तित्वविशिष्टं द्रव्यत्वं भूतलादौ एव । तथा च, साध्यवत्भिन्नवृत्तिमत् भूतलादि । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

एवं च संयोगवत्भिन्नगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादि गुणादौ एव । तथा च तादृशसत्तावान् गुणः । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः निरवकाशा एव इति न साध्यवत्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टत्वं साध्याभावे विशेषणं निवेशनीयम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : મધ્યસ્થ : સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ જે સાધ્યાભાવ હોય, તે વાળો જે બને, તેમાં હેતુની અવૃત્તિતાને જ વ્યાપ્તિ કહિશું. અહીં ઘટ એ સાધ્યવત્ભિન્ન છે. તે ઘટમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવો અન્યતર તો ઘટમાં જ રહેવાનો. એ ગગનાદિમાં ક્યાંય ન રહે. એટલે એ અન્યતર=સાધ્યાભાવ તો ઘટમાં જ રહેવાથી, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે ઘટ જ આવશે અને તેમાં હેતુ અવૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો તો પછી સાધ્યાભાવપદ લખવાની જરૂર જ ન રહે. સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વવિશિષ્ટવદ્-અવૃત્તિત્વમ્" આટલું લક્ષણ કરે, તો ય વાંધો ન આવે. વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં પણ, વહ્નિમત્ભિન્ન એવા ભૂતલમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું દ્રવ્યત્વ પણ, તે ભૂતલમાં જ રહે. એટલે તે વિશિષ્ટવત્ તરીકે ભૂતલ જ આવે. તેમાં હેતુ અવૃત્તિ જ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય.

એમ, **'સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્'**માં પણ, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવી સત્તા તો ગુણમાં જ રહે અને તેમાં દ્રવ્યત્વ હેતુ ન રહેવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે. અહીં પણ સાધ્યવત્ ભિન્ન તરીકે ઘટ છે અને તે ઘટવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું અન્યતર તો તે ઘટમાં જ રહે. અને તેથી અન્યતરવાન્ તરીકે ઘટ જ આવે. અને તેમાં તો ગગનત્વ અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

माथुरी : न, अभावाऽभावस्याऽतिरिक्ततामतेनैतल्लक्षणकरणात्, तथाचाऽधिकरणभेदेनाऽभावभेदात् साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभावात् ।

चान्द्रशेखरीया : न निवेशनीयम् तर्हि साध्यवत्भिन्नवृत्तित्व-विशिष्टत्वम् साध्याभावे विशेषणम् । तथापि

न अव्याप्तिः । यतो अभावाभावो न प्रतियोगिरूपः अपि तु अतिरिक्तः इति मतेनैव एतत्लक्षणं क्रियते । तथा च तादृशान्यतराभावाभावो न अन्यतररूपः । किन्तु अतिरिक्तः, प्रतियोगि-अधिकरण-अवृत्तिश्च । तथा च साध्यवत्भिन्ने घटे वृतिः यः अन्यतराभावाभावः, सः तादृशान्यतराभाववति गगने न वर्तते । एवमपि अधिकरणभेदेन अभावस्य भिन्नत्त्वात् घटाधिकरणे वृत्तिः तादृशान्यतराभावाभावः घटे एव वर्तते । तथा च साध्यवत्भिन्नवृत्ति-साध्याभाववान् घटः एव । तस्मिन् गगनत्वस्य अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः इति नाव्याप्तिः । न वा साध्याभावादिपदानां वैयर्थ्यम् इति निर्विघ्नः पन्थाः अस्माकम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અભાવનો અભાવ એ પ્રતિયોગિતારૂપ નથી પણ જુદો જ છે. એ મતાનુસારે જ આ લક્ષણ કરેલ છે. એટલે સાધ્યવત્‌ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વમ્ આજ લક્ષણ રાખશું. છતાં કોઈ વાંધો નહીં આવે. ઘટાકાશસંયોગ-ઘટત્વ-અન્યતરાભાવવાન્ પટાદિ બને, તેનાથી ભિન્ન ઘટ બને. તેમાં રહેલો તાદશાન્યતરાભાવાભાવ એ જુદો જ છે. તાદશાન્યતર રૂપ નથી. અને અધિકરણભેદથી અભાવ જુદો માનેલો હોવાથી આ અન્યતરાભાવાભાવ એ તો ઘટમાં જ રહેશે. આકાશાદિમાં ન રહે. અને આમ પણ આ અભાવ એ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ જ માનેલો છે. એટલે પ્રતિયોગી જ્યાં રહેશે, ત્યાં આ અભાવ ન જ રહે. એટલે, તાદશાન્યતરાભાવ=પ્રતિયોગી ગગનમાં છે. માટે, અન્યતરાભાવાભાવ એ ગગનમાં નથી જ રહેતો. એટલે, સાધ્યવત્‌ભિન્નવૃત્તિ-સાધ્યાભાવવાન્ તરીકે ગગન ન આવે. પણ, ઘટ જ આવે. અને તેમાં ગગનત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : न चैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैय्यर्थ्यमभावाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्वद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वादधिकरण-भेदेनाऽभावभेदादिति वाच्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तर्हि साध्याभाव इति अत्र साध्यपदं व्यर्थम् । यतो भवता एव उक्तम् यदुत अभावाभावो न प्रतियोगिरूपः, किन्तु भिन्नः। अधिकरणभेदेन अभावभेदश्च । तथा च 'वह्निमान् धूमात्' इति अत्र साध्यवत्भिन्ने भूतले यः द्रव्यत्वाभावाभावः । स न द्रव्यत्वरूपः, किन्तु अतिरिक्तः । अधिकरणभेदेन अभावभेदाच्च स द्रव्यत्वाभावाभावः, भूतले एव वर्तते । न तु महानसादौ । तथा च, साध्यवत्भिन्नवृत्ति अभाववत् भूतलं एव । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પછી, સાધ્યાભાવ...માં સાધ્યપદ એ વ્યર્થ બનવાની આપત્તિ આવશે. કેમકે આગળ જ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્‌માં સાધ્યવત્‌ભિન્ન એવા ભૂતલાદિ મળે અને તેમાં તો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ તો તમે જુદો જ કહ્યો છે. એટલે, એ અભાવ દ્રવ્યત્વરૂપ બનવાનો નથી. અને અભાવ અધિકરણભેદથી જુદો હોવાથી, ભૂતલાદિમાં રહેલો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ એ મહાનસાદિમાં રહેવાનો નથી. એટલે, સાધ્યવત્‌ભિન્નવૃત્તિ-અભાવવત્ તરીકે મહાનસાદિ આવવાના જ નથી. પણ એ ભૂતલાદિ જ આવશે અને તેમાં તો ધૂમ અવૃત્તિ જ હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

माथुरी : यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्या-

सस्तत्रैवाऽधिकरणभेदेनाऽभावभेदाभ्युपगमो न तु सर्वत्र, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वादसम्भववारणाय साध्यपदोपादानात् ।

चान्द्रशेखरीया : न, अभावाभावस्य अतिरिक्तत्वमतेनैव अस्य लक्षणस्य कृतत्वं अस्ति, इति मन्यामहे एव । किन्तु यत्र अभावे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्वरूपविरुद्धधर्माणां अध्यासः संभवति। तत्र तद्वारणायैव अधिकरणभेदेन अभावभेदो मन्तव्यः । सर्वत्र अधिकरणभेदेन अभावभेदो न मन्तव्यः । यथा हि, संयोगभावो द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणः, गुणे च प्रतियोगिव्यधिकरणः । अतः संयोगाभावे विरुद्धधर्माध्यासो भवति । तद्वारणाय अधिकरणभेदेन संयोगाभावो भिन्नो भिन्नो मन्तव्यः । किन्तु घटाभावादयः तु सर्वथा प्रतियोगिव्यधिकरणाः एवं । अतः तस्मिन् विरुद्धधर्माध्यासो न भवितुमर्हति । अतः घटाभावादयो न अधिकरणभेदेन भिन्नाः । तथा च साध्यपदानुपादाने संयोगवत्भिन्ने गुणे वृत्तिः यः घटाभावः । तद्वत् भूतलादि द्रव्यं । तस्मिन् द्रव्यत्वं वर्तते इति अव्याप्तिः । तद्वारणाय साध्यपदं आवश्यकं । तथा च गुणे वृत्तिः साध्याभावः संयोगाभावः । स च पूर्वोक्तरीत्या अधिकरणभेदेन भिन्नः । अतः तद्वान् गुणः एव । न तु द्रव्यादि। तस्मिन् गुणे द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः।

अत्र साध्यपदानुपादाने यथा असंभवदोषः, स च स्वयमेव विभावनीयः । गतार्थत्त्वात् न पुनरुक्तः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અભાવનો અભાવ જુદો છે, એ વાત તો આ મતમાં ખરી જ. પણ પ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણત્વપ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ અભાવમાં આવવાની શક્યતા હોય. ત્યાં તે અટકાવવા માટે જ અધિકરણભેદથી અભાવને જુદા જુદા માનવાના. **'સંયોગી દ્રવ્યત્વાત્'**માં સંયોગાભાવ એ ગુણાદિમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ છે અને એ જ સંયોગાભાવ એ દ્રવ્યમાં પ્રતિયોગિ-સમાનાધિકરણ છે. આમ, સંયોગાભાવમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વ અને પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણત્વ બે વિરુદ્ધ ધર્મો આવે છે. એ અટકાવવા માટે, દ્રવ્યમાં રહેલો સંયોગાભાવ અને ગુણાદિમાં રહેલો સંયોગાભાવ જુદા જુદા માનવા. એટલે, ગુણવૃત્તિ સંયોગાભાવ જુદો જ હોવાથી, એ અભાવવાળો દ્રવ્ય ભલે ન બને. પણ, ઘટાભાવાદિ તો ક્યારેય પ્રતિયોગિસમાનાધિકરણ બનતા નથી, એટલે તેમાં વિરુદ્ધધર્મો આવવાની શક્યતા નથી. તો આવા અભાવોને તો અધિકરણભેદથી પણ એક જ માન્યા છે, જુદા નથી માન્યા.

એટલે, હવે જો સાધ્યપદ ન મુકો, તો ગુણાદિમાં વૃત્તિ ઘટાભાવ એ જ ઘટાદિદ્રવ્યમાં રહેલો છે. એટલે સંયોગવત્ભિન્નવૃત્તિ-ઘટાભાવવત્ તરીકે દ્રવ્ય પણ છે અને તેમાં તો દ્રવ્યત્વ રહેલ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે જ. માટે, સાધ્યપદ જરૂરી છે.

माथुरी : यद्वा घटाकाशसंयोगघटत्वाऽन्यतराभावाभावोऽतिरिक्त एव, घटाकाशसंयोगादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्त्वात् । घटत्वद्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तः, घटत्वद्रव्यत्वादीनामनुगतत्वात् । तथाच द्रव्यत्वादिकमादायाऽसम्भववारणायैव साध्यपदमिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः ।

चान्द्रशेखरीया : यद् वा यद् वस्तु अननुगतं, तदभावाभावो न तत्स्वरूपः किन्तु भिन्नः ।

घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतरं तु अननुगतं, घटाकाशसंयोगस्य एकस्य असंभवात् । अर्थात् घटाकाशसंयोगा: बहव:, न एक:, अत: तस्य अननुगत्त्वात्, तदभावाभावो न अन्यतररूप:, किन्तु भिन्न: । तथा च 'अन्यतराभाववान् गगनत्त्वात्' इति अत्र साध्यवत्भिन्ने घटे य: साध्याभाव: तादृशान्यतराभावाभाव: । स न अन्यतररूप: किन्तु भिन्न: । तद्वान् च घट: एव । तस्मिन् गगनत्वस्य अवृत्तित्त्वात् न अव्याप्ति: । यदि च साध्यपदं न गृह्यते । तदा संयोगी द्रव्यत्त्वात् इति अत्र संयोगवत्भिन्ने गुणे वृत्ति: द्रव्यत्वाभावाभाव: द्रव्यत्वरूप: । तद्वत् द्रव्यं, तस्मिन् द्रव्यत्वस्य वृतित्त्वात् अव्याप्ति: । साध्यपदोपादाने तु गुणे वृत्ति: संयोगाभाव: । स च अधिकरणभेदेन भिन्न: । अन्यथा तत्र विरूद्धधर्माध्यासो भवेत् इति उक्तं प्राक् । तथा च तत्संयोगाभाववान् गुण: एव । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् न दोष: ।

इति अलं विस्तरेण ।

समाप्तमिदं द्वितीयलक्षणविवरणम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અથવા તો એમ માનવું કે જે અભાવાભાવનો મૂળપ્રતિયોગી અનુગત હોય, તે અભાવાભાવ એ પ્રતિયોગિસ્વરૂપ માની શકાય. એ સિવાય ન મનાય. ઘટાકાશસંયોગઘટત્વાન્યતરાભાવાભાવનો મૂળપ્રતિયોગી અન્યતર છે. હવે, એ અન્યતર અનુગત નથી, કેમકે ઘટાકાશસંયોગ એક તો છે જ નહી. એ એક ન હોવાથી અનુગત બનતો નથી. એટલે જ અન્યતરાભાવાભાવ એ અન્યતર એ એક ન હોવાથી અનુગત બનતો નથી. એટલે જ અન્યતરાભાવાભાવ એ અન્યતર રૂપ ન મનાય. જ્યારે, ઘટત્વાભાવાભાવાદિનો મૂળ પ્રતિયોગી ઘટત્વાદિ એ તો બધા ઘટમાં અનુગત એક જ મળી જાય છે. માટે તે ઘટત્વાભાવાભાવાદિને ઘટત્વાદિ રૂપ માનશું.

આમ હોવાથી જ હવે સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં રહેલો સત્તા-અભાવ-અભાવ એ તો સત્તારૂપ જ માનેલો છે. એટલે એ સત્તાવાળા તરીકે દ્રવ્ય આવે, અને તેમાં દ્રવ્યત્વ રહેલું હોવાથી બધે અસંભવદોષ આવે. એ નિવારવા સાધ્યાભાવ પદ જરૂરી છે. હવે, અહીં વધુ વિસ્તાર કરતા નથી.

माथुरी : साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावेति । हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इत्यर्थ: । अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्य-वृत्तित्वेन विशेषणीय:, तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासंभव: ।

चान्द्रशेखरीया : गुणवृत्ति: संयोगाभावो द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावात् भिन्न: इति स्वीकृत्यैव द्वितीयं लक्षणं "संयोगी द्रव्यत्त्वात्" इति अत्र निर्दोषम्, किन्तु तादृशस्वीकारे प्रमाणं नास्ति । अत: अव्याप्तिदोषयुक्तं तद् लक्षणम् । अत: तृतीयं लक्षणं आह । **साध्यवत्प्रतियोगिकभेद-असमानाधिकरणत्वम्** हेतौ व्याप्ति: । तथा च हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकभेदाधिकरण-निरूपितवृत्तिताया: अभाव: व्याप्ति: । "संयोगी द्रव्यत्त्वात्" इति अत्र 'गुण: न संयोगवान्' इति साध्यवत्प्रतियोगिकभेदाधिकरणं गुण: । तस्मिन् द्रव्यत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणं संगच्छते ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : બીજા લક્ષણમાં ગુણવૃત્તિ એવા સંયોગાભાવને દ્રવ્યવૃત્તિ એવા સંયોગાભાવથી જુદો

માનેલો છે. પણ, એમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. અને એટલે જ એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. માટે, ત્રીજું લક્ષણ બનાવે છે.

સાધ્યવત્પ્રતિયોગિક-ભેદ-અસમાનાધિકરણ્યમ્ હેતોઃ વ્યાપ્તિઃ ।

એનો અર્થ એ કે, હેતુ સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદાધિકરણમાં વૃત્તિ ન હોવો જોઈએ. અર્થાત્ તાદૃશાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં રહે તો એ વ્યાપ્તિ ગણાય.

चान्द्रशेखरीया : ननु वह्निमान् धूमात् इति अत्र महानसः वह्निमत्जलोभयं न इति वक्तुं शक्यत्त्वात्, वह्निमत्जलप्रतियोगिकभेदवान् महानसः मीलति । अर्थात् साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवान् महानसः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः इति **चेत्** तर्हि प्रतियोगि-अवृत्तिः तादृशो भेदो ग्राह्यः । अत्र वह्निमत्जलोभयभेदो महानसे वर्तते । महानसः च वह्निमान् । अतो अस्य भेदस्य प्रतियोगी महानसोऽपि भवति । तथा च अयं भेदः प्रतियोगिवृत्तिः, न अवृत्तिः । अतो न गृह्यते । किन्तु 'भूतलं वह्निमत् न' इति अत्र, भूतलं न वह्निमत्भेदप्रतियोगि । अतः अयं भेदः भूतले गृह्यते । स च भेदः प्रतियोगि-अवृत्तिः भवति । तद्भेदवति भूतले धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એમ તો "મહાનસઃ વહ્નિમત્જલોભયં ન" એ રીતે વહ્નિમત્જલોભય-પ્રતિયોગિકભેદવાન્ તરીકે મહાનસ આવે. અને તેમાં ધૂમ હોવાથી **'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'** સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવશે. મહાનસ વહ્નિમાન્ હોવા છતાં મહાનસ પોતે જલ નથી. એટલે મહાનસમાં ઉભયભેદ મળે. એમાં સાધ્યવત્નો ભેદ પણ આવી જાય છે.

ઉત્તર : અહીં જે ભેદ છે, તે પ્રતિયોગિમાં અવૃત્તિ એવો જ ભેદ લેવો. તમે વહ્નિમત્જલોભયભેદ લીધો. અને એ ભેદ મહાનસમાં રહેલો છે. મહાનસ પોતે પણ વહ્નિમત્ તો છે જ. એટલે આ ભેદનો પ્રતિયોગિ મહાનસ પણ છે. એટલે, આ ભેદ તો પ્રતિયોગિમાં વૃત્તિ એવો ભેદ છે. તેથી તે ન લેવાય. પણ, 'ભૂતલં વહ્નિમાન્ ન" એમાં ભૂતલમાં વહ્નિમત્ભેદ એ પ્રતિયોગિઅવૃત્તિ જ છે અને તેથી સાધ્યવત્ભેદા-ધિકરણભૂતલમાં ધૂમ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : अत्रेदं अवधेयम् द्वयोः वस्तुनोः वृत्तिः धर्मः व्यासज्यवृत्तिः, यथा अत्र वह्निमत्जलोभयत्वं वह्निमति जले च वर्तते इति । एषा च स्थूला व्याख्या ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એટલું સમજવું કે, બે વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ એ વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય. જેમકે અહીં વહ્નિમત્જલોભયત્વ એ વહ્નિમાન્+જલ એમ બેમાં રહેલું છે. માટે, તે વ્યાસજ્યવૃત્તિ ગણાય. આ સ્થુલ વ્યાખ્યા છે.

माथुरी : नन्वेवमपि नानाधिकरणसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूतत-त्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारा । प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेत् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि **'वह्निमान् धूमात्'** इति अत्र अव्याप्तिः। वह्निमान् महानसः । चत्वरः

न महानसः । अतः चत्वरः महानसभेदवान् । महानसश्च साध्यवान् अस्ति । अतः चत्वरः साध्यवत्प्रति-योगिकभेदवान् । तस्मिन् चत्वरे धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः इति **चेत्** साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-साध्यवत्भेदाधिकरणावृत्तित्वम् इति परिष्कारः । 'चत्वरः न वह्निमान्' इति तु वक्तुं न शक्यते । अतः चत्वरे वह्निमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको साध्यवत्भेदो नास्ति । अतः साध्यवत्भेदाधिकरणं नात्र चत्वरः । किन्तु भूतलं न वह्निमान् इति शक्यते वक्तुं । तथा च तादृशभेदवत् भूतलं । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् न अव्याप्तिः।

ननु तर्हि तृतीय-पंचमलक्षणयोः अभेदः प्रसज्यते । यतः तत्रापि, साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्-अवृत्तित्वम् इत्येव उक्तम् इति चेत् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ **'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'**માં અવ્યાપ્તિ આવે. વહ્નિમત્ તરીકે મહાનસ લઈએ. તો એનો ભેદ ચત્વરમાં રહેલો છે. અને ચત્વરમાં ધૂમ રહેલો છે. એટલે વાંધો ઊભો જ છે. અર્થાત્ "ચત્વરઃ મહાનસઃ ન" અહીં, મહાનસ એ સાધ્યવત્ છે. અને તેના ભેદવાળો ચત્વર બને છે. આ ભેદનો પ્રતિયોગી મહાનસ છે. અને આ મહાનસભેદ એ મહાનસમાં નથી રહેતો. એટલે આ ભેદ પ્રતિયોગિ-અવૃત્તિ પણ મળે જ છે. એટલે દોષ તો આવે જ છે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદાધિકરણ-અવૃત્તિત્વમ્ લક્ષણ માનવું. ચત્વરમાં જે મહાનસભેદ છે એ તો, મહાનસત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક છે. "ચત્વરઃ વહ્નિમાન્ ન" એમ તો બોલી ન શકાય. એટલે ચત્વરમાં વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદ તો મળવાનો જ નથી. એટલે ચત્વર એ તાદશભેદાધિકરણ ન બને. પણ "ભૂતલે વહ્નિમાન્ ન" એમ બોલી શકાય. એટલે, વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવાન્ તરીકે ભૂતલ બને અને તેમાં ધૂમ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો તો પછી પાંચમું અને આ ત્રીજું લક્ષણ એક જ બની જશે, કેમકે ત્યાં પણ, સાધ્યવત્ત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદવત્-અવૃત્તિત્વમ્ એ જ લક્ષણ બનાવેલ છે. એટલે, એ બે લક્ષણો એક જ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

माथुरी : न, वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिवदस्यापि अत्र दोषत्त्वात् न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैव एतल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिः अत्रासङ्गता । केवलान्वयिसाध्यकेपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तथापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : न, अग्रे ग्रन्थकाराः केवलान्वयिसाध्यके अनुमाने पञ्चानामपि लक्षणानां अव्याप्तत्वम् दर्शयिष्यन्ति । एवं च यथा इदं तृतीयं लक्षणं तत्-अनुमाने अव्याप्तिमत् भवति । तथा वह्निमान् धूमात् इति अत्रापि तत्लक्षणम् अव्याप्तिमत् भवतु । एवं च साध्यवत्वावच्छिन्नत्वस्य अनिवेशेन न पञ्चमेन सह ऐक्यापत्तिः। न वा तदनिवेशे वह्निसाध्यके उक्तानुमाने अव्याप्तिः दोषाय । तत्र इष्टापतेः स्वीकृतत्वात् इति भावः ।

ननु केवलान्वयिस्थले साध्यवत्भेदस्य साध्याभावस्य वा अप्रसिद्धत्वेन एव सर्वेषां लक्षणानां अव्याप्तिः

ग्रन्थकारस्य इष्टा । न अन्यथा । यदि च 'साध्यवत्भेदाधिकरणवृत्तिता-अभावः' इत्येव तृतीयं लक्षणं अभिधीयते, तदा तु '**प्रमेयं वाच्यत्त्वात्**' इति अत्र न साध्यवत्भेदस्य अप्रसिद्धिः । यतो प्रमेयत्ववान् घटः। तद्भिन्नः पटः, तथा च साध्यवत्भेदस्य तत्र प्रसिद्धिः । अतो यद्यपि, प्रमेयत्ववत्घटभेद-अधिकरणपटे वाच्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः अस्ति एव । तथा पि सा अव्याप्तिः साध्यवत्भेद-अप्रसिद्धमूलका नास्ति। अतो न सा इष्टा ग्रन्थकारस्य । अतः भवदुक्तं न सुसमीचीनं प्रतिभाति विबुधानाम् इति चेत् न भवतां केन उक्तं यद् 'साध्यवत्भेदादि-अप्रसिद्धिमूलका एव अव्याप्तिः ग्रन्थकारस्य केवलान्वयिस्थले इष्टा' इति । ग्रन्थकारस्य अयमेव अभिप्रायः यदुत केवलान्वयिस्थले केनापि प्रकारेण पञ्चलक्षणानां अव्याप्तिः प्रेक्षितव्या। 'सा अव्याप्तिः साध्यवत्भेदादिनां अप्रसिद्धया एव प्रेक्षितव्या, अन्येन प्रकारेण न' इति नास्ति तेषां अभिप्रायः। अतः केवलान्वयिसाध्यके साध्यवत्भेदस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रमेयत्ववत्भेदवति पटादौ वाच्यत्वस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः भवति एव ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આગળ ગ્રન્થકાર જેમ કેવલાન્વયિસાધ્યક અનુમાન સ્થલે, દોષ આપવાના જ છે અને તેમાં આ લક્ષણ અવ્યાપ્ત બનવાનું જ છે. તેમ, આ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ વગેરે સ્થળે પણ આ લક્ષણ અવ્યાપ્તિવાળું જ છે. એમ સમજી લેવું. એટલે, અમે સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નનો નિવેશ કરતા જ ન હોવાથી, પાંચમા લક્ષણ સાથે આ લક્ષણ એક બની જવાની આપત્તિ આવતી જ નથી.

પ્રશ્ન : આ વાત બરાબર નથી, કેમકે ગ્રન્થકાર કેવલાન્વયી અનુમાનમાં આ પાંચેય લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ જે બતાવવાના છે. ત્યાં તેઓ એક જ વાત કરવાના છે કે, "આ અનુમાનમાં સાધ્યવત્‌ભેદ મળતો નથી, અને સાધ્યાભાવ મળતો નથી, અને એટલે સાધ્યવત્ભેદ કે સાધ્યાભાવથી ઘટિત લક્ષણો અવ્યાપ્ત બનશે. આમ ત્યાં અવ્યાપ્તિનું મુળ પ્રયોજન તો સાધ્યાભાવ કે સાધ્યવત્ભેદની અપ્રસિદ્ધિ જ છે. 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' સ્થલે, તમે કેવલાન્વયીની જેમ અવ્યાપ્તિનો સ્વીકાર કરો છો. પણ, આ સ્થલે તો, વહ્નિમત્‌ભેદ તો પ્રસિધ્ધ જ છે. અરે, જો માત્ર સાધ્યવત્‌પ્રતિયોગિક-ભેદની જ વિવક્ષા કરશો. તો તો, કેવલાન્વયિસ્થલે પણ, આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિનું મૂળ નહીં મળે, કેમકે 'ઘટઃ પ્રમેયમ્ વાચ્યત્વાત્' એ સ્થલે પણ, સાધ્યવત્ એવા પટાદિનો ભેદ તો મહાનસાદિમાં મળી જ જાય છે. એટલે સાધ્યવત્ભેદ ત્યાં પ્રસિદ્ધ બની જવાથી, અવ્યાપ્તિનું મૂળકારણ સાધ્યવત્ભેદની અપ્રસિદ્ધિ તો મળતી જ નથી. એટલે, ભલે પ્રમેયત્વવત્ઘટભેદવાન્ પટાદિમાં વાચ્યત્વ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ તો આવવાની જ છે. પણ, સાધ્યવત્ભેદની અપ્રસિદ્ધિ દ્વારા જે અવ્યાપ્તિ લાવવાની છે, એ તો નથી જ મળતી.

ઉત્તર : તમને એવું કોણે કહ્યું કે, "સાધ્યવત્ભેદ કે સાધ્યાભાવની અપ્રસિદ્ધિ દ્વારા જ કેવલાન્વયિ સ્થલે બધા લક્ષણો અવ્યાપ્ત બનવા જોઈએ ?" આ તો તમારા ઘરની વાત છે. ખરેખર તો, ત્યાં કોઈપણ રીતે અવ્યાપ્તિ આવવી જોઈએ અને એ તો આવે જ છે. પછી ભલે ને એ સાધ્યવત્ભેદવાન્‌માં હેતુની વૃત્તિતાથી આવે. એમાં કંઈ વાંધો નથી. એટલે આ ત્રીજું લક્ષણ જેમ કેવલાન્વયિમાં અવ્યાપ્ત છે. તેમ, આ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્‌માં પણ અવ્યાપ્ત માની લેવું.

माथुरी : यद्वा साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वाच्छिन्नप्रतियोगिता-कान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः, अत्र तु तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वेन इत्यधिकरणत्वप्रवेशा-प्रवेशाभ्यामेव भेदात् अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैय्यर्थ्यमिति न कोपि दोष इति दिक् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु यदि भवतां इदं निरूपणं स्वीक्रियते, तदापि ग्रन्थकारेण तु केवलं केवलान्वयिस्थले एव पञ्चानां लक्षणानां अव्याप्तिः सूचिता । तथा च ग्रन्थकारस्य अन्यस्थलेषु लक्षणानां अव्याप्तिः न इष्टा । इति अर्थात् प्रतिध्वन्यते । भवतां तृतीयं लक्षणं तु वह्निमान् धूमात् स्थले अव्याप्तं । तत्कथं ग्रन्थकारेण सह विरोधः न स्यात् इति चेत् ।

एवं तर्हि साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणवृत्तित्वाभावः इत्येव पूर्वमुक्तं निर्दोषं लक्षणं वक्तव्यम् तत्च न 'वह्निमान् धूमात्' इति अत्र अव्याप्तम् । तच्च पूर्वमुक्तमेव । न च एवं सति पञ्चमेन सह अभेदापत्तिः तदवस्था एव इति वाच्यम् यतो अत्र भेदाधिकरण....इति अधिकरणं पदं निवेशितम् । पञ्चमे तु भेदवान्" इति मतुपप्रत्ययो निवेशितः । यद्यपि अर्थस्तु एकः एव । भेदवान् भेदाधिकरणं इति नार्थभेदः । तथापि मतुप्रत्यये बहुव्रीहिसमासः । अधिकरणशब्दे च षष्ठीतत्पुरुषः । एवं च व्युत्पतिभेदात् भेदो मन्तव्यः। तथा च न तृतीयस्य लक्षणस्य पञ्चमेन सह अभेदापत्तिः । न वा केवलान्वयिभिन्ने अनुमाने इदं लक्षणं अव्याप्तम् इति न कश्चिद् दोषः स्थिरीभवितुं अर्हति ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમારી વાત માની લઈએ, તો પણ આગળ ગ્રન્થકારે માત્ર કેવલાન્વયિસ્થલે જ પાંચ લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ બતાવી છે. એ સિવાયના કોઈપણ સ્થળે અવ્યાપ્તિ બતાવી નથી. એનો અર્થ એ કે, બીજા સ્થાનોમાં તો, આ લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ તેમને ઈષ્ટ નથી અને તો પછી તમારું આ ત્રીજું લક્ષણ 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' સ્થળે અવ્યાપ્ત બને. એ શી રીતે સંગત બને ?

ઉત્તર : સારું, તો પછી સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદાધિકરણવૃત્તિતા-અભાવઃ એમ લક્ષણ બનાવો. પછી તો આ સ્થાને અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

પ્રશ્ન : તો પછી પાંચમા લક્ષણ સાથે અભેદ થવાની આપત્તિ આવે છે.

ઉત્તર : નહીં આવે કેમકે, પાંચમામાં સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાકભેદવત્-વૃત્તિતા-અભાવ એમ વત્ શબ્દ મુકેલો છે. જ્યારે, અહીં સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદાધિકરણવૃત્તિતા-અભાવ એમ અધિકરણ શબ્દ મુકેલો છે. જો કે, બે યનો અર્થ એક જ થાય. ભેદનું અધિકરણ કે ભેદવાન્ એમાં કોઈ ફરક નથી પડતો. તો પણ ભેદવાન્માં "ભેદઃ અસ્તિ અસ્ય" એ રીતે બહુવ્રીહિસમાસ કરવાનો છે, અને ભેદાધિકરણમાં તો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ છે. આમ એટલો ભેદ તો પડે જ છે. એટલે પછી એ બે લક્ષણો એક થવાની આપત્તિ ન આવે. અને 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'માં અવ્યાપ્તિ પણ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : ननु एवं साध्यवत्भेदाधिकरण-वृत्तित्वाभावः लक्षणं पर्यवसितम् । तच्च स्वेतरभेदानुमितौ हेतुः भविष्यति । तथा च...अधिकरणवृत्तित्वाभावत्वं साध्यव्याप्यतावच्छेदकं भवति । किन्तु तादृशभेदवत्वृत्तित्वाभावत्वं अपि साध्यव्याप्यतावच्छेदकं धर्मान्तरं अस्ति । अधिकरणवृत्तित्वाभाव-

त्वम्...वत्वृत्तित्वाभावत्वम् च समनियतम्, अतो अधिकरणवृत्तित्वाभावत्वम् साध्यव्याप्यतावच्छेदक-तादृशभेदवत्वृत्तित्वाभावत्व-धर्मान्तरघटितम्, अतो अधिकरणवृत्तित्वाभावत्ववान्, तादृशाभावः व्यर्थः भविष्यति । एवं च तस्मिन् लक्षणे अधिकरणत्वांशो व्यर्थः इति चेत् न...अधिकरणवृत्तित्वाभावो साध्यवत्भेदवत्वृत्तित्वाभावात् भिन्नो अभिमतः । तेन, अधिकरणवृत्तित्वाभावत्वम् न साध्यवत्भेदवत्वृतित्वाभाव -समानाधिकरणं भवति । अतो अधिकरणवृत्तित्वाभावत्वम् साध्यव्याप्यतावच्छेदक-समानाधिकरण-धर्मान्तराघटितम् न तु तद्घटितम् । अतो न अस्य लक्षणस्य व्यर्थत्वशंकाऽपि युक्तिसमन्विता इति भावः । अत्र बहु वक्तव्यं । किन्तु गौरवभयात् दिक्मात्रं निवेदितं इति संपूर्णं तृतीयं लक्षणम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આનો અર્થ એમ કે, સાધ્યવત્ભેદાધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વ એ સ્વેતરભેદાનુમિતિમાં હેતુ તરીકે આવશે. પણ, એ અભાવત્વ જ્યાં રહેલું છે. ત્યાં જ સાધ્યવત્ભેદવત્-વૃત્તિત્વાભાવત્વ પણ રહેલ જ છે. અને એ પણ સ્વેતરભેદાનુમિતિસાધક છે. અર્થાત્ સાધ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકધર્માન્તર તરીકે સાધ્યવત્ભેદવત્વૃત્તિત્વાભાવત્વ પણ મળશે અને આ અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વ એ તેનાથી ઘટિત હોવાથી તે અધિકરણવૃત્તિત્વાભાવત્વવાળો તાદશાભાવ એ વ્યર્થ હેતુ બનવાની આપત્તિ આવશે. આમ, ભલે અધિકરણ અને વત્ શબ્દને લીધે બેની વ્યુત્પત્તિ જુદી છે. બાકી, અધિકરણવૃત્તિતા-અભાવત્વ અને વત્વૃત્તિતા-અભાવત્વ બે ય સમવ્યાપક હોવાથી તેઓના અભાવ તો એક જ બની જાય છે. અને તેથી અધિકરણવૃત્તિતા-અભાવત્વ એ વત્વૃત્તિતા-અભાવત્વથી ઘટિત તો ગણાય જ.

ઉત્તર : ના, અમે.... અધિકરણવૃત્તિતા અભાવને.... વત્વૃત્તિતા-અભાવથી તદ્દન જુદો માનેલો છે. અર્થાત્ એ તદ્દન જુદો અખંડાભાવ છે. માટે, અધિકરણવૃત્તિતા-અભાવમાં વત્વૃત્તિતા-અભાવત્વ રહેતું જ ન હોવાથી, એ ધર્માન્તરથી ઘટિત ન બનવાથી અધિકરણતા-અંશ વ્યર્થ બનવાની આપત્તિ આવતી નથી. આ વિશે ઘણી ચર્ચા છે. અહીં માત્ર દિશાસુચન કરીને, અમે આ લક્ષણ પુરુ કરીએ છીએ.

माथुरी : सकलेति । साकल्यं साध्याभाववतो विशेषणम् । तथा च यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतोर्व्याप्तिरित्यर्थः ।

धूमाभाववज्जलह्रदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद् वह्नयादावतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम् ।

चान्द्रशेखरीया : अन्वयव्याप्तिवत् व्यतिरेकव्याप्तिः अपि अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्या भवति, इति दर्शनाय अत्र चतुर्थं व्यतिरेकव्याप्तिस्वरूपात्मकं लक्षणमाह-सकलसाध्याभाववत्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् हेतुनिष्ठा व्याप्तिः । 'वह्निमान् धूमात्' इति अत्र सकलानि साध्याभाववन्ति ह्रद-भूतलादीनि । तेषु सर्वेषु निष्ठः यः धूमाभावः, तस्य प्रतियोगितायाः धूमे सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

अस्य लक्षणस्य व्युत्पत्तिः इयं — सकलानि च तानि साध्याभाववन्ति च । तेषु सर्वेषु वृत्तिः यः अभावः। तदभावप्रतियोगित्वम् व्याप्तिः ।

अत्र यदि सकलपदं न प्रक्षिप्यते, तदा **'धूमवान् वह्नेः'** इति अत्र धूमाभाववति भूतले वर्तमानस्य

वह्नि-अभावस्य प्रतियोगितायाः वह्नौ सत्त्वात् लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः । तत्प्रक्षेपे च सकलानि साध्याभाववन्ति ग्राह्याणि । अतो भूतलादिवत् अयोगोलकं अपि साध्याभाववत्वेन गृह्यते । तस्मिन् वह्नि-अभावो नास्ति । तथा च वह्नौ सकलसाध्याभाववत्वृत्ति-अभावप्रतियोगितायाः अभावात् नातिव्याप्तिः इति ध्येयम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અન્વયવ્યાપ્તિ જેમ અવ્યભિચરિતત્વશબ્દથી પ્રતિપાદ્ય બની શકે છે તેમ, વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ પણ બની શકે છે. એ જણાવવા માટે, અહીં વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ બોધક ચોથું લક્ષણ કહે છે.

સકલસાધ્યાભાવવત્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્

આખા જગતમાં જેટલા સાધ્યાભાવવાળા છે. તે તમામમાં રહેલો જે અભાવ હોય તેની પ્રતિયોગિતા હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ ગણાય. જાડીભાષામાં કહીએ તો, જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવ ત્યાં ત્યાં હેતુ-અભાવ એવો અર્થ થાય. અહીં, સકલ શબ્દને સાધ્યાભાવવાન્ના વિશેષણ તરીકે ન લો. તો "ધૂમવાન્ વહ્નેઃ"માં ધૂમાભાવવત્હ્રદમાં વૃત્તિ વહ્નિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિ-હેતુમાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પણ, "સકલ" મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે તમામે તમામ ધૂમાભાવવાળામાં તો અયોગોલક પણ આવે. અને તેમાં તો વહ્નિ-અભાવ નથી. એટલે વહ્નિ એ સકલ સાધ્યાભાવવત્ નિષ્ઠ-અભાવનો પ્રતિયોગી ન બનવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : साध्याभावविशेषणत्वे तत्तद्ह्रदावृत्तित्वेन रूपेण यो वह्न्याद्यभावस्तस्यापि सकलसाध्याभावत्वेन प्रवेशात्तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तेः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु सकलपदं साध्याभावविशेषणं क्रियते, तदापि अतिव्याप्तिनिरासः भवति । तथा हि '**धूमवान् वह्नेः**' इति अत्र पूर्वं अतिव्याप्तिः उक्ता । तन्निरासाय सकलपदं साध्याभाववत्विशेषणं भवता कृतम् । किन्तु साध्याभावविशेषणं सकलपदं क्रियते, तदापि नातिव्याप्तिः । यतो, ह्रदे अयोगोलक-अवृत्तिः नास्ति, इति वक्तुं न शक्यते । अयोगोलके अवृत्ति जलादि ह्रदे वर्तते इति हेतोः । तस्मात् ह्रदे अयोगोलक-अवृत्तिनः अभावः न शक्यते वक्तुम् । अयोगोलक-अवृत्ति च यथा जलादि, तथा धूमोऽपि । अतः अयोगोलक-अवृत्तिअभावः धूमाभावरूपोऽपि मन्यते । अर्थात् स साध्याभावात्मकः । स च ह्रदे नास्ति । अतो ह्रदे सकलानां साध्याभावानां अवृत्तित्वात् सकलानां साध्याभावानां अधिकरणं ह्रदः न शक्यः भवितुम् । एवं अयोगोलकेऽपि ह्रद-अवृत्ति-अभावः साध्याभावरूपो नास्ति । यतो अयोगोलके ह्रद-अवृत्ति-वह्निः वर्तते । अतः, अयोगोलकमपि सकलानां साध्याभावानां अधिकरणं न भवति । एवं अत्र सकलसाध्याभावानां अधिकरणं एव अप्रसिद्धं । अतो लक्षणस्य समन्वयाभावात् नातिव्याप्तिः इति **चेत्** तर्हि लाभमिच्छतो मूलक्षतिः आयाता । यतो अतिव्याप्तिनिरासो भवदुक्तरीत्या भविष्यति । किन्तु एवंकरणे 'ह्रदे भूतल-अवृत्तिः नास्ति' इति न शक्यते वक्तुं । भूतल-अवृत्ति च जलादिवत् वह्निरपि । तथा च भूतल-अवृत्ति-अभावः साध्याभावरूपोऽपि भवति, तस्य च अधिकरणं ह्रदः न भवति । अतो ह्रदः सकलानां साध्याभावानां अधिकरणं न भवति । एवंरीत्या अत्र सर्वत्र च सकलानां साध्याभावानां अधिकरणस्य अप्रसिद्ध्या, कुत्रापि लक्षण-

असमन्वयात् असंभवः आपतति । किन्तु यदि सकलपदं साध्याभाववत्विशेषणं क्रियते । तर्हि ह्रदे यद्यपि भूतल-अवृत्ति अभावो नास्ति, तथापि वह्नि-अभावः अस्ति । अतः साध्याभाववत्पदेन ह्रदोऽपि गृह्यते । एवं सर्वेषां साध्याभाववतां संग्रहः क्रियते । तेषु सर्वेषु धूमाभावस्य सत्त्वात्, लक्षणसमन्वयात् न असंभवादिदोषाक्रान्तत्वम् लक्षणस्य इति ध्येयम् । न च एष पदार्थः स्वमनीषिकया लिखितः । किन्तु अत्र श्रीमद्वामाचरणभट्टाचार्याणां विवृत्तिः अत्र सहायीभूता वर्तते । दृष्टव्यश्च तेषां ग्रन्थः, अतः शंकापङ्काविलं मनः विशुद्धं भवति इति अलं अतिप्रपञ्चेन ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આમ તો, સકલ શબ્દને સાધ્યાભાવનું વિશેષણ બનાવીએ, તો પણ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. તે આ પ્રમાણે, તમામે તમામ ધૂમાભાવોનું અધિકરણ કોઈ બનવાનું જ નથી. ધારોકે, હ્રદ એ ધૂમાભાવનું અધિકરણ ગણીએ. પણ, હ્રદમાં અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ તો બોલી જ ન શકાય, કેમકે અયોગોલકમાં અવૃત્તિ એવા જલાદિ તો હ્રદમાં છે જ. આમ, હ્રદમાં અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ ન બોલી શકાય. હવે, અયોગોલક-અવૃત્તિ તરીકે તો જલ-ધૂમાદિ ઘણા આવે. એટલે, આ અભાવ એ ધૂમાભાવ પણ ગણી શકાય. આમ, અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ એ પણ એક સાધ્યાભાવ બનશે. હ્રદમાં ધૂમાભાવ તો છે. પણ, અયોગોલક-અવૃત્તિનો અભાવ=સાધ્યાભાવ તો નથી જ. આમ, હ્રદ એ તમામે તમામ સાધ્યાભાવનું અધિકરણ બની શકવાનો જ નથી. એ રીતે, અયોગોલક એ ધૂમાભાવવાન્ ખરું. પણ, હ્રદ-અવૃત્તિનાઅભાવવાળું નથી, કેમકે, હ્રદમાં અવૃત્તિ એવા વહ્નિ વગેરે તો અયોગોલકમાં છે જ. એટલે અયોગોલકમાં હ્રદ-અવૃત્તિનો અભાવ=સાધ્યાભાવ મળતો નથી. અહીં, હ્રદમાં અવૃત્તિ તરીકે તો ધૂમ વહ્નિ વગેરે ઘણા છે. હ્રદ-અવૃત્તિ-અભાવ એ વહ્નિ-અભાવ, ધૂમાભાવાદિ રૂપ ગણાય. અર્થાત્ એ હ્રદ-અવૃત્તિ-અભાવ એ સાધ્યાભાવ જ છે અને એ અયોગોલકમાં નથી મળતો. આ રીતે, અહીં કોઈપણ પદાર્થ તમામે તમામ સાધ્યાભાવોનું અધિકરણ બનવાનો જ નથી. એટલે, અહીં સકલ એવા સાધ્યાભાવોનું અધિકરણ જ ન મળવાથી, લક્ષણ ન જતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ, સકલને સાધ્યાભાવનું વિશેષણ બનાવીએ, તો શું વાંધો ? અહીં, ખાસ ખ્યાલ રાખવો કે, હ્રદાદિમાં ધૂમાભાવ તો છે જ. પણ, અયોગોલક-અવૃત્તિ-અભાવ નથી. અને અયોગોલક અવૃત્તિ તરીકે ધૂમ-જલાદિ બધા લઈ શકાય છે. પણ, અયોગોલક-અવૃત્તિ-અભાવ એ ધૂમાભાવ પણ બની શકે છે. જે, અયોગોલક-અવૃત્તિ-અભાવ રૂપે હ્રદમાં નથી.

ઉત્તર : આમ કરવાથી અતિવ્યાપ્તિ તો ન આવે. પણ, અસંભવદોષ જ આવે, કેમકે પછી તો 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'માં પણ, હ્રદમાં વહ્નિ-અભાવ છે. પણ, ભૂતલ-અવૃત્તિનો અભાવ નથી. ભૂતલમાં અવૃત્તિ જલાદિ મળી શકે. અને તે હ્રદમાં છે. એટલે હ્રદ એ ભૂતલ-અવૃત્તિના અભાવવાળો નથી જ અને ભૂતલ-અવૃત્તિ તરીકે વહ્નિ પણ લઈ શકાવાથી, તેનો અભાવ એ સાધ્યાભાવ પણ ગણાય. અને એ તો હ્રદમાં ન મળવાથી હ્રદમાં તમામે તમામ સાધ્યાભાવ ન મળવાથી તે સકલસાધ્યાભાવનું અધિકરણ ન ગણાય. પરિણામે અહીં પણ લક્ષણ ન ઘટે. આ રીતે, સર્વત્ર લક્ષણ ન ઘટવાથી અસંભવદોષ જ આવે. માટે, જ સકલપદને સાધ્યાભાવનું વિશેષણ ન બનાવતા સાધ્યાભાવવત્નું વિશેષણ બનાવેલ છે. એટલે, હ્રદાદિ એ તમામ એવા સાધ્યાભાવના અધિકરણ ભલે ન બને. પણ, વહ્નિ-અભાવ સ્વરૂપ સાધ્યાભાવના અધિકરણ તો બને જ. અને, એવા જેટલા અધિકરણો મળે, એ તમામમાં ધૂમાભાવ મળી જવાથી, લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં કોઈ દોષ ન આવે.

આ પદાર્થ મેં મારી સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી નથી લખ્યો. પણ વામાચરણ ભટ્ટાચાર્યની વિવૃત્તિટીકાને અનુસારે

જ લખેલો છે, એ જાણવું.

माथुरी : न च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्त्वादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्येह विवक्षितत्वात् । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तेन द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्तादेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्न्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, अन्यथा पर्वतादावपि वह्न्यादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्य भावादिसत्त्वेन च यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद् धूमस्यासम्भवः स्यात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु "**द्रव्यं सत्त्वात्**" इति अत्र द्रव्यत्वाभाववति गुणे विशिष्टसत्तायाः अभावः । तत्प्रतियोगिनी विशिष्टसत्ता । तदभिन्ना शुद्धसत्ताऽपि भवति, सा एव अत्र हेतुः । अतो लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः इति चेत् न सकलसाध्याभाववत्-वृत्तिअभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदक-धर्मवत्वम् इति परिष्कारः । तथा च गुणवृत्ति-विशिष्टाभावप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम्, न तु शुद्धसत्तात्वम् । अतो अत्र शुद्धसत्तात्वम् हेतुतावच्छेदकम् प्रतियोगितावच्छेदकं न भवति इति लक्षण-अगमनात् नातिव्याप्तिः। **न च** तथापि गुणे संयोगेन सत्तायाः अभावो अस्ति । तथा च द्रव्यत्वाभाववति गुणे संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकः यः सत्ता-अभावः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं शुद्धसत्तात्वम् एव अत्र हेतुतावच्छेदकं इति पुनरव्याप्तिः इति **वाच्यम्** । हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः एव अभावः अत्र लक्षणघटको ग्राह्यः । अत्र स्थले समवायः हेतुतावच्छेदकसंबंधः । तथा च गुणवृत्तिः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सत्ता-अभावः न ग्रहीतुं शक्यः, तस्य समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् । अतो गुणवृत्तिसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताको द्रव्यत्वादि-अभाव एव गृह्यते । तस्य प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वम्, न तु शुद्धसत्तात्वम् तथा च नातिव्याप्तिः ।

ननु पर्वतः महानसीयवह्निमान् नास्ति, अतः साध्याभाववत्पदेन पर्वतोऽपि गृह्यते । तत्र धूमाभावस्य असत्त्वात् अव्याप्तिः इति चेत् न, साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः एव साध्याभावो ग्राह्यः । महानसीयवह्निअभावः तु महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगताकः, न तु साध्यतावच्छेदक वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अतः स न गृह्यते । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्नि-अभावस्तु पर्वते नास्ति । किन्तु भूतलादौ । तत्र च धूमस्य अवृत्तित्वात् लक्षणसमन्वयात् न अव्याप्तिः ।

न च पर्वतेऽपि समवायेन वह्नेः अभावात् समवायावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्नि-अभावः पर्वते मीलति । तथा च पर्वतस्य साध्याभाववत्पदेन ग्रहणात् पूर्ववत् अव्याप्तिः इति **वाच्यम्** साध्याभावः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि ग्राह्यः । समवायावच्छिन्नवह्नित्वा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्नि-अभावः यद्यपि साध्यता-अवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको अस्ति । तथापि साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको नास्ति । अतो अयमभावो न गृह्यते । तादृशश्च अभावः पर्वते नास्ति एव । पर्वते संयोगेन वह्नेः सत्त्वात् । किन्तु स अभावो भूतलादौ । तत्र च धूमाभावस्य वृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः इति न अव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : 'द्रव्यं सत्त्वात्' અહીં, સાધ્યાભાવવાન્= દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ ગુણ-કર્માદિ છે. તેમાં ગુણમાં વિશિષ્ટસત્તાનો અભાવ છે જ. અને તે અભાવનો પ્રતિયોગી વિશિષ્ટસત્તા અને તેનાથી અભિન્ન શુદ્ધસત્તા પણ બને. આમ, લક્ષણ સમન્વય થઈ જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સકલસાધ્યાભાવવત્વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવો હેતુતાવચ્છેદક જે ધર્મ હોય, તે ધર્મવાળાપણું એ વ્યાપ્તિ છે. ઉપર દ્રવ્યત્વાભાવવત્માં વૃત્તિ એવા વિશિષ્ટસત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વિ.સત્તાત્વ છે. જ્યારે, હેતુતાવચ્છેદક શુદ્ધસત્તાત્વ છે. એટલે અહીં, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એ જ હેતુતાઅવચ્છેદક ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : દ્રવ્યત્વાભાવવાળા ગુણાદિમાં સંયોગસંબંધથી શુ.સત્તા ન રહેતી હોવાથી તે સંયોગસંબંધથી તો શુ.સત્તાનો અભાવ મળી જાય છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક શુ.સત્તાત્વ એ જ હેતુતાનો અવચ્છેદક છે. અને તે ધર્મવાળો તે સત્તા હેતુ છે. એટલે, પાછી અતિવ્યાપ્તિ આવી.

ઉત્તર : અહીં, પ્રતિયોગિતા એ હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની. તમે ગુણમાં સંયોગાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક એવો સત્તા-અભાવ લીધો. પણ અહીં તો સમવાયસંબંધ હેતુતાવચ્છેદક છે. એટલે, આ સત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયથી અવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ અભાવ ન લેવાય. પરંતુ ગુણમાં સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક દ્રવ્યત્વાભાવાદિ રહે છે તે લેવાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દ્રવ્યત્વત્વ છે. પણ, સત્તાત્વ નથી. એટલે લક્ષણ ન ઘટતા, અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : પર્વતમાં મહાનસીયત્વવિશિષ્ટ એવો વહ્નિ તો નથી જ. એ રીતે, વહ્નિઘટોભય પણ નથી. એટલે, સાધ્યાભાવવાન્ તરીકે ભૂતલાદિની જેમ પર્વત પણ આવશે. અને તેમાં તો ધૂમાભાવ ન મળવાથી અવ્યાપ્તિ આવશે.

ઉત્તર : સાધ્યાભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ લેવો. મહાનસીયવહ્નિ-અભાવ એ તો મહાનસીયવહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક છે. પણ, સાધ્યતાવચ્છેદક-વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક નથી. માટે તે ન લેવાય. એ રીતે, વહ્નિઘટોભયાભાવ પણ ઉભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક હોવાથી તે પણ ન લેવાય. પણ, વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વહ્નિ-અભાવ જ લેવો પડે. એ તો, પર્વતાદિમાં નથી. પણ, હ્રદાદિમાં છે. એટલે, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે પર્વતાદિ ન બનતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : પર્વતમાં સમવાયથી વહ્નિ નથી. એટલે, પર્વતમાં વહ્નિત્વાવવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક એવો અભાવ પણ મળી જ જાય છે. એટલે, પાછી અવ્યાપ્તિ તો ઉભી જ છે.

ઉત્તર : સાધ્યાભાવ એ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તો લેવાનો જ છે. એ ઉપરાંત, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક પણ લેવો. પર્વતમાં સંયોગથી તો વહ્નિનો અભાવ નથી જ. અને વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સંયોગ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. એટલે, સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો વહ્નિ-અભાવ તો પર્વતમાં ન મળવાથી, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે તે પર્વત ન લેવાય. માટે, પૂર્વવત્ ભૂતલાદિ જ મળતા, ત્યાં

ધૂમાભાવ હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

चान्द्रशेखरीया : अत्र माथुर्यां प्रभूतेषु स्थानेषु असंभवदोषः प्रतिपाद्यते । अस्माभिस्तु प्रायः सर्वत्र अव्याप्तिः एव आविष्कृता । तस्मात् 'केन प्रकारेण असंभवदोषावकाशः' इति तु अव्याप्ति-निरूपणानुसारेण सर्वत्रानुमाने स्वयमेव निभालनीयम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અહીં માથુરીમાં ઘણી જગ્યાએ અસંભવદોષ આવેલ છે. અમે, અવ્યાપ્તિદોષ જ બતાવીએ છીએ. અસંભવ શી રીતે આવે, એ અવ્યાપ્તિદોષ અનુસારે તમામ અનુમાનોમાં વિચારીને સમજી લેવું.

माथुरी : न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ एतद्वृक्षस्यापि तादृशसाध्याभाववत्त्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिदनवच्छिन्नायाः साध्याभावाधिकरणताया इह विवक्षितत्त्वात् । इत्थं च किञ्चिदनवच्छि-न्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वात्तत्र च हेतोरप्यभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्त्वात् इति अत्र साध्यतावच्छेदकसमवायावच्छिन्नप्रति-योगिताकः साध्यतावच्छेदककपि-संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्याभावः वृक्षे मूलावच्छेदेन वर्तते । तथा च साध्याभाववान् वृक्षः अपि भवति । तत्र च हेतोः वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः इति चेत् । न किञ्चिद्-अनवच्छिन्नायाः साध्याभावाधिकरणतायाः विवक्षितत्त्वात् । एतद्वृक्षे कपिसंयोगाभावाधिकरणता अस्ति । किन्तु सा मूलावच्छिन्ना । न तु केनचिदपि अनवच्छिन्ना । अतः सा अधिकरणता न ग्राह्या। किन्तु गुणे कपिसंयोगाभावस्य निरवच्छिन्ना अधिकरणता । तथा च साध्याभाववान् न वृक्षः । किन्तु गुणादयः । तेषु च एतद्वृक्षत्वस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્માં એતદ્વૃક્ષમાં સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અને કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો કપિસંયોગાભાવ મૂલાવચ્છેદેન મળે જ છે. એટલે, સાધ્યાભાવવત્ તરીકે એતદ્વૃક્ષ મળે અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સાધ્યાભાવવત્માં જે સાધ્યાભાવાધિકરણતા આવે છે. એ કોઈપણ દેશાદિથી અનવચ્છિન્ન જ હોવી જોઈએ. એતદ્વૃક્ષમાં કપિસંયોગાભાવની અધિકરણતા છે. પણ, એ મૂલાવચ્છિન્ન છે. માટે, એ ન લેવાય. પણ, ગુણાદિમાં જે કપિસંયોગાભાવાધિકરણતા છે એ નિરવચ્છિન્ન છે, કિઞ્ચિદનવચ્છિન્ન છે. માટે તે જ અધિકરણતા લેવાય. એટલે સાધ્યાભાવવત્ તરીકે ગુણાદિ જ આવે. તેમાં તો એતદ્વૃક્ષત્વ ન હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

माथुरी : न च कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निर-वच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु '**कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात्**' इति अत्र कपिसंयोगाभावाभावस्य साध्याभावरूपस्य कपिसंयोगात्मकस्य अव्याप्यवृत्तित्वेन तस्य अधिकरणता सर्वत्रापि किञ्चिद्देशावच्छिन्ना एव । न तु निरवच्छिन्ना । तथा च अत्र साध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणतायाः अप्रसिद्धत्त्वात् अव्याप्तिः इति चेत् । न कपिसंयोगाभावः केवलान्वयी अस्ति इति प्राक् भावितम् । केवलान्वयिसाध्यके च पञ्चानामपि लक्षणानां अव्याप्तिः ग्रन्थकृता वक्ष्यते एव । तथा च अत्र अव्याप्तिः इष्टा एव । न तु अनिष्टा ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : 'કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્' અહીં, સાધ્યાભાવ =કપિસંયોગાભાવાભાવ એ કપિસંયોગરૂપ છે. અને એ તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી તેની અધિકરણતા નિયમા સાવચ્છિન્ન જ હોવાની. એટલે, અહીં સાધ્યાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણ ન ઘટતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ચાન્દ્રશેખરીયા : કપિસંયોગાભાવ એ કેવલાન્વયી છે. અને કેવલાન્વયિસાધ્યક સ્થળે તો પાંચેય લક્ષણોની અવ્યાપ્તિ ગ્રન્થકાર કહેવાના જ છે. એટલે, અહીં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

माथुरी : न च पृथ्वी कपिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति जलादौ यावत्येव कपिसंयोगाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्त्वात् । इत्थं न पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ यावदन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमानभावो न कपिसंयोगाभावः, किन्तु घटत्वाद्यभाव एव, तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु '**पृथ्वी कपिसंयोगात्**' इति अत्र 'यत्र कपिसंयोगः तत्र पृथ्वीत्वम्' इति न सत्। कपिसंयोगस्तु जलेऽपि वर्तते, तत्र च पृथ्वीत्वस्य अभावः । अतो अयं असत् स्थानम् । किन्तु अत्र लक्षणसंगमात् अतिव्याप्तिः। तथा हि पृथ्वीत्वाभाववति जलादौ कपिसंयोगाभावस्य वृत्तित्वात् । यत्र जलादौ कपिसंयोगो वर्तते । तत्रापि किञ्चिद्देशावच्छेदेन कपिसंयोगाभावोऽपि वर्तते । तथा च सकलेषु साध्याभाववत्सु कपिसंयोगाभावस्य वृत्तित्त्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं एव हेतुतावच्छेदकम् इति अत्र अतिव्याप्तिः इति चेत् न सकलसाध्याभाववत्निरूपिता या निरवच्छिन्ना वृत्तिता, सा एव अत्र ग्राह्या । तथा च पृथ्वीत्वाभाववत्जलादिनिरूपिता कपिसंयोगाभावनिष्ठा वृत्तिता तु किञ्चिद्देशावच्छिन्ना, न तु निरवच्छिन्ना अतः सा न गृह्यते । किन्तु पृथ्वीत्वाभाववत्जलादिनिरूपिता या पृथ्वीत्वाभावादिनिष्ठा वृत्तिता निरवच्छिन्ना, सा गृह्यते । अर्थात् सकलसाध्याभाववद्वृत्ति-पृथ्वीत्वाभावादि एव अत्र गृह्यते, तस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं पृथ्वीत्वत्वं न हेतुतावच्छेदकं । अतो, व्याप्तिसमन्वयाभावात् न अतिव्याप्तिः। एवं च सकलसाध्याभाववत् निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तितामत्-अभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकं यत्, तद्वत्वम् व्याप्तिलक्षणम् पर्यवसितम् इति निष्कर्षः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : 'પૃથ્વી કપિસંયોગાત્' અહીં, જ્યાં કપિસંયોગ હોય, ત્યાં પૃથ્વીત્વ હોય, એ વ્યાપ્તિ ખોટી છે, કેમકે કપિસંયોગ તો જલમાં પણ હોય, ત્યાં પૃથ્વીત્વ નથી હોતું. પણ, અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવશે,

કેમકે પૃથ્વીત્વાભાવવાન્ તરીકે જલ-આકાશાદિ બધા આવશે. આ બધામાં કપિસંયોગાભાવ તો છે જ. જે જલાદિમાં કપિસંયોગ છે. તેમાં પણ કોઈક ભાગમાં કપિસંયોગાભાવ પણ છે જ. એટલે, અહીં સકલસાધ્યાભાવવત્વૃત્તિ-એવો કપિસંયોગાભાવ મળી જાય છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સકલસાધ્યાભાવવત્ નિરુપિત એવી વૃત્તિતા પણ નિરવચ્છિન્ન જ લેવાની. અહીં, પૃથ્વીત્વાભાવવાળા એવા જલાદિથી નિરુપિત એવી કપિસંયોગાભાવમાં રહેલી વૃત્તિતા તો, કિઞ્ચિદ્દ્દેશાવચ્છિન્ન જ છે. નિરવચ્છિન્ન નથી, એટલે અહીં નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતા ન મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે તે જલાદિનિરૂપિત-નિરવચ્છિન્ન-વૃત્તિતાવાળો તો ઘટાદિ-અભાવ મળે. અને, તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કપિસંયોગત્વ બનતો જ નથી. માટે, લક્ષણ ઘટતું નથી.

माथुरी : न चैवमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये द्रव्यत्वभाववान् संयोगवद्भिन्नत्वादित्यादेरपि सद्धेतुतया तत्राव्याप्तिः, संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य संयोगरूपस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेऽन्योन्याभावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिः अन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तेरिति संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु भेदो व्याप्यवृत्तिः इति नियमानुसारेण तु, '**गुणः द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवत्भिन्नत्वात्**' (संयोगवत्भेदात्) इति अत्र सर्वाणि द्रव्याणि यत्किंचित्देशावच्छेदेन संयोगवन्ति, यत्किंचित्देशावच्छेदेन च संयोगाभाववन्ति । अतो यदि द्रव्ये संयोगवत्भेदो मन्यते, तर्हि स अव्याप्यवृत्तिः मन्तव्यःस्यात्, संयोगदेशावच्छेदेन संयोगवत्भेदाभावात्, संयोगाभावदेशावच्छेदेन च संयोगवत्भेदस्य सत्त्वात्। तथा च भेदो अव्याप्यवृत्तिः प्रसज्येत । तद्वारणाय द्रव्ये संयोगवत्भेदो नाभिमन्यते किन्तु गुणादौ । तथा च यत्र संयोगवत्भेदः तत्र द्रव्यत्वाभावः इति समीचीनं इदं स्थानम् । किन्तु अत्र अव्याप्तिः भवति । तथा हि द्रव्यत्वाभावाभाववति द्रव्ये संयोगवत्भेदाभावः संयोगरूपो हेत्वभावात्मकः किञ्चिद्देशावच्छिन्नो वर्तते । न तु निरविच्छन्नः । तथा च अत्र साध्याभाववत्द्रव्यनिरूपिता । निरवच्छिन्नवृत्तिता हेत्वभावे संयोगे न मीलति । किन्तु द्रव्यवृत्ति यः गुणत्वाभावः, तस्मिन् द्रव्यनिरूपिता निरवच्छिन्ना वृत्तिता वर्तते । तद्वृत्तितामान् गुणत्वाभावः । तस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गुणत्वत्वं न हेतुतावच्छेदकं अतो लक्षणस्य अगमनात् अव्याप्तिः इति चेत् **अत्रोच्यते** भेदस्य व्याप्यवृत्तितानये भेदाभावो न प्रतियोगितावच्छेदक-संयोगादिरूपः, किन्तु सर्वथा भिन्नः, व्याप्यवृत्तिश्च, तथा च संयोगवत्भेदाभावः न संयोगरूपः । यदि स संयोगरूपः मन्यते, तदा महत् सङ्कटं । तथा हि पूर्वमुक्तम् यत् वृक्षादौ कुत्रापि संयोगवत्भेदो न वर्तते । तथा च वृक्षे संयोगवत्भेदाभावः सर्वत्र वर्तते । अतः एव मूलावच्छेदेनाऽपि ''वृक्षः संयोगवत्भेदाभाववान्'' इति प्रतीतिः भवति । किन्तु संयोगवत्भेदाभावस्य संयोगस्वरूपत्वं यदि अङ्गीक्रियते । तर्हि संयोगवत्भेदाभावः संयोगरूपः एव । वृक्षे च मूलावच्छेदेन संयोगः नास्ति । तर्हि मूलावच्छेदेन ''वृक्षः संयोगवत्भेदाभाववान्'' इति या प्रतीतिः, सा नोपपद्यते । मूलावच्छेदेन संयोगवत्भेदाभावस्य संयोगरूपस्य असत्त्वात् । एतद्वारणायैव भेदाभावः एतन्मते भिन्नः एव । न संयोगादि

रूपः । तथा च द्रव्यनिरूपिता निरवच्छिन्ना वृत्तिता संयोगवत्भेदाभावेऽपि वर्तते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं संयोगवत्भेदत्वं एव हेतुतावच्छेदकं इति लक्षणगमनात् नाव्याप्ति-अवकाशोऽपि इति ध्येयम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ભેદ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે, એ ન્યાય પ્રમાણે તો **'ગુણઃ દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સંયોગવદ્ભિન્નત્વાત્'** આ સ્થળ સાચું ગણાશે, કેમકે તમામ દ્રવ્યો કિંચિદ્દેશાવચ્છેદેન સંયોગવાળા અને કિંચિદ્દેશાવચ્છેદેન સંયોગાભાવવાળા છે, એટલે દ્રવ્યોમાં જો સંયોગવત્ભેદ લેવો હોય તો સંયોગાભાવદેશાવચ્છેદેન જ મળે. અર્થાત્ એ ભેદ અવ્યાપ્યવૃત્તિ મળે. ભેદ વ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલો હોવાથી, આવો ભેદ કોઈપણ દ્રવ્યમાં ન મળે. પણ ગુણમાં જ સંયોગવત્ભિન્નત્વ= સંયોગવત્ભેદ રહેશે. કેમકે, ગુણમાં તો સર્વથા સંયોગ ન જ હોવાથી ગુણમાં સંયોગવત્ભેદ વ્યાપ્યવૃત્તિ મળી શકે છે. અને તે ગુણમાં દ્રવ્યત્વાભાવ પણ છે જ. આમ, આ સ્થાન સાચું છે. પણ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે સાધ્યાભાવવાન્ તરીકે તો બધા દ્રવ્યો જ આવશે. અને તેમાં સંયોગવદ્ભેદાભાવ=સંયોગ એ તો સાવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો છે. એટલે, અહીં સાધ્યાભાવવત્નિરૂપિત એવી સાવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો એવો જ હેતુ-અભાવ=સંયોગ મળે છે. એટલે એ તો લઈ ન શકાય, કેમકે નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો જ અભાવ લેવો છે. તો દ્રવ્યોમાં ગુણત્વાભાવ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો ગુણત્વાભાવ મળે અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ગુણત્વત્વ એ હેતુતાવચ્છેદક ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : ભેદ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે, એ મત પ્રમાણે તો ભેદનો અભાવ એ ભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક રૂપ નથી માનેલો. પણ, તદ્દન જુદો જ અને વ્યાપ્યવૃત્તિ જ અભાવ છે. અને એ સંયોગવાળા દ્રવ્યોમાં વ્યાપીને રહે છે. બાકી સંયોગવત્ભેદાભાવ એ સંયોગરૂપ માનીએ, તો મોટો વાંધો આવે. વૃક્ષમાં સંયોગવત્ભેદ તો રહેતો જ નથી. એ ઉપર જોઈ ગયા. એટલે, વૃક્ષમાં સર્વત્ર સંયોગવત્ભેદાભાવ રહેલો જ છે. એટલે, મૂલાવચ્છેદેન પણ 'વૃક્ષઃ સંયોગવત્ભેદાભાવવાન્' એવી પ્રતીતિ થાય છે. પણ, સંયોગવત્ભેદાભાવ એ સંયોગરૂપ માનીએ. તો વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન તો સંયોગ છે જ નહિ. એટલે, મૂલાવચ્છેદેન સંયોગવત્ભેદાભાવ પણ ન જ મનાય. અને તો પછી મૂલાવચ્છેદેન "વૃક્ષઃ સંયોગવત્ભેદાભાવવાન્" પ્રતીતિ થાય છે. તે પણ ન થવાની આપત્તિ આવે. આ આપત્તિ નિવારવા સંયોગવત્ભેદાભાવને તદ્દન જુદો, સંયોગવાળામાં રહેનારો, વ્યાપ્યવૃત્તિ માનેલો છે. એટલે અહીં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવવત્ એવા દ્રવ્યોમાં નિરવચ્છિન્ન વૃત્તિતાવાળો સંયોગવત્ભેદાભાવ મળે જ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંયોગવત્ભેદત્વ એ જ હેતુતાવચ્છેદક છે. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

माथुरी : वस्तुतस्तु सकलपदमत्राशेषपरं न त्वनेकपरं, एतद्घटत्वाभाववान् पटत्वा-दित्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्धयाऽव्याप्त्यापत्तेः । तथा च किञ्चिदनवच्छिन्नाया निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताया व्यापकीभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वं लक्षणार्थः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु अत्र लक्षणे सकलपदं यदि अनेकपरम् । तदा 'पटः एतद्घटत्वाभाववान् पटत्त्वात्' इति अत्र अव्याप्तिः । एतद्घटत्वाभावाभाववान् एतद्धटः एकः एव, न पुनः अनेकः । तथा च अत्र अनेकानाम् साध्याभाववताम् अप्रसिद्धया लक्षण-अगमनात् अव्याप्तिः इति **चेत्** न सकलपदं अशेषपरम्

वाच्यम् अर्थात् साध्याभाववन्तो यावन्तो मीलन्ति, तेषु मध्ये एकोऽपि शेषः न रक्षितव्यः । किन्तु अशेषाः साध्याभाववन्तो ग्राह्याः । यदि च एकः साध्याभाववान् मीलति, तर्हि सोऽपि अशेषः एव कथ्यते । तथा च अत्र अशेषस्य साध्याभाववतः प्रसिद्धत्त्वात् न अव्याप्तिः ।

इत्थम् च किञ्चिद्-अनवच्छिन्नायाः निरुक्तसाध्याभावाधिकरणतायाः व्यापकः यः अभावः, हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नायाः तदभावस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकः यः धर्मः, तद्धर्मवत्वम् व्याप्तिः इति फलितोऽर्थः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : લક્ષણમાં જે સકલ પદ છે. તેનો અર્થ જો અનેક કરતા હો, તો તો વાંધો આવે. 'પટઃ એતદ્ઘટત્વાભાવવાન્ પટત્વાત્'માં એતદ્ઘટત્વાભાવાભાવ=સાધ્યાભાવ=એતદ્ઘટત્વ છે. અને તે વાળો તો એતદ્ઘટ એક જ છે. એટલે, અહીં અનેક એવા સાધ્યાભાવવત્ તો પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સકલપદનો અર્થ અનેક ન કરવો. પણ, અશેષ કરવો. અર્થાત્ જેટલા સાધ્યાભાવવાળા હોય, એ બધા લેવાના. કોઈ બાકી ન રહેવા જોઈએ. પછી, એ સાધ્યાભાવવાળા એક હોય કે હજાર હોય તો ય, તે અશેષ તરીકે લેવાય. એટલે ઉપરના સ્થળે પણ વાંધો ન આવે.

આમ, આખો સાર એ છે કે કિઞ્ચિદનવચ્છિન્ન એવી નિરુક્તસાધ્યાભાવની જે અધિકરણતા હોય, તેને વ્યાપક એવો જે અભાવ હોય, હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન એવી તે અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ હોય, તે ધર્મવાળાપણું એ વ્યાપ્તિ બનશે.

माथुरी : न च सत्तादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताया व्यापकत्वाद् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यादावव्याप्तिः निर्वह्नित्वाभावानां वह्निव्यक्तीनां सर्वासामेव चालनीयन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । तादृशाधिकरणताया व्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्त्वात् ।

चान्द्रशेखरीया : ननु निरुक्ताधिकरणतायाः व्यापकोऽभावः लक्षणघटकः । तत्र किं नाम व्यापकत्वम् यदि च "तादृश-अधिकरणतावत्निष्ठ-अत्यन्ताभावप्रतियोगिता-अनवच्छेदकधर्मवत्वम् यथा वह्नि-अभावाधिकरणतावत्-भूतलादिनिष्ठ-अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-धूमाभावत्वधर्मवत्वम् धूमाभावे व्यापकत्वम्" इति उच्यते । तदा "द्रव्यं सत्वात्" इत्यादौ अतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभावाधिकरणे गुणादौ तादृशी निरवच्छिन्ना अधिकरणता अस्ति । तस्मिन् वृत्तिः सत्ताभावाभावः । तत्प्रतियोगितायाः सत्ता-अभावनिष्ठायाः अवच्छेदकं सत्ता-अभावत्वम् । अनवच्छेदकं प्रमेयत्वम् । तथा च प्रतियोगितानवच्छेदकः प्रमेयत्वधर्मः सत्ता-अभावेऽपि वर्तते । अतः सत्ता-अभावः तादृशाधिकरणताव्यापको मीलितः । तस्य सत्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-सत्तात्वधर्मवत्वम् सत्तात्मके हेतौ अस्ति, इति लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः । यदि च

तादृश-अधिकरणतावत्निष्ठभेद-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वं तथा च "गुणः सत्ता-अभाववान् न" इति वक्तुं शक्यत्वेन तादृशाधिकरणतावति गुणे यः सत्ता-अभाववत्भेदः, तत्प्रतियोगिता-अवच्छेदकम् सत्ता-अभाववत्वं। तत् च सत्ता-अभावः एव। अतः सत्ता-अभावः तादृशप्रतियोगितावच्छेदको न मीलितः। अतो न स व्यापकत्वेन गृह्यते। किन्तु अन्यः कोऽपि अभावः व्यापकत्वेन गृह्यते। तत्प्रतियोगितावच्छेदकं तु सतात्वम् न भवति एव। अतो नातिव्याप्तिः इति मन्यते। तदा एवं सति "धूमाभाववान् वह्नि-अभावात्" इति अत्र अव्याप्ति-आपत्तेः। तथा हि धूमाभावाभावस्य निरवच्छिन्ना अधिकरणता महानसे, चत्वरे, पर्वते च। तथा च तादृशाधिकरणतावन्तः एते त्रयो गृह्यन्ते। "महानसः पर्वतीयवह्निमान् न, महानसः चत्वरीय वह्निमान् न" इति महानसे पर्वतीयवह्निमत्भेदः, चत्वरीयवह्निमत्भेदश्च स्तः। चत्वरे य महानसवह्निमत्भेदः अस्ति। एतेषां भेदानां प्रतियोगितानां अवच्छेदकाः पर्वतीयवह्निमत्वम् पर्वतीयवह्निः, चत्वरीवह्निमत्वम् चत्वरीय वह्निः, महानसीयवह्निमत्वम् महानसीयवह्निः। एवंरीत्या सर्वे वह्नयः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाः सन्ति। वह्नयश्च वह्नि-अभावाभावरूपाः एव। अतो वह्नि-अभावाभावाः सर्वे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाः सन्ति। तथा च वह्नि-अभावाभावे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यापकत्वस्य असत्त्वात् न वह्नि-अभावाभावो धूमाभावाभावव्यापकः। किन्तु अन्यः एव ग्राह्यः। अन्यस्य च अभावस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं वह्नि-अभावत्वं नैव भवति। अतो लक्षण-अगमनात् अव्याप्तिः इति चेत् न तादृशाधिकरणतायाः व्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-अभावत्वम्, तद्धर्मवत्त्वम् व्याप्तिः इति नूतनोऽयं परिष्कारः। धूमाभावाभावस्य निरवच्छिन्नायाः महानसादिनिष्ठायाः अधिकरणतायाः व्यापकः वह्नि-अभावाभावः। तथा च व्यापकतावच्छेदकं स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक-वह्नि-अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावत्वं। अत्र यद्धर्मत्वेन वह्नि-अभावत्वं मीलितम्, वह्नि-अभावत्वधर्मवान् च वह्नि-अभावात्मको हेतुः इति लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः। एवं "द्रव्यं सत्त्वात्" इति अत्र द्रव्यत्वाभावस्य निरवच्छिन्नायाः गुणादिनिष्ठायाः अधिकरणतायाः व्यापकः न सत्ता-अभावः। किन्तु द्रव्यत्वाभावादिः एव। तद्व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावत्वम्। द्रव्यत्वं च यद्धर्मत्वेन मीलितम्। किन्तु एतादृशं द्रव्यत्वं न सत्तायां वर्तते। अतो लक्षणस्य अगमनात् नातिव्याप्तिः। एवं सर्वत्रापि स्वधिया परिभावनीयम् दिङ्मात्रमेतद्।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : અધિકરણતાને વ્યાપક એવો અભાવ લેવાનો છે. અભાવમાં વ્યાપકત્વમ્ આવશે. પણ, એનો અર્થ શુ કરો છો ? જો, તાદશઅધિકરણતાવાળામાં રહેલ અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદકધર્મવાળાપણું એ જ વ્યાપકત્વ ગણતા હો. (જેમ કે, ધૂમાધિકરણતાવાળા મહાનસાદિમાં રહેલ અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદક વહ્નિત્વધર્મવાળો વહ્નિ છે. અને માટે વહ્નિ ધૂમને વ્યાપક ગણાય છે.) તો "દ્રવ્યં સત્વાત્"માં વાંધો આવશે, કેમકે, દ્રવ્યત્વાભાવની કિંચિદ-અનવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા ગુણમાં છે. અને તેમાં જો કે સત્તા-અભાવાભાવ (સત્તા) રહેલો છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સત્તા-અભાવત્વ છે. પણ, પ્રમેયત્વ તો નથી જ. કેમકે, ગુણમાં પ્રમેયાભાવ મળતો જ નથી. અને, એ પ્રમેયત્વ-ધર્મવાળો સત્તા-અભાવ છે જ. આમ, 'તાદશાધિકરણતાવત્વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદક-

પ્રમેયત્વધર્મવત્વમ્' એ સત્તા-અભાવમાં મળી ગયું. એટલે, સત્તા-અભાવ એ અધિકરણતાને વ્યાપક ગણાશે અને તે સત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સત્તાત્વધર્મ છે. તે ધર્મવાળી સત્તા=હેતુ છે જ. એટલે, લક્ષણ ઘટી જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : તાદશઅધિકરણતાવત્નિષ્ઠભેદપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વમ્ વ્યાપકત્વમ્ એવી વ્યાખ્યા કરશું. ધૂમાધિકરણતાવાળો મહાનસ બનશે. 'મહાનસઃ વહ્નિમત્ભેદવાન્' એમાં તો મહાનસમાં રહેલા આ ભેદની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક પર્વતીયવહ્નિમત્વ=પર્વતીયવહ્નિ બને. પણ, પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વહ્નિમત્વ=વહ્નિ મળી જાય છે. એટલે વહ્નિ એ ધૂમવ્યાપક બની જાય.

અહીં, "દ્રવ્યં સત્વાત્" માં દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણતા ગુણાદિમાં લેવાશે અને "ગુણઃ સત્તા-અભાવવાન્ ન" એમ બોલી શકાય છે. એટલે, ગુણમાં સત્તા-અભાવવત્ભેદ રહ્યો. આ ભેદના પ્રતિયોગી એવા સત્તા-અભાવવત્માં પ્રતિયોગિતા આવી. એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સત્તા-અભાવવત્વ=સત્તા-અભાવ છે જ. એ અનવચ્છેદક નથી. માટે, સત્તા-અભાવ એ વ્યાપક અભાવ તરીકે નહીં મળે. એટલે, પછી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે એ ગુણવૃત્તિ-અધિકરણતાને વ્યાપક એવો દ્રવ્યત્વાભાવાદિ મળે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદકધર્મ દ્રવ્યત્વત્વ બને. તે વાળો તો, સત્તા હેતુ છે જ નહી એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો પછી, "ધૂમાભાવવાન્ વહ્નિ-અભાવાત્" માં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે ધૂમાભાવાભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા મહાનસ-ચત્વરાદિમાં આવશે. અને "મહાનસઃ ચત્વરીયવહ્નિમાન્ ન, મહાનસઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્ ન, મહાનસઃ અયોગોલકીયવહ્નિમાન્ ન, ચત્વરઃ મહાનસીયવહ્નિમાન્ ન." આ બધુ મળે છે. અહીં, તાદશાધિકરણતા-વાળા મહાનસમાં રહેલા ચત્વરીયવહ્નિમત્ભેદ, પર્વતીયવહ્નિમત્ભેદ વગેરેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક ચત્વરીયવહ્નિ, પર્વતીયવહ્નિ વગેરે બધા જ બની જાય છે. આમ, તમામે તમામ વહ્નિઓ=વહ્નિ-અભાવાભાવો તાદશાધિકરણતાવત્-નિષ્ઠ-અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક બની જવાથી, વહ્નિ-અભાવાભાવ એ વ્યાપક તરીકે ન લેવાય. પણ, બીજો જ કોઈ અભાવ લેવો પડે. અને, તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તો વહ્નિ-અભાવત્વ બનવાનો જ નથી. એટલે, લક્ષણસમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : નિરવચ્છિન્ન એવી સાધ્યાભાવાધિકરણતાની વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાકયદ્ધર્માવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક અભાવત્વ બને. એ ધર્મવાળાપણું વ્યાપ્તિલક્ષણ જાણવું. વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં વહ્નિ-અભાવની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા હ્રદાદિમાં મળે છે અને એને વ્યાપક ધૂમાભાવ છે. એટલે, ધૂમાભાવમાં વ્યાપકતા આવે અને એ વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ધૂમાભાવત્વ ધર્મ બને. અહીં યદ્ધર્મથી ધૂમત્વ મળે છે. અને તે તે ધર્મવાળો ધૂમ છે માટે લક્ષણ ઘટે.

'ધૂમાભાવવાન્ વહ્નિ-અભાવાત્'માં ધૂમાભાવાભાવની=ધૂમની નિરવચ્છિન્ન અધિકરણતા મહાનસાદિમાં છે અને ત્યાં બધે જ વહ્નિ-અભાવાભાવ છે. એટલે અધિકરણતાને વ્યાપક વહ્નિ-અભાવાભાવ બને અને તેમાં આવેલી વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક હેતુતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિ-અભાવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિ-યોગિતાક વહ્નિ-અભાવાભાવત્વ બને. અહીં, યદ્ધર્મથી વહ્નિ-અભાવત્વ મળે છે અને તે વાળો વહ્નિ-અભાવ=હેતુ છે માટે, સમન્વય થઈ જતાં કોઈ દોષ ન આવે.

माथुरी : व्यापकतावच्छेदकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, न तु

तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । प्रकृते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् । तेन पृथिवीकपिसंयोगादित्यादौ नाति-व्याप्तिः, कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादित्येव परमार्थः ।

चान्द्रशेखरीया : ननु तादृशाधिकरणतायाः व्यापकतावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वम् तद्धर्मवत्वम् इत्यादि उक्तं भवता । किन्तु, व्यापकतावच्छेदकत्वं किं नाम । यदि तादृशाधिकरणतावत्निष्ठप्रति-योगिव्यधिकरण-अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तादृशाधिकरणता-व्यापकतावच्छेदकत्वम् इति मन्यते । तदा यद्यपि "पर्वतो वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ वह्नि-अभावाधिकरणतावति भूतलादौ न धूमाभावाभावः अस्ति । किन्तु प्रतियोगिव्यधिकरणः वह्नि-अभावादिः एव । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वम्, तत्प्रतियोगिता-अनवच्छेदकं तु धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावत्वं अस्ति । अर्थात् तत् धूमाभावत्वं व्यापकतावच्छेदकं भवति, तथा च अत्र यद्धर्मपदेन धूमत्वस्य ग्रहीतुं शक्यत्त्वात्, तद्वत्वम् च धूमे सत्त्वात् लक्षणसमन्वयो भवति । किन्तु '**पृथ्वी कपिसंयोगात्**' इति अत्र अतिव्याप्तिः भवति । यत्र कपिसंयोगः तत्र पृथ्वीत्वम् इति तु न सम्यक् । कपिसंयोगवति जलादौ पृथ्वीत्वाभावात् । अतो इदं असत्स्थानम् । तथापि, अत्र लक्षणं सङ्गच्छते । तथाहि पृथ्वीत्वाभावाधिकरणतावति जलादौ कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगरूपः वर्तते । किन्तु स कपिसंयोगाभावात्मकस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो अस्ति । प्रतियोगिव्यधिकरणो नास्ति । अतः अयं अभावः न गृह्यते । किन्तु पृथ्वीत्वाभावादिः एव प्रतियोगिव्यधिकरणः गृह्यते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकं पृथ्वीत्वत्वम् । अनवच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वम् । तथा च, कपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगताक-कपिसंयोगाभावत्वम् अत्र व्यापकता-अवच्छेदकं मीलितम् । अतः यद्धर्मपदेन कपिसंयोगत्वस्य ग्रहीतुं शक्यत्त्वात्, कपिसंयोगत्वधर्मस्य च कपिसंयोगात्मके हेतौ वर्तमानत्त्वात्, लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः ।

यदि "तादृशाधिकरणतावति निरवच्छिन्नवृत्तितावान् यः अभावः, तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वम्" इति उच्यते, तथापि तथैव अतिव्याप्तिः । पृथ्वीत्वाभाववति जलादौ कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगात्मकः न निरवच्छिन्नवृत्तितामान् । अतः स न गृह्यते । किन्तु निरवच्छिन्नवृत्तितावान् पृथ्वीत्वाभावः गृह्यते । तथा च पूर्ववत् अतिव्याप्तिः भवति इति चेत् **अत्र उच्यते** । अत्र व्यापकतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा अभावविशेषणत्वे प्रयोजनाभावात् न अस्माभिः तत् निवेश्यते । किन्तु तादृशाधिकरणतावत्निष्ठ-अत्यन्ताभावप्रतियोगिता-अनवच्छेदकत्वम् तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वम् इत्येव मन्यामहे । पृथ्वीत्वाभावाधिकरणतावति जलादौ निष्ठः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगात्मकः । तत्प्रतियोगितायाः अवच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वम् । अतो न तत् व्यापकतावच्छेदकं भवति । अतो न यद्धर्मपदेन कपिसंयोगत्वं ग्रहीतुं शक्यम्, येन अतिव्याप्तिः स्यात् । तथा च **निरुक्तसाध्याभावाधिकरणतावत्निष्ठ-अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबंधा-**

च्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-हेत्वभावत्वम् तत् धर्मवत्वम् व्याप्तिः इति चतुर्थलक्षणं वसितम् इति परमार्थः।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે **તાદૃશાધિકરણતાની વ્યાપકતાનો અવચ્છેદક....** એમ નિવેશ તો કર્યો. પણ પકતાવચ્છેદકત્વં નો અર્થ શું ? એ તો વિચારવાનું જ બાકી છે. જો, તાદૃશાધિકરણતાવત્નિષ્ઠ-યોગિવ્યધિકરણ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં વ્યાપકતાવચ્છેદકત્વં એમ માનશો, તો 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' સ્થળે વહ્નિ-અભાવની અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં મળશે અને તેમાં રહેલો ધૂમાભાવવ્યધિકરણ એવો ભાવાભાવ તો મળવાનો જ નથી, કેમકે ભૂતલમાં ધૂમાભાવાભાવ=ધૂમ છે જ નહી. એટલે પછી ત્યાં ભૂતલ ર રહેલો ઘટાદિવ્યધિકરણ એવો ઘટાદિ-અભાવ જ લેવાય. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ભાવત્વ બની જાય. અર્થાત્ ધૂમાભાવત્વ એ વ્યાપકતાવચ્છેદક બને. અને તે ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-ભાવત્વ રૂપ છે. એટલે, યદ્ધર્મ તરીકે ધૂમત્વ મળી જતાં લક્ષણ ઘટી જાય છે. પણ, 'પૃથ્વી કપિસંયોગાત્' સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કપિસંયોગ તો આકાશાદિમાં પણ હોય છે. ત્યાં પૃથ્વીત્વ સાધ્ય હોતું નથી. ટલે, આ સ્થાન ખોટું છે.પણ પૃથ્વીત્વાભાવાધિકરણતાવાળા જલાદિ મળે અને તેમાં સંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ મળે ખરો. પણ, તે તો કપિસંયોગાભાવરુપ પોતાના પ્રતિયોગીને નાધિકરણ છે. એટલે, પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ અભાવ તરીકે આ ન લેવાય. પણ, પૃથ્વીત્વાભાવાદિ જ લેવા અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક તો, કપિસંયોગાભાવત્વ બની જાય છે. એટલે, સંયોગત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાક-કપિસંયોગાભાવત્વ એ અહીં વ્યાપકતાઅવચ્છેદક બની જશે. એમાં, ર્મ તરીકે કપિસંયોગત્વ છે અને તે વાળો હેતુ છે. એટલે લક્ષણ ઘટતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જો, "તાદૃશાધિકરણતાવતિ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિમાન્ જે અભાવ હોય, તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એ પકતાવચ્છેદક ગણાય" એમ માનો તો ય અહીં જ વાંધો આવે, કેમકે પૃથ્વીત્વાભાવાધિકરણતાવાળા દિમાં કપિસંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ એ નિરવચ્છિન્નવૃત્તિતાવાળો અભાવ નથી. એટલે, તેવા અભાવ કે પૃથ્વીત્વાભાવાદિ જ લેવા પડે અને એટલે પાછી પૂર્વવત્ આપત્તિ આવે.

ઉત્તર : તમારા બે ય વિકલ્પો અમે માનતા જ નથી, કેમકે આ વ્યાપકતાવચ્છેદકમાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વનો નિરવચ્છિન્નવૃત્તિત્વનો નિવેશ કરવાની અમારે કોઈ જરૂર જ નથી. અમે તો, **'તાદૃશાધિકરણતાવત્નિષ્ઠ-યન્તાભાવ પ્રતિયોગિતાઅનવચ્છેદકત્વમ્ વ્યાપકતાવચ્છેદકત્વમ્'** એટલું જ માનશું. એટલે પૃથ્વીત્વાભાવાધિ-ણતાવાળા જલાદિમાં જે કપિસંયોગાભાવાભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કપિસંયોગાભાવત્વ બની . છે. એટલે, તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ન બનવાથી, વ્યાપકતાવચ્છેદક તરીકે કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્ન-યોગિતાક-અભાવત્વ મળતું જ નથી. એટલે, યદ્ધર્મ તરીકે કપિસંયોગત્વ ન મળતા, લક્ષણ ન ઘટે. માટે તિવ્યાપ્તિ પણ ન આવે. પૃથ્વીત્વાભાવવાળા જલ-આકાશાદિમાં કપિસંયોગ= કપિસંયોગ-અભાવાભાવ મળે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

माथुरी : साध्यवदन्येति । अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृत्तित्वाभाव र्थः । तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्वजलत्वोभयाभावस्य च हेतौ सत्त्वेपि

नातिव्याप्तिः ।

चान्द्रशेखरीया : चतुर्थलक्षणं यत्तत्घटितम् । अतो अननुगतं, अतः पञ्चमं लक्षणं व्याचष्टे । साध्यवत्-अन्य-अवृत्तित्वम् साध्यवत्भिन्न-वृत्तित्वाभावः इत्यर्थः । अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या **साध्यवद्भिन्ने न वृत्तिः (वृत्तिता:) यत्र** स इति त्रिपदबहुव्रीहिसमासः आदरणीयः । अर्थस्तु अनन्तरोक्तः एव । ननु "धूमवान् वह्नेः" इति अत्र धूमत्वभिन्ने ह्रदे वह्नेः अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिः । धूमवत्भिन्ने अयोगोलके वह्नेः वृत्तित्वेऽपि अयोगोलकनिरूपितवृत्तिता+जलत्वोभयं तु वह्नौ नास्ति । तथा च वह्नौ तादृशोभयाभावो वर्तते । एवंरीत्या अयोगोलकनिरूपित-वृत्तिताभावोऽपि वह्नौ मीलितः इति अतिव्याप्तिः इति चेत् साध्यवत्भिन्ननिरूपिताः यावन्त्यः वृत्तिताः तासां सर्वासां अभावो यदि हेतौ मीलति । तदैव सा व्याप्तिः उच्यते इति परिष्कारः । तथा च साध्यवत्-भिन्ननिरूपितानां वृत्तित्वत्वावच्छिन्नवृत्तितानां अभावः हेतौ व्याप्तिः । अत्र च धूमवत्भिन्ननिरूपितानां बह्वीनां वृत्तितानां अभावस्य वह्नौ सत्वेऽपि, धूमवत्भिन्न-अयोगोलकनिरूपितायाः शुद्धवृत्तितायाः अभावस्य वह्नौ असत्वात्, सर्वासां वृत्तितानां अभावो न मीलितः । अतो नातिव्याप्तिः इति भावः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : ચોથુ લક્ષણ યત્-તત્થી ઘટિત હોવાથી અનુગત નથી. માટે, હવે પાંચમું લક્ષણ બતાવે છે. **સાધ્યવત્-અન્ય-અવૃત્તિત્વમ્** અહીં પણ પહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સાધ્યવત્-અન્યવૃત્તિત્વાભાવ એમ અર્થ કરવો. એટલે કે, સાધ્યવાળાથી અન્ય જે હોય, તેનાથી નિરુપિત વૃત્તિતાનો હેતુમાં અભાવ એ વ્યાપ્તિ છે. પહેલા લક્ષણમાં જેમ **સાધ્યાભાવવતઃ ન વૃત્તિઃ યત્ર** એમ ત્રિપદ બહુવ્રીહિ કરેલો. તેમ અહીં પણ, **સાધ્યવદન્યસ્મિન્ ન વૃત્તિઃ** યત્ર એમ ત્રિપદબહુવ્રીહિ કરવો. અને અર્થ તો ઉપર પ્રમાણે જ થશે.

પ્રશ્ન : "ધૂમવાન્ વહ્નેઃ" માં, ધૂમવત્અન્ય તરીકે તો જલહ્રદાદિ પણ આવે અને તેનાથી નિરુપિત વૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. અરે, ધૂમવાન્-અન્ય તરીકે અયોગોલક લઈએ, તો તેનાથી નિરુપિત વૃત્તિતા વહ્નિમાં હોવા છતાં પણ, તાદશવૃત્તિતા+જલત્વ એ ઉભયનો તો અભાવ વહ્નિમાં મળી જ જાય છે. 'વહ્નિઃ અયોગોલકનિરૂપિતવૃત્તિતા+જલત્વોભયવાન્ નાસ્તિ' એમ કહી શકાય છે. એટલે, એ રીતે પણ, વૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્ભિન્નથી નિરૂપિત તમામે તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ હેતુમાં મળવો જોઈએ, તો જ વ્યાપ્તિ ગણાય એમ કહેશું. ધૂમવત્ભિન્ન એવા અયોગોલકથી નિરૂપિત શુદ્ધવૃત્તિતાનો અભાવ વહ્નિમાં નથી મળતો. એટલે તાદશવૃત્તિતાસામાન્યનો અભાવ વહ્નિમાં ન મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી.

माथुरी : साध्यवदन्यत्वं च अन्योन्याभावत्वनिरूपितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमदन्यस्मिन् धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः ।

न वा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावप्यव्याप्तिः । तस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्यन्ताभावनिरूपितत्वेनान्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविरहात् । अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वं च तादात्म्य-

सम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव ।

चान्द्रशेखरीया : ननु **वहि्नमान् धूमात्** इति अत्र अव्याप्तिः । वहि्नमान् महानसः । तद्भिन्नः पर्वतः। तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात्, धूमे साध्यवत्भिन्ननिरूपितवृत्तिता सामान्याभावो नास्ति, अतो भवति अव्याप्तिः इति चेत् न साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान् यः स एव साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते । तथा च 'महानसः पर्वतीयवहि्नमान् न' इति अत्र पर्वतीयवहि्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेद(अभाव)वान् महानसः यद्यपि अस्ति । किन्तु वहि्नमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेद(अभाव)वान् महानसः नास्ति । अतो महानसादिः न साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते । किन्तु 'ह्रदः वहि्नमान् न' इति वक्तुं शक्यतया ह्रदः साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् अस्ति । तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः ।

ननु तथापि 'पर्वतः वहि्नमान् अस्ति । किन्तु पर्वते वहि्नमान् नास्ति' इति न्यायेन पर्वते वहि्नमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावो अस्ति । तथा च पर्वतः साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते, तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् तदवस्थैव अव्याप्तिः ।

अत्र इदं अवधेयम् । पर्वते वहि्नमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवहि्नमत्-अत्यन्ताभावो अस्ति । स स्वपदेन वाच्यः । तेन स्वेन अवच्छिन्नः विशिष्टः पर्वतादि । तथा यत्र प्रदेशे पर्वतः=वहि्नमान् वर्तते, स प्रदेशस्तु न वहि्नमद्-अत्यन्ताभाववान्, किन्तु वहि्नमद्वान् । अतः स प्रदेशः न स्वावच्छिन्न-वहि्नमद्-अत्यन्ताभावविशिष्टः । अतः स प्रदेशः स्वावच्छिन्नेन भिन्नः वर्तते । पर्वतादिः च न स्वावच्छिन्नभिन्नः, किन्तु स्वावच्छिन्नः । अतः पर्वतादौ स्वावच्छिन्नभिन्नभेदः वर्तते । अत्र द्वयोः समव्यापकत्त्वात् वहि्नमद्-अत्यन्ताभावः स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्वरूपोऽपि अस्ति इति चेत् अत्रोच्यते । भेदत्वनिरूपिता या साध्यवत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता । तन्निरूपकाभाववान् एव साध्यवत्भिन्नपदेन वाच्यः इति । तथा च वहि्नमद्-अत्यन्ताभावस्य वहि्नमत्निष्ठा प्रतियोगिता अत्यन्ताभावत्वनिरूपिता, न तु भेदत्वनिरूपिता । अतो भेदत्व-निरूपितप्रतियोगिताकवहि्नमद्-अत्यन्ताभाववान् पर्वतः न साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते । किन्तु ह्रदो वहि्नमत्भेदवान् इति अत्र ह्रदे भेदत्वनिरूपितप्रतियोगिताक-वहि्नमत्-अभावः अस्ति । तथा च तादृशाभाववान् ह्रदः साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते, तस्मिन् धूमस्य अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः । **न च** यदि वहि्नमत्-अत्यन्ताभावः स्वावच्छिन्न भिन्नभेदरूपः, तर्हि वहि्नमन्निष्ठा प्रतियोगिता भेदत्वनिरूपिता अस्ति एव । तत्कथं भेदत्व-अनिरूपिता सा प्रतियोगिता इति उच्यते इति **वाच्यम्** यतो भेदत्वनिरूपितत्वम् नाम तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वम् । वहि्नमद्-अत्यन्ता-भावस्य वहि्नमन्निष्ठा प्रतियोगिता तु संयोगसंबंधावच्छिन्ना अस्ति । नतु तादात्म्यावच्छिन्ना । अतो यद्यपि वहि्नमदत्यन्ताभावः स्वावच्छिन्न-भिन्नभेदरूपः । तथा पि न वहि्नमत्निष्ठा अत्यन्ताभावीयप्रतियोगिता भेदनिरूपिता इति सा न गृह्यते इति ध्येयम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે મહાનસીયવહ્નિમત્થી અન્ય તરીકે પર્વત આવે. પર્વતીયવહ્નિમત્થી અન્ય તરીકે મહાનસ આવે. અને તેમાં ધૂમ રહેલો છે. એટલે સાધ્યવત્ભિન્નથી નિરૂપિત તમામ વૃત્તિતાનો અભાવ ધૂમમાં ન મળવાથી અવ્યાપ્તિ આવે છે.

ઉત્તર : સાધ્યવત્ભિન્નત્વમ્=સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવત્વમ્ એવો અર્થ કરવાનો. "મહાનસઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્ ન" એ રીતે મહાનસ એ સાધ્યવત્=પર્વતીયવહ્નિમાન્ના ભેદવાળો બન્યો. પણ, આ ભેદ એ પર્વતીયવહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે. વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા ભેદરૂપ આ અભાવ નથી. એટલે, મહાનસ એ સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે ન લેવાય. એ રીતે, પર્વતાદિ પણ ન લેવાય. પણ, **'હ્રદઃ વહ્નિમાન્'** ન એમ બોલાય. એટલે, હ્રદ એ વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિમત્ભેદ (અભાવ) વાળો છે જ. એટલે સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે આવા હ્રદાદિ લેવાય અને તેમાં ધૂમની વૃત્તિતા ન હોવાથી, ધૂમમાં વૃત્તિતાસામાન્યાભાવ મળી જાય છે, આમ લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : તો પણ, આપત્તિ તો આવશે જ. પર્વત પોતે વહ્નિમાન્ છે. પણ, પર્વતમાં કોઈ વહ્નિમાન્ રહેતું નથી. એટલે, પર્વતમાં વહ્નિમત્નો અત્યન્તાભાવ રહે છે. એટલે પર્વત એ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાન્=વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન બન્યો એમ કહેવાય. હવે, પર્વત જ્યાં રહ્યો છે, એ પ્રદેશ તો વહ્નિમત્=પર્વતવાળો કહેવાય. એટલે, એ પ્રદેશ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાળો ન ગણાય. એટલે "તાદૃશપ્રદેશઃ વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવવાન્ ન" અર્થાત્ વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્નપર્વતથી ભિન્ન તરીકે આ પર્વતના અધિકરણરૂપ દેશ બન્યો. હવે, પર્વત એ તો આ પ્રદેશથી જુદો જ છે. એટલે, "પર્વતઃ વહ્નિમત્અત્યન્તા-ભાવાવચ્છિન્ન (પર્વત) ભિન્નઃ (પ્રદેશઃ) ન" એમ બોલી શકાય. એટલે પર્વતમાં વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન-ભિન્નનો ભેદ રહી જાય છે.

હવે જુઓ. જ્યાં જ્યાં વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવ છે ત્યાં સર્વત્ર વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવાવચ્છિન્ન ભિન્નનો ભેદ રહેલો જ છે. આમ, આ વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ અને વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવ (સ્વ) અવચ્છિન્નભિન્નભેદ એ બે ય સમવ્યાપક હોવાથી બે ય એક જ માની શકાય છે એટલે વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ એ સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદરૂપ ગણી શકાય છે. એટલે, પર્વત પોતે વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવવાળો ગણાશે. અર્થાત્ સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-વહ્નિમત્અભાવવાન્ તરીકે પર્વત પણ આવે અને તેમાં તો ધૂમ રહેલો હોવાથી પાછી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

ઉત્તર : ભેદત્વનિરુપિત+સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ન જે પ્રતિયોગિતા હોય, તે પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક એવો જ અભાવ લેવાનો છે. વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિમત્વાવચ્છિન્ન તો છે જ. પણ એ પ્રતિયોગિતા અત્યન્તાભાવત્વથી નિરૂપિત છે. ભેદથી નિરૂપિત નથી. ભેદત્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતા એટલે તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જ ગણાય. અહીં, વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવની પ્રતિયોગિતા તો સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન છે. તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન નથી. એટલે, આ પ્રતિયોગિતા અન્યોન્યાભાવત્વથી નિરૂપિત ન ગણાતા એ ન લેવાય. પણ, વહ્નિમત્ભેદની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન મળે. એ જ લેવાય. હવે, પર્વતમાં વહ્નિમત્ભેદ તો રહેતો જ નથી. એટલે તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન વહ્નિમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવવાન્ પર્વત ન બને માટે સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે પર્વતાદિ ન બને. પણ, હ્રદાદિ બને અને તેમાં ધૂમ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

चान्द्रशेखरीया : ननु पर्वते वहि्नमत्-अत्यन्ताभावः अस्ति । अतः साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान् पर्वतोऽपि भवति । तथा च साध्यवत्भिन्नपदेन पर्वतो गृह्यते.... इत्यादि एव उच्यताम् किं वहि्नमदत्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्वरुपत्वनिरूपणे प्रयोजनम् इति तु न सम्यग् अवबुध्यामः वयं इति

चेत्, शोभना प्रज्ञा भवताम्, यद् एतादृशं सूक्ष्मं इक्षणं कृतम्। तत्र इदं प्रतिविधानम् अवधेयम्। यद्यपि वह्निमत् -अत्यन्ताभावः स्वावच्छिन्नभिन्नभेदः च एकस्वरूपः, समव्यापकत्त्वात्। तथापि, वह्निमत् अत्यन्ताभावः साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभावो कथ्यते। स्वावच्छिन्नभिन्नस्तु साध्यवत्पर्वतवान् प्रदेशः। स प्रदेशस्तु न वह्निमान्। अतः स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्तु न वह्निमत्भेदरूपः। अतः स भेदः वह्निमत्वावच्छिन्नप्रति-योगिताक-अभावरूपो नास्ति। अतः स्वावच्छिन्न-भिन्नभेदवान् पर्वतः न साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान्। अतः तादृशभेदमादाय न पर्वतो साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते। किन्तु वह्निमदत्यन्ताभाववान् पर्वतः एव साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान्। अतो वह्निमदत्यन्ताभावमादायैव पर्वतो वह्निमत्भिन्नपदेन गृह्यते। किन्तु वह्निमदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता न भेदत्वनिरूपिता। अतो भेदत्वानिरूपित-प्रतियोगिताक-वह्निमद्-अत्यन्ताभाववान् पर्वतः न साध्यवत्भिन्नपदेन गृह्यते। इत्थं च भेदत्वनिरूपित-स्वावच्छिन्नभिन्न-निष्ठप्रतियोगिताक-अभाववान् पर्वतः न साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-अभाववान्। साध्यवत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-वह्निमदत्यन्ताभाववान् पर्वतः भेदत्वानिरूपिततादृश-प्रतियोगिताक-अभाववान्, अतो द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां पर्वतः न साध्यवत्भिन्नपदेन ग्रहीतुं शक्यः। इत्यादि प्रतिबोधनार्थं स्वावच्छिन्नभिन्नभेद-रूपत्वम् वह्निमदत्यन्ताभावस्य निरूपितं इति तु वयं उत्प्रेक्षामहे। तत्त्वं तु अत्र मथुरानाथाः एव जानन्ति।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ, "પર્વતમાં વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવ રહે છે. માટે, સાધ્યવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક-અભાવવાળો પર્વત પણ બને. માટે, તે પર્વત **સાધ્યવત્ભિન્ન** તરીકે લેવાય... આટલું જ કહેવાને બદલે, વહ્નિમત્અત્યન્તાભાવ એ સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદસ્વરૂપ છે. એનું નિરૂપણ કરવાની કોઈ જરૂર જ લાગતી નથી.

ઉત્તર : જુઓ, **વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવ** અને **સ્વાવચ્છિન્નભિન્નભેદ** એ બે ય એક હોવા છતાં પણ, સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે જો પર્વત લેવો હોય તો, વહ્નિમત્-અત્યન્તાભાવને લઈને જ લેવાય, કેમકે સ્વાવચ્છિન્નભિન્ન તરીકે તો વહ્નિમત્પર્વતવાન્ પ્રદેશ આવે છે. એ પ્રદેશ પોતે સાધ્યવાન્ નથી. એટલે તેનો ભેદ પર્વતમાં હોય, તો પણ એને લઈને પર્વત એ સાધ્યવત્ભેદવાન્ (ભિન્ન) માની ન શકાય. અને અત્યન્તાભાવને લઈને, પર્વત સાધ્યવત્ભેદવાન્ બને. પણ એ સ્થળે પ્રતિયોગિતા ભેદત્વનિરૂપિત ન બનવાથી, પર્વતને સાધ્યવત્ભિન્ન તરીકે ન લઈ શકાય. આવો બોધ કરાવવા માટે ઉપરનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ લાગે છે.

माथुरी : साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः।

चान्द्रशेखरीया : ननु तथापि समवायेन वह्निमान् वह्निअवयवः। न तु पर्वतादिः। अतः साध्यवत्भिन्नः पर्वतादिः। तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः। इति चेत् न साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यावन्तः साध्यवन्तः, तद्भिन्नत्वम् ग्राह्यम्। अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः संयोगः। न तु समवायः। संयोगेन वह्निमान् तु पर्वतः अपि भवति। अतो, साध्यवत्भिन्नपदेन न पर्वतादिः। किन्तु भूतलादि एव गृह्यते। तस्मिन्

धूमस्य अवृत्तित्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ, વહ્નિના સમવાયથી અધિકરણ તો વહ્નિના અવયવો જ બનશે. એટલે, પર્વતાદિમાં તો સમવાયથી વહ્નિ-અભાવ જ છે. અર્થાત્ વહ્નિમાન્‌ભિન્ન તરીકે પર્વત લઈ શકાય છે. તેમાં, ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી અવ્યાપ્તિ આવી.

ઉત્તર : "સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જેટલા સાધ્યવાળા હોય, તેનાથી ભિન્ન લેવાના" અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સંયોગ છે, સમવાય નથી. અને સંયોગથી વહ્નિ પર્વતાદિમાં રહેતો હોવાથી, પર્વતાદિ એ સાધ્યવાન્ બની જતાં, સાધ્યવત્‌ભિન્ન તરીકે પર્વતાદિ ન આવે. પણ, ભૂતલાદિ આવે. તેમાં ધૂમ ન હોવાથી લક્ષણ ઘટી જાય છે.

माथुरी : सर्वमन्यत्प्रथमलक्षणोक्तदिशावसेयम् । यथा चास्य न तृतीयलक्षणाभेदस्तथोक्तं तत्रैवेति समासः ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र अन्यत् सर्व प्रथमलक्षणानुसारेण वाच्यम् । न इह पुनः प्रतन्यते । यथा च इदं लक्षणं तृतीयलक्षणात् भिन्नम् । तत् तृतीयलक्षणनिरूपणावसरे एव भावितम् इति तदपि नोच्यते । इत्थं च पञ्चानामपि लक्षणानां निरूपणं संपूर्णम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ સિવાયની બાકીની બધી જ ચર્ચા પહેલા લક્ષણ પ્રમાણે અહીં પણ સમજી લેવી. આ લક્ષણ ત્રીજા લક્ષણથી અભિન્ન નથી, પણ ભિન્ન છે. એ વાત અમે ત્યાં જ કરી ગયા છીએ. એટલે એ લખવાની જરૂર નથી. આમ, પાંચ લક્ષણોનું નિરૂપણ પૂરું કર્યું.

माथुरी : सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वय्यव्याप्त्या दूषयति '**केवलान्वयिन्यभावादिति**' । पञ्चानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके द्वितीयादिलक्षणचतुष्टस्य तु कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि चाभावादित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्त्वात् । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्य अप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः । तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वं च तद्व्याख्यानावसरे एव प्रपंचितम् ।

चान्द्रशेखरीया : अत्र इदं अवधेयं अस्य ग्रन्थस्य प्रारम्भे पूर्वपक्षेण व्याप्तिलक्षणं प्रश्नविषयीकृतम् । तत्र मध्यस्थेत केनचित् उक्तम् अव्यभिचरितत्वम् व्याप्तिः इति । पुनः पूर्वपक्षः प्राह-किं नाम अव्यभिचरितत्वम् । तत्र मध्यस्थेन पञ्च लक्षणानि प्रोक्तानि, तेषां विस्तरतः स्वरुपं तु प्राग् निरूपितमेव अत्र पूर्वपक्षः अनुमानं करोति

अव्यभिचरितत्वं (पक्षः) न साध्याभाववत्-अवृत्तित्वरूपम्

न साध्यवत्भिन्न-साध्याभाववत्-अवृत्तित्वरूपम्

न साध्यवत्प्रतियोगिकभेद-असमानाधिकरणत्वरूपम्

न सकलसाध्याभाववत्निष्ठ-अभावप्रतियोगित्वरूपम्

न साध्यवत्भिन्न-अवृत्तित्वरूपम् केवलान्वयिसाध्यके अनुमाने एतत्पञ्चानामपि अभावात् (हेतुः) ।

तथाहि **इदं वाच्यम् प्रमेयत्त्वात्** इति अत्र व्याप्यवृत्तिसाध्यके अनुमाने साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावस्य अप्रसिद्धया तादृशसाध्याभावघटितानां प्रथम-द्वितीय-चतुर्थलक्षणानां अव्याप्तिः । तथा साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-वाच्यत्ववत्भेदस्य अप्रसिद्धया तादृशसाध्यवत्भेदघटितानां तृतीयपञ्चमलक्षणानां अव्याप्तिः । वाच्यत्वं सर्वत्र वर्तते । अतो वाच्यत्वाभावः अप्रसिद्धः । सर्वे च पदार्थाः वाच्यत्ववन्तः । अतो, वाच्यत्ववत्भेदः अपि अप्रसिद्धः इति भावः ।

'कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात्' इति अत्र अव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयि-साध्यके अनुमाने, यद्यपि साध्याभावः कपिसंयोगरूपः प्रसिद्धः । किन्तु निरवच्छिन्ना साध्याभावस्य-कपिसंयोगात्मकस्य अधिकरणता अप्रसिद्धा । अतः तादृशाधिकरणताघटितं चतुर्थं लक्षणं अव्याप्तं भवति । तथा कपिसंयोगाभावस्य केवलान्वयितया, भेदस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये च कपिसंयोगाभावभेदस्य अप्रसिद्धया, द्वितीय-तृतीय-पञ्चमलक्षणानां तादृक्भेदघटितानां अव्याप्तत्वम् ज्ञेयम् प्रथमलक्षणं तु यदि **'अन्ये तु'** इत्यादिना अभिहितं गृह्यते । तदा तत् लक्षणं न अत्र अव्याप्तं इति तत्रैव भावितम् । यदि तु मूलं प्रथमलक्षणं गृह्यते । तदा तु तदपि साध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणतायाः अप्रसिद्धत्त्वात् अव्याप्तं बोध्यम् ।

तृतीयलक्षणे यदि साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदः न गृह्यते । किन्तु यथाश्रुतमेव गृह्यते, तदा वाच्यत्ववत्घटादिप्रतियोगिकः भेदः यद्यपि प्रसिद्धः । तथापि तादृशभेदवति पटादौ ज्ञेयत्वस्य वृत्तित्त्वात् भवति एव अव्याप्तिः । एतच्च तृतीयलक्षणव्याख्यानावसरे प्रपञ्चितमेव ।

माथुरी : एतच्चोपलक्षणम् । द्वितीये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः । अधिकरणभेदेन अभावभेदे मानाभावेन कपिसंयोगवद्भिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य वृत्तित्त्वात् । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावदवृत्तित्वं वक्तव्यम् । एवं च वृक्षस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् । सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेव असम्भवाभावात् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અહીં એ ખ્યાલ રાખવો કે, આ ગ્રન્થની શરૂઆતમાં પૂર્વપક્ષે વ્યાપ્તિનું લક્ષણ શું છે ? એ પ્રશ્ન કર્યો. એના ઉત્તરમાં મધ્યસ્થી માણસે **અવ્યભિચરિતત્વં વ્યાપ્તિઃ** એમ ખુલાસો આપ્યો. પૂર્વપક્ષે પૂછ્યું કે, **અવ્યભિચરિતત્વ** એટલે શું ? એ પછી, એ **અવ્યભિચરિતત્વના** પાંચ અર્થો પાંચ લક્ષણરૂપે ઉપર બતાવ્યા. એના ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે, **અવ્યભિચરિતત્વ** એ આ પાંચમાંથી એકે ય સ્વરૂપ નથી, કેમકે

કેવલાન્વયિસ્થળે આ **અવ્યભિચરિતત્વ=વ્યાપ્તિ** હોવા છતાં પણ, ત્યાં આ પાંચેય લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને છે.

એટલે, પૂર્વપક્ષનું આ અનુમાન છે કે,

અવ્યભિચરિતત્વમ્ (પક્ષઃ) ન સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વરુપમ્

ન સાધ્યવત્ભિન્ન-સાધ્યાભાવવત્-અવૃત્તિત્વરુપમ્

ન સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદ-અસમાનાધિકરણત્વરુપમ્

ન સકલસાધ્યાભાવવન્નિષ્ઠ-અભાવપ્રતિયોગિત્વરુપમ્

ન સાધ્યવત્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વરુપમ્ કેવલાન્વયિસાધ્યકે અનુમાને એતત્પચ્ચનામપિ અભાવાત્ (હેતુઃ)

'ઈદં વાચ્યમ્ જ્ઞેયત્વાત્' આ સ્થળે પાંચેય લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને. આ પાંચેય લક્ષણો સાધ્યાભાવ કે સાધ્યવત્ભેદથી ઘટિત તો છે જ. અને, વાચ્યત્વ એ બધે જ રહેલું હોવાથી, સાધ્યાભાવ કે સાધ્યવત્ભેદ અહીં ન મળવાથી બધા લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને.

આ વાચ્યત્વ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ એવું કેવલાન્વયી સાધ્ય છે. જ્યારે, **'કપિસંયોગાભાવવાન્ ગુણત્વાત્'** આ સ્થળે કપિસંયોગાભાવ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય છે. અહીં, પહેલા લક્ષણમાં જે **'અન્યે તુ'** મત હતો, તે અનુસારે અવ્યાપ્તિ નથી આવતી. એટલે એ સિવાયના ચારેય લક્ષણો આ અનુમાનસ્થળે પણ અવ્યાપ્ત બને છે.

આમાં, વાચ્યત્વસાધ્યસ્થળે તો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નસાધ્યતાવચ્છેદકવાચ્યત્વત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો સાધ્યાભાવ જ કોઈ ઠેકાણે મળતો નથી. માટે, પહેલા-બીજા અને ચોથા લક્ષણો અવ્યાપ્ત બને. કેમકે આ લક્ષણો સાધ્યાભાવથી ઘટિત છે.

તો, અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જે સાધ્યવાન્ હોય. તેમનો સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકભેદ પણ પ્રસિદ્ધ નથી. એટલે, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-સાધ્યવત્ભેદથી ઘટિત એ ત્રીજું અને પાંચમું લક્ષણ પણ અવ્યાપ્ત બને છે.

કપિસંયોગાભાવવાન્ સત્વાત્માં આમ તો, સાધ્યાભાવ=કપિસંયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ, નિરવચ્છિન્ન એવી સાધ્યાભાવાધિકરણતા તો પ્રસિદ્ધ નથી જ. એટલે ચોથું લક્ષણ તો, નિરવચ્છિન્ન એવી સાધ્યાભાવાધિકરણતાથી ઘટિત હોવાથી, આવી અધિકરણતાની અપ્રસિદ્ધિને લીધે, તે ચોથું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બનશે. અને ૨-૩-૫ લક્ષણ સાધ્યવત્ભેદથી ઘટિત છે. પણ, કપિસંયોગાભાવ કેવલાન્વયી હોવાથી, બધા જ કપિસંયોગાભાવવાન્ છે. એટલે, સાધ્યવત્ભેદની અપ્રસિદ્ધિને લીધે ૨-૩-૫ અવ્યાપ્ત બનશે. પહેલું લક્ષણ **'અન્યે તુ'** મત પ્રમાણે લઈએ તો એ આ સ્થળે અવ્યાપ્ત ન બને.

ત્રીજા લક્ષણમાં જો સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક ભેદ ન લો, અને લખ્યા પ્રમાણે જ અર્થ કરો, તો વાચ્યત્વવત્ઘટાદિપ્રતિયોગિક ભેદ પટાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. પણ, તે પટાદિમાં જ્ઞેયત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી અવ્યાપ્તિ તો ઊભી જ રહેવાની. એ વાત ત્યાં જ કરી ગયા હતા.

चान्द्रशेखरीया : इदमुपलक्षणम् **'कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्त्वात्'** इति अत्रापि द्वितीयं लक्षणं अव्याप्तम् ज्ञेयम् । यतो अधिकरणभेदेन अभावभेदाभ्युपगमे न किञ्चिदपि प्रमाणं अस्ति । अतः कपिसंयोगवत्भिन्ने गुणादौ यः कपिसंयोगाभावः । स एव मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षेऽपि वर्तते । तत्र च हेतोः वृत्तित्त्वात् अव्याप्तिः । ननु अव्याप्तिनिरासाय साध्यवत्भिन्न-वृत्तित्वविशिष्टः एव साध्याभावो ग्राह्यः । तथा च गुणवृत्तित्वविशिष्टो

कपिसंयोगाभावः केवलं गुणे एव वर्तते । न तु वृक्षादौ । एवं च तादृशाभाववान् गुणः । तस्मिन् हेतोः अवृत्तित्त्वात् नाव्याप्तिः इति चेत् न साध्याभावपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यतः साध्यवत्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवत्-अवृत्तित्वम् इति उक्तौ अपि नाव्याप्तिः । साध्यवत्भिन्ने गुणादौ वृत्तिः सत्तादि यद्यपि द्रव्यादौ वर्तते । तथापि तादृशगुणवृतित्वविशिष्टा सत्ता तु गुणे एव, न तु वृक्षादौ । एवं च तादृशवृत्तित्वविशिष्टवान् गुणः एव । तस्मिन् हेतोः अवृत्तित्त्वात् लक्षणसमन्वयः इति साध्याभावपदं विनापि क्षतिविरहात्, साध्याभावपदं निरर्थकं भवति । न च तद् इष्टं । अतो न साध्यवत्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टत्वस्य प्रवेशः क्रियते । किन्तु यथोक्तं एव लक्षणं अभिमन्यते । तत् च अत्र 'कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्त्वात्' इति अनुमाने अव्याप्तं भवति एव इति उक्तं प्राक् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ ઉપલક્ષણ છે. **'કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્'** અહીં પણ બીજું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બને છે. અધિકરણભેદથી અભાવનો ભેદ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. એટલે, સાધ્યવત્=કપિસંયોગવત્થી ભિન્ન તરીકે ગુણાદિ મળે અને તેમાં જે કપિસંયોગાભાવ છે. એ જ કપિસંયોગાભાવવાળો વૃક્ષ છે. અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી બીજું લક્ષણ અવ્યાપ્ત બને છે.

પ્રશ્ન : અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે, સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવો જ સાધ્યાભાવ લેવાનું રાખો. એટલે, સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં વૃતિત્ત્વથી વિશિષ્ટ એવો કપિસંયોગભાવ તો માત્ર તે ગુણમાં જ રહેશે. એટલે તે ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ-કપિસંયોગાભાવવાળા તરીકે ગુણ જ આવે, અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

ઉત્તર : તો તો પછી સાધ્યાભાવપદ મુકવાની જરૂર જ નથી. સાધ્યવત્ભિન્નવૃત્તિત્વ વિશિષ્ટવત્-અવૃત્તિત્વમ્ કહીએ, તો ય વાંધો ન આવે. સાધ્યવત્ભિન્ન એવા ગુણમાં સત્તા રહેલી છે. પણ એ ગુણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસત્તા તો માત્ર ગુણમાં જ રહેવાની. દ્રવ્યાદિમાં=વૃક્ષમાં ન રહે એટલે સાધ્યવત્ભિન્નવૃતિત્ત્વવિશિષ્ટસત્તાદિવાળો પણ ગુણ જ છે. અને તેમાં એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ ન રહેવાથી લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી.

माथुरी : तृतीये साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावमात्रस्य घटकत्वे चालनीयन्यायेन अन्योन्याभावमादाय नानाधिकरणसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ।

चान्द्रशेखरीया : एवं यदि तृतीये लक्षणे साध्यवत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-साध्यवत्प्रतियोगिकभेदं परिहृत्य केवलं साध्यवत्प्रतियोगिकभेदस्य निवेशः क्रियते । तदा **वह्निमान् धूमात्** इत्यादि नानाधिकरणक-साध्यकानुमाने इदं लक्षणं अव्याप्तं भवति । यतो, वह्निमत्महानसभेदवान् चत्वरः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तिता। एवं वह्निमत्चत्वरभेदस्य अधिकरणं महानसः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तिता इति अव्याप्तिः भवत्येव । इति बोध्यम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : એમ ત્રીજા લક્ષણમાં પણ, સાધ્યવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસાધ્યવત્પ્રતિયોગિક ભેદ લેવાને બદલે, માત્ર સાધ્યવત્પ્રતિયોગિકભેદ લઈએ તો **'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્'** એવા જુદા જુદા અધિકરણોવાળા સાધ્ય સ્થળે અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે વહ્નિમત્ મહાનસનો ભેદ ચત્વરાદિમાં મળી જાય. વહ્નિમત્ ચત્વરાદિનો ભેદ મહાનસાદિમાં મળી જાય. આમ, ચાલનીન્યાયથી સાધ્યવત્પ્રતિયોગિક-ભેદવાળા તરીકે તો મહાનસાદિ પણ બને. અને તેમાં ધૂમ વૃત્તિ હોવાથી આ ત્રીજું લક્ષણ આવા અનુમાનમાં પણ અવ્યાપ્ત બનશે, એમ જાણવું.

चान्द्रशेखरीया : अथवा महानसीयवह्निमत्भेदवान् पर्वतः । तस्मिन् धूमस्य वृत्तित्त्वात् इत्यादि प्रकारेणापि अव्याप्तिः परिगणनीया ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : અથવા તો, મહાનસીયવહ્નિમત્ભેદવાન્ પર્વતઃ અને તેમાં ધૂમની વૃત્તિતા...એ રીતે પણ અવ્યાપ્તિ ગણી શકાય.

चान्द्रशेखरीया : एवं पञ्चापि लक्षणानि तस्मिन् तस्मिन् स्थाने अव्याप्तानि इति पूर्वपक्षेण निरूपितम् अथ सिद्धान्ती व्याप्तेः सत्लक्षणं दर्शयितुं सिद्धान्तलक्षणनामकं ग्रन्थं रचितवान् । तथा च व्याप्तेः सत्लक्षणं ज्ञातुं सिद्धान्तलक्षणनामको ग्रन्थः अध्येतव्यः इति समाप्तमिदं व्याप्तिपञ्चकग्रन्थनिरूपणम् ।

ચાન્દ્રશેખરીયા : આ પ્રમાણે આ પાંચેય લક્ષણો તે તે સ્થાને અવ્યાપ્ત બને છે. માટે એ પાંચેય લક્ષણો ખોટા છે. એ વાત પૂર્વપક્ષે સિદ્ધ કરી. હવે ઉત્તરપક્ષ સાચું વ્યાપ્તિલક્ષણ બતાવવા માટે સિદ્ધાન્તલક્ષણ નામનો ગ્રન્થ બનાવે છે. એટલે, સાચું વ્યાપ્તિલક્ષણ જાણવા તે ગ્રન્થનું અધ્યયન કરવું રહ્યું.

'પરમકૃપાળુ-પરમહિતકારી-અનંતગુણનિધાન-ચરમતીર્થપતિ-સર્વવિરતિપ્રદાયક-પરમાત્મા-શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરદેવના ચરણોમાં અનંત-અનંત-અનંતશઃ વંદનાવલિ.

ભવોદધિતારક, સુવિશુદ્ધબ્રહ્મચર્યના ધારક, શાસનપ્રભાવક, અનંતોપકારી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીના ચરણોમાં અનંત-અનંત-અનંતશઃ વંદનાવલિ.

अषाढीशुक्लपञ्चमीदिने प्रारब्धं अषाढीकृष्णप्रतिपदि वापीमध्ये संपूर्णीकृतम् द्वादशदिनमध्ये रचितम् इदं, येषां कृपया द्रमकतुल्योऽपि अहं एतादृशीं शक्तिं प्राप्तवान्, तेषां परमकारूणिकानां अविस्मरणीयस्मरणानां पूज्यपादानां श्रीमद्चन्द्रशेखर-विजयनामधेयानां अस्मद्गुरुणां करकमले समर्पितम् मया ।

●

અભ્યાસ કરનારા સંયમીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી અમારા નવા પ્રકાશનો

સંસ્કૃતની બે બુક, સકલાર્હત્, ભક્તામર એ કાવ્યો કર્યા બાદ કાવ્ય તરીકે ભણવા માટે અતિ ઉપયોગી અને સંસ્કૃત ભાષા, શ્લોકો વિગેરે ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે જરૂરી એવા નીચેના કાવ્યો સંયમીઓએ ભણવા જોઈએ. એની વિસ્તૃત માહિતી એ પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં અમે આપેલી છે.

(૧) કલ્યાણમંદિર (શ્રેષ્ઠ કવિ સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિવિરચિત)
(૨) રઘુવંશ (કવિ કાલિદાસ કૃત સર્ગ-૧,૨)
(૩) કિરાતાર્જુનીયમ્ (કવિ ભારવિકૃત સર્ગ-૧,૨)
(૪) શિશુપાલવધ (કવિ માઘ કૃત સર્ગ-૧,૨)
(૫) નૈષધીયચરિતમ્ (કવિ હર્ષ કૃત સર્ગ-૧,૨)
(૬) કાદમ્બરી (કવિ બાણભટ્ટ કૃત-થોડોક ભાગ)

આ અજૈન કાવ્યો પણ સંસ્કૃતવાંચન, શ્લોક વિગેરેમાં પક્કડ મેળવવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. સરળ ભાષામાં લખાયેલા આ કાવ્યો વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક બે ય ને ઉપકારક બનશે એવી અમારી સમજ છે.

નોંધ :– 'सुलभकाव्याणि' એ નામે સકલાર્હત્ અને ભક્તામર કાવ્ય પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. વિદ્યાર્થીઓએ એ પુસ્તકો પ્રમાણે એ બે કાવ્યો ભણવા.

(૧) વ્યાપ્તિ પંચક–માથુરી (ગુજરાતી, સંસ્કૃત સરળ ટીકા સહિત)
(૨) સિદ્ધાન્તલક્ષણ–જાગદીશી (ગુજરાતી, સંસ્કૃત સરળ ટીકા સહિત)

મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળા અને ન્યાયાદિના અભ્યાસમાં રુચિવાળા સંયમીઓને મુક્તાવલિ સુધીનો અભ્યાસ કર્યા બાદ આ બે ગ્રન્થોનો અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે. એ વાત એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં અમે વિસ્તારથી જણાવી છે.

'મુક્તાવલિ' ઉપર પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રી અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબનું વિવેચનવાળું પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

દીક્ષાજીવનના પ્રારંભથી ૧૦–૧૫–૨૦ વર્ષ સુધીમાં સંયમીઓએ અભ્યાસક્ષેત્રે શી રીતે આગળ વધવું ? શું ગોખવું, શું ભણવું ? વિગેરેની વિસ્તૃત માહિતી આપતી એક નાનકડી પુસ્તિકા અમે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. વર્તમાન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળાદિને અનુસરીને અમે એ અભ્યાસક્રમ બનાવેલો છે.

ટૂંક સમયમાં આ પ્રકાશનો બહાર પડશે. તો જે સંયમીઓને આ પુસ્તકોની જરૂર હોય તેઓ પત્ર લખીને અમને જણાવે.

પ્રાય: આગામી ચાતુર્માસનો પ્રારંભ થતાં સુધીમાં આ બધા પ્રકાશનો બહાર પડી જશે એવી અમારી ધારણા છે.

મુખપૃષ્ઠ પરિચય

જિનાગમો, નિર્યુક્તિઓ, ટીકાઓ, ચૂર્ણિઓ અને સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી વિગેરે મહાપુરુષોથી વિરચિત ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થો એ એવા તાળાં છે કે જેની પંક્તિઓનો અર્થ સમજવા અને એની પાછળ છુપાયેલા રહસ્યોને જાણવા માટે કોઈક ચાવીની જરૂર છે. વર્તમાનકાળમાં એવું દેખાય છે કે ન્યાયગ્રન્થોના ઊંડા અભ્યાસ દ્વારા [illegible] થયેલી પ્રજ્ઞા આ અણમોલ [illegible]ઓને ખોલી શકે છે [illegible] ખોલીને એની અંદર રહેલા [illegible] રૂપી રત્નાદિને પામી શકે છે. આ જ વાત અમે મૃખપૃષ્ઠના ચિત્ર દ્વારા દર્શાવી છે.

આ વાત સમજવા માટે
આ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવના ખાસ વાંચવી.

Serving JinShasan
118961
gyanmandir@kobatirth.org